

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 3, Αρ. 2 (1994)

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

**ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

εκδόσεις
Θεμέλιο

3

Η. J. ΡΥΗΛΕ: Εθνικά κράτη,
εθνικισμός και δημοκρατία. ●
Α. ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ: Αποσχιστι-
κός εθνικισμός. ●
Δ. ΚΙΟΥΚΙΑΣ: Ουμανιστική πα-
ράδοση και διεθνής τάξη. ●
Π. ΚΑΖΑΚΟΣ: Απόδημος Ελλη-
νισμός και εθνικά θέματα. ●
Α. ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ: Ελλη-
νική διοικητική κουλτούρα. ●
Γ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ: Υποκειμε-
νικότητα, εξουσία, ιδεολογία.

1994 **ΑΠΡΙΛΙΟΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

3

Η. J. ΡΥΗΛΕ: Εθνικά κράτη, εθνικισμός και δημοκρατία. ●

Α. ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ: Αποσχιστικός εθνικισμός. ●

Δ. ΚΙΟΥΚΙΑΣ: Ουμανιστική παράδοση και διεθνής τάξη. ●

Π. ΚΑΖΑΚΟΣ: Απόδημος Ελληνισμός και εθνικά θέματα. ●

Α. ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ: Ελληνική διοικητική κουλτούρα. ●

Γ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ: Υποκειμενικότητα, εξουσία, ιδεολογία.

1994

ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυριτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Ιωάννης Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακροδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Λουκάς Τσούκαλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Στέφανος Στεφάνου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Γ. Μαυρογεώργης - Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1200 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 2400 δρχ. - Εξωτερικού 3000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ. 5000 δρχ. - Φοιτητές 2000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (3000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου, τηλ. 36 09 001.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

H.-J. Puhle	Εθνικά κράτη, εθνικισμός και δημοκρατία στην Ευρώπη 19ος-20ός αιώνας	7
A. Ηρακλείδης	Αποσχιστικός εθνικισμός και διεθνής κοινωνία: Το σπηνικό χθες και σήμερα	36
Δ. Κιούκας	Richard Falk: Η ουμανιστική-κανονιστική παράδοση στην υπηρεσία της διεθνούς τάξης	71
Π. Καζάκος	Απόδημος ελληνισμός και εθνικά θέματα	103
A. Μακροδημήτρης	Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: Όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας	135
ANTIBOΛΕΣ:		
Γ. Σταυρακάκης	Κ. Δοξιάδης, <i>Υποκειμενικότητα και εξουσία: Για τη θεωρία της ιδεολογίας</i> . Βιβλιοκριτικό δοκίμιο	153
Κ. Δοξιάδης	Μια απάντηση	171
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:		
Ρωξάνη Κανταντζόγλου	Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), <i>Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας</i>	173
N. Μαραβέγιας	Δ. Γ. Δρόσου, <i>Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεοφιλελευθερισμού</i>	185
ΣΧΟΛΙΑ-ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ-ΕΙΔΗΣΕΙΣ:		
Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης	20 χρόνια δημοκρατίας: Όψεις και πραγματικότητες της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή προοπτική. 1974-1994. Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο	189

20 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΩΦΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ
ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ
1974-1994

Δ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΑΘΗΝΑ 7, 8, 9 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1994

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

- 1 Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: κόμματα, εκλογές, πολιτική εκπροσώπηση
- 2 Το κοινωνικό περιεχόμενο της Δημοκρατίας: κρατικές πολιτικές, συλλογικά συμφέροντα και ανταγωνισμοί
- 3 Οι πολιτισμικές διαστάσεις της Δημοκρατίας: δημόσιος χώρος και επικαιριότητα, πολιτική κουλτούρα, ιδεολογία
- 4 Η εξωτερική πολιτική της Δημοκρατίας: Ελλάδα, Ευρώπη, Βαλκάνια
- 5 Η θεσμική λειτουργία της Δημοκρατίας: μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού

ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

- Προθεσμία υποβολής προτάσεων συμμετοχής: 20 Απριλίου 1994 (περίληψη σε πέντε δακτυλογραφημένα αντίτυπα: 250 λέξεις ή μία σελίδα διπλού διαστήματος)
- Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν **ΑΝΩΝΥΜΩΣ** από τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής της Ελληνικής Επιθεωρήσης Πολιτικής Επιστήμης και οι απαντήσεις θα δοθούν μέχρι την 30η Ιουνίου 1994
- Τελική προθεσμία υποβολής των εγκεκριμένων εισηγήσεων στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου είναι η 1η Νοεμβρίου 1994

ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ. 19ος-20ός ΑΙΩΝΑΣ

Η Ευρώπη είναι δημιούργημα της ιστορίας –το ίδιο άλλωστε συμβαίνει με τα σύνορα, τις περιοχές, τα κράτη καθώς και τα έθνη που την αποτελούν. Δεν πρόκειται για «αρχέτυπα» αλλά για «κατασκευές». Ίσως μοιάζουν με «έργα τέχνης», όπως θα υποστήριζε ο Jacob Burckhardt, που προέκυψαν από οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες. Αποτελούν προϊόντα «ταυτοτήτων» φαντασιακών, επινοημένων ή κατασκευασμένων, οι οποίες αναδείχθηκαν μέσα από τη διαμόρφωση κοινοτήτων («Vergemeinschaftung»), τη δημιουργία κοινωνιών αγοράς, και την κοινωνία των πολιτών («Vergesellschaftung»)· αποτέλεσμα της συγκρότησης των περιφερειών, των κρατών και τέλος των εθνών. Επιστημόνους που υπαινίσσονται ότι: υπάρχει ακατέργαστο υλικό προς διαμόρφωση, και σύνθετες ιστορικές διαδικασίες κατά τις οποίες διαμορφώνονται ταυτότητες, αλληλεπιδράσεις, συσχετισμοί, θεσμοί, δίοδοι επικοινωνίας ακόμη και εκδηλώσεις βίας. Δε θα πρέπει να ξεχνούμε ότι και οι δύο παράμετροι είναι εξίσου σημαντικές.

Θέμα αυτού του άρθρου είναι τα έθνη-κράτη και οι εθνικισμοί: υπάρχουν πολλά ερωτήματα που τίθενται προς συζήτηση –ορισμένα είναι απλά, παραμένουν όμως ουσιαστικώς αναπάντητα. Γιατί τα έθνη και τα κάθε είδους «εθνικά» φαινόμενα είναι τόσο σημαντικά; Είναι πράγματι αναγκαία; Υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις; Μήπως το εθνικό στοιχείο αποδεικνύεται ισχυρότερο του θρησκευτικού, του ταξικού ή του γενετικού, επειδή όλες οι κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες καθώς και οι οργανισμοί αναφέρονται σε συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια;

Μήπως θα πρέπει να αναζητήσουμε πρόσθετους παράγοντες; Πόσο αυταπόδεικτες οντότητες είναι η «Γαλλία» ή η «Ισπανία»; Ήταν αναπόφευκτη η ενοποίηση της Γερμανίας και της Ιταλίας; Για ποιο λόγο ο εθνικισμός υπήρξε τόσο δημοφιλής κατά τη διά-

κεια των δύο τελευταίων αιώνων, έτσι ώστε να δημιουργείται η εντύπωση ότι δε θα ξεπεραστεί ποτέ; Και πώς τελικά επιδρούν οι εθνικές ταυτίσεις και οι εθνικισμοί στους λαούς, στις κοινωνικές ομάδες, στους θεσμούς και στην πολιτική; Τέλος πώς προσδιορίζεται η σχέση ζημίας-κέρδους; Δεν προτίθεται να απαντήσω σε όλα αυτά τα μείζονα ερωτήματα. Θα ασχοληθώ με δύο θέματα: με τα έθνη-κράτη, καθώς και με τα έθνη και τους εθνικισμούς στην Ευρώπη. Θέματα που το καθένα παρουσιάζει δύο διαφορετικές όψεις.

1. Πώς τα «εθνικά» φαινόμενα σχετίζονται με διαδικασίες κοινωνικές και ειδικότερα με τον κοινωνικο-οικονομικό, πολιτισμικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό; Με ποιους τρόπους συνδέονται με τα κράτη και τους θεσμούς τους, ειδικότερα στα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα που βασίζονται στην αρχή της αυτοδιάθεσης;

2. Για ποιους λόγους οι εθνικές συνειδήσεις και οι εθνικισμοί των γηραιών κρατών της Δυτικής Ευρώπης εμφανίστηκαν τόσο νωρίς, για ποιους λόγους υπήρξαν και παρέμειναν τόσο ισχυροί και με ποιο τρόπο η εξέλιξή τους έχει συνδεθεί με τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες; Και δεύτερον σε ποιους παράγοντες οφείλεται η εμφάνιση των «ύστερων περιφερειακών εθνικισμών που στράφηκαν εναντίον του κράτους» (Linz)¹ και οι οποίοι ανέδειξαν τη σχέση μεταξύ των κεντρικών κρατών και των περιφερειών τους σε κυρίαρχο παράγοντα της πολιτικής στη Δυτική Ευρώπη τον 20ό αιώνα;

Θα επιχειρήσω να απαντήσω στα ερωτήματα αυτά με βάση τους παρακάτω τέσσερις άξονες:

1. Έθνη-κράτη, έθνη και εθνικισμός: περιεχόμενο και ορισμοί.
2. Οικοδόμηση των εθνών, εκσυγχρονισμός και εκδημοκρατισμός.
3. Οι εθνικισμοί των παλαιών κρατών.
4. Οι εθνικισμοί και οι τοπικισμοί της περιφέρειας.

1. J.J. Linz, «Early State-Building and Late Peripheral Nationalisms against the State: The Case of Spain», στο S.N. Eisenstadt - S. Rokkan (επιμ.), *Building States and Nations. Analyses by Region*, τόμ. 2, Μπέβερν Χιλς 1973, σ. 32-116. Για τα σχόλια καθώς και για την όλη προβληματική θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Andreas Helle και τον Klaus-Jürgen Nagel.

1. ΕΘΝΗ-ΚΡΑΤΗ, ΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ: ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Ανατρέχοντας στην ιστορία των παλαιών κρατών της Δυτικής και Νοτίου Ευρώπης, όπως η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Γαλλία, η Αγγλία και Σκωτία (μετέπειτα Μ. Βρετανία) διαπιστώνουμε ότι αρχικά υπήρξαν κράτη και όχι έθνη. Στον 17ο και στις αρχές του 18ου αιώνα οι διαδικασίες συγκρότησης των κρατών είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί με την εγκαθίδρυση της κοινοβουλευτικής αρχής στη Βρετανία και του γραφειοκρατικού απολυταρχισμού στην ηπειρωτική Ευρώπη. Τα κράτη συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο περιοχών, με ιδιόμορφες και ποικίλες παραδόσεις και θεσμούς, οι οποίες αποτέλεσαν στη συνέχεια τον «ιστορικό» τους χώρο. Οι επιμέρους περιφέρειες και τα αστικά κέντρα παρέμειναν σημαντικά πεδία καθημερινής επικοινωνίας και εμπορικών συναλλαγών, καθώς διασφάλιζαν, ακόμη και στα απολυταρχικά καθεστώτα, σημαντικό αριθμό προνομίων και ελευθεριών στους τοπικούς και επαρχιακούς φορείς. Δε θα πρέπει να λησμονούμε όμως ότι η εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη συντελέστηκε κατ' αρχήν στις περιφέρειες.²

Στην πορεία, ο ρόλος του κράτους αναβαθμίστηκε σημαντικά για τρεις κυρίως λόγους: πρώτον, γιατί οι κρατικοί λειτουργοί – στρατιωτικοί και πολιτικοί – οι φοροεισπράκτορες και γραφειοκράτες, τα υψηλά στελέχη της διοίκησης και των εμπορικών επιχειρήσεων συνειδητοποίησαν ότι το κράτος όχι μόνο μονοπωλούσε την άσκηση εξουσίας αλλά και ότι το μεγαλύτερο μέρος της νομοθετικής, φορολογικής και θεσμικής λειτουργίας συντελούνταν ομοίωμορφα μέσα στα όρια των κρατικών συνόρων. Δεύτερον, ότι το κράτος απαιτούσε πειθαρχία και νομιμοφροσύνη από τους πολίτες της επικράτειας. Και τρίτον, ότι οι επιμέρους εκσυγχρονιστικές διαδικασίες είχαν κατά βάση κρατική και όχι τοπική ή περιφερειακή διάσταση. Τα «έθνη» (με τη σύγχρονη έννοια του όρου)

2. Βλ. C. Tilly (επιμ.), *The Formation of National States in Modern Europe*, Πρίνστον 1975· J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Μάντσεστερ 1982· G. Poggi, *The Development of the Modern State*, Στάνφορντ 1978· L. Greenfeld, «Nationalism. Five Roads to Modernity», Cambridge Mass. 1992, εργασία που βασίστηκε στη σημαντική μελέτη του Otto Hintze (ειδικότερα: *Staat und Verfassung*, Göttingen 1962)· G. Oestreich, «Stuk-turprobleme des europäischen Absolutismus», στο *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 55., 1968, σ. 329-347· για το θέμα της εκβιομηχάνισης βλ. S. Pollard, *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe*, Οξφόρδη 1981.

δε διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία οικοδόμησης των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, καθώς ήρθαν αργότερα στο προσκήνιο.

Η μετεξέλιξη των κρατών σε «εθνικά κράτη» συντελέστηκε στη Δυτική Ευρώπη μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τον Μεταρρυθμιστικό Νόμο στη Βρετανία, μέσα από τη διαδικασία του εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής. Το κράτος-έθνος είναι στην πραγματικότητα μια επινόηση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών η οποία γρήγορα διαδόθηκε στην Κεντρική Ευρώπη (την παλιά Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) καθώς και στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες της ανατολικής και νοτιοανατολικής. Σύντομα επικράτησε ανά τον κόσμο. Τα οικονομικά επιτεύγματα που υποσχόταν, η δυνατότητα πολιτικής κινητοποίησης και ενσωμάτωσης των μαζών—πρόϋποθεση απαραίτητη για την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης—τα εχέγγυα που πρόσφερε στην τήρηση και εφαρμογή του νόμου, τον κοινοβουλευτικό έλεγχο και την πολιτική συμμετοχή, καθώς και η δυνατότητα θεσμικής κατοχύρωσης των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων που εξασφάλιζε—όλα αυτά μαζί ανέδειξαν το έθνικό κράτος σε μια ιδιαίτερα ελκυστική προοπτική. Η δυναμική αυτής της διαδικασίας αναλύθηκε λεπτομερώς από τον Stein Rokkan, τον Ernest Gellner και άλλους μελετητές.³

Το έθνος-κράτος γεννήθηκε στη Γαλλία και στη Βρετανία, γιατί πρώτες οι δύο αυτές χώρες, μετά τις Ηνωμένες Πολιτείες, αναμόρφωσαν το πολιτικό τους σύστημα, ενώ παράλληλα η προηγμένη κρατική τους συγκρότηση εξασφάλισε μια πολιτισμική και γλωσσική ομοιογένεια κυρίως στις τάξεις των ελίτ διά της μεθόδου του αποκλεισμού. Η πολιτισμική ανομοιογένεια της Ισπανίας—σήμερα μιλούμε για τέσσερις διαφορετικές «εθνικότητες»—δεν εμπόδισε τις άρχουσες ελίτ της χώρας να θεωρήσουν από τον 19ο και μετά ότι η πατρίδα τους αποτελούσε ένα έθνος-κράτος. Δεν εμπόδισε επίσης τη μερίδα εκείνη των Πρώσων και Βαυαρών που

3. S. Rokkan, «Nation Building: A Review of Models and Approaches», στο *Current Sociology*, 19, 3., 1971, σ. 7-38· P. Flora, Stein Rokkan's αναφορικά με το μακρο-οικονομικό μοντέλο της Ευρώπης στο (των ιδίων), *State Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, τόμ. 1, Φραγκφούρτη 1983, σ. 11-26· E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca 1983, μτφρ. και στα ελληνικά Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992. Βλ. επίσης: M.R. Lespius, «Der europäische Nationalstaat: Erbe und Zukunft», στο (των ιδίων), *Interessen, Ideen und Institutionen*, Olpaden 1990, σ. 256-269.

αντιστάθηκαν στη Γερμανική Ενοποίηση να θεωρήσουν, ήδη από τη δεκαετία του 1860, ότι η Πρωσία και η Βαυαρία αποτελούν έθνη-κράτη—όπως, η Γαλλία και η Βρετανία—παρά την πολυπληθή εθνότητα των Πολωνών στο πρωσικό έδαφος και την παράλληλη ενόχληση του γερμανικού εθνικιστικού κινήματος.

Τι είναι τελικά ένα έθνος-κράτος; Δύσκολη η απάντηση, όπως με δυσκολία μπορούμε να ορίσουμε οτιδήποτε εμπεριέχει τον όρο «έθνος». Για ορισμένους, κάθε σύγχρονο ή «περίπου» σύγχρονο («σύγχρονο» με την έννοια του μη φεουδαρχικού) κράτος αποτελεί *de facto* έθνος-κράτος (σε αντιδιαστολή με υπερεθνικούς ή διεθνείς οργανισμούς). Αν δεχτούμε τον ορισμό αυτό, τότε το έθνος ορίζεται ως το σύνολο των πολιτών μιας κρατικής οντότητας, όπως οι αμερικανοί και γάλλοι επαναστάτες ή ακόμη και οι πρώσοι «Verfassungspatrioten». Το έθνος-κράτος ορίζεται όμως και με άλλους τρόπους. Τις περισσότερες φορές ο όρος παραπέμπει σε κάποιο πρόγραμμα ή σχέδιο, συνήθως ουτοπικό, που υποστηρίζεται από «εθνικιστές» και το οποίο υποδηλώνει ότι οι δύο βασικές πολιτικές οντότητες της σύγχρονης εποχής, το κράτος και το έθνος, πρέπει να συμπίπτουν—είτε ολοκληρωτικά είτε κατά το μέγιστο δυνατό.

Στην πιο ιδεατή εκδοχή σε κάθε έθνος αντιστοιχεί ένα και μόνο κράτος (σύμφωνα με την αρχή της αυτοδιάθεσης, που ισχύει και για τους λαούς που δεν έχουν αποκτήσει το δικό τους κράτος): ενώ δικαίωμα διαβίωσης σε ένα κράτος έχουν αποκλειστικά όσοι ανήκουν στο «έθνος» («Η Ρουριτανία στους Ρουριτανούς. Όλοι οι μη Ρουριτανοί έξω!»). Η ιστορική πραγματικότητα σπάνια, ακόμη και στις καλύτερες περιπτώσεις, επιβεβαιώνει το ουτοπικό αυτό σχήμα και ως εκ τούτου για μεθοδολογικούς λόγους επιβάλλεται ο ορισμός των αναλυτικών κατηγοριών «εθνικισμός» και «έθνος». Αν ο εθνικισμός αντιμετωπιστεί ως πολιτική ιδεολογία, νομιμοποιείται η πρόταξη του «εθνικού» συμφέροντος στη χάραξη της πολιτικής, γίνεται αποδεκτή η ανωτερότητα των πολιτισμικών, θρησκευτικών ή βιολογικών αξιών σε σχέση με άλλες, και η «ιδιαιτέρη αποστολή» του κάθε έθνους. Παράλληλα, το «έθνος» ως «συλλογικότητα» υπερισχύει κάθε κοινωνικής, θρησκευτικής, τοπικής ή φυλετικής ομάδας που ενυπάρχει σε αυτό· ως εκ τούτου καλείται ο καθένας να δηλώνει την υποταγή του. Προσπαθώντας να αποσαφηνίσω την έννοια του έθνους, θα το όριζα κατ' αρχήν ως μία ιστορικά παγιωμένη κοινωνική συλλογικότητα, της οποίας

η «ταυτότητα» προσδιορίζεται από έναν κοινώς αποδεκτό κώδικα που κάθε φορά έχει διαφορετικά σημεία αναφοράς: τη γλώσσα και τον πολιτισμό –αυτό που θα ονομάζαμε «εθνότητα»– τη θρησκεία, την πολιτική, τους θεσμούς, παράγοντες κοινωνικοοικονομικούς ή τέλος και από το συνδυασμό επιμέρους στοιχείων.

Το «έθνος» ορίζεται κατεξοχήν με υποκειμενικά κριτήρια. Ο Μαξ Βέμπερ υποστηρίζει ότι ο όρος ανήκει στη σφαίρα των αξιών: «πάνω απ' όλα σημαίνει ότι είναι νόμιμο να περιμένουμε από συγκεκριμένες συλλογικότητες να επιδεικνύουν αισθήματα κοινοτικής αλληλεγγύης που τις διαφοροποιούν από άλλες ομάδες».⁴ Τα αισθήματα αυτά (Solidaritätszumutung) αναπτύσσονται με βάση την πεποίθηση ότι μεταξύ των ομάδων υπάρχουν κοινά «εθνικά» χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν μια «κοινότητα», της οποίας ο χαρακτήρας, κατά τον Βέμπερ, είναι αμφιλεγόμενος. Το έθνος κατασκευάζεται, οροθετείται από την πολιτική κοινωνία, συχνά αποτελεί προϊόν «συνειδητής επεξεργασίας» (Linz):⁵ οι εξουσιαστικές σχέσεις αποκτούν ιδεολογικό ένδυμα. Θα πρόσθετα ότι το έθνος είναι πάντοτε μια επινόηση με την οποία, όπως θα υποστήριζε ο Ferdinand Tönnies, το κοινωνικό φαινόμενο («ein Gesellschaftliches») συλλαμβάνεται αναλογικά, ως κοινοτικό μόρφωμα («ein Gemeinschaftliches»), κάτι που στην πραγματικότητα δεν ισχύει. Κάθε δομημένη κοινωνία καθώς και κάθε κοινωνική ομάδα είναι, κατά τα φαινόμενα, αποτέλεσμα της διαδικασίας συγκρότησης των κοινοτήτων («Vergemeinschaftung») και των κοινωνιών («Vergesellschaftung»), για να παραθέσουμε ξανά τον Βέμπερ). Η πρώτη διαδικασία αναφέρεται σε παράγοντες που σχετίζονται περισσότερο με το συναίσθημα και τις δοξασίες, ενώ η δεύτερη αφορά την ορθολογική διευθέτηση συμφερόντων. Το σύγχρονο κράτος και η καπιταλιστική οικονομία παραπέμπουν στη διαδικασία της κοινωνικής συγκρότησης («Vergesellschaftung»), ενώ το έθνος (ή ο «Volk») προσεγγίζει περισσότερο τη διαδικασία της κοινοτικής συγκρότησης («Vergemeinschaftung») –παρόλο που φαίνεται να υπερβαίνει αυτόν το δυϊσμό.⁶

4. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Κολωνία 1964 (Tübingen 1956), σ. 675.

5. J.J. Linz, «The Difference between State Building and Nation Building», αδημοσίευτο χειρόγραφο, New Haven 1993, σ. 26.

6. Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, ειδικά σ. 29-41, 313-316 και (σχετικά με το «έθνος») σ. 674-678· F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Darmstadt 1988, 8η έκδ., 1η έκδ. 1935, σ. 34-36.

Τέλος, το έθνος είναι κοινωνική (κατά Durkheim) ή ιστορική (κατά Bloch) κατασκευή με κανονιστικό χαρακτήρα, η οποία συνήθως ορίζεται αναφορικά με ένα κράτος –που μπορεί να υφίσταται ή όχι– αλλά και σύμφωνα με τις προσδοκίες και τους συσχετισμούς δυνάμεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας από τις άμεσα ενδιαφερόμενες κοινωνικές ομάδες, τους «εθνικιστές». Αυτό αποτελεί ανοικτή υπόθεση για συστηματική έρευνα. Παρ' όλα αυτά το έθνος ούτε ορίζεται ούτε συγκροτείται με τρόπο αυθαίρετο και ευρύ. Ορίζεται πάντα βάσει κοινών χαρακτηριστικών που θεωρούνται «φυσικά» και αυτονόητα. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τη γλώσσα και τον πολιτισμό, τη θρησκεία, τις παραδόσεις, τους θεσμούς, τα κοινά ήθη και έθιμα, τη «φυλή», τις «εθνοτικές ομάδες», τις παγιωμένες μορφές επικοινωνίας οι οποίες συνιστούν μηχανισμούς ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού. (Βλ. τους ξεπερασμένους όρους του Otto Bauer: «Schick-salsgemeinschaft» – κοινότητα εμπειριών, που εξελίχθηκε σε «Charaktergemeinschaft»).⁷ Τις περισσότερες φορές ο αποκλεισμός υπερισχύει της ενσωμάτωσης. Δεν υπάρχει έθνος χωρίς «Feindbild».

Αυτό που θα έπρεπε να τονιστεί εδώ είναι ότι η συγκρότηση του έθνους προϋποθέτει σημαντικό αριθμό ατόμων που αποδέχεται ως κοινά και αυτονόητα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται από τη συγκυρία: αν για οποιοδήποτε λόγο οι μάζες δεν ενστερνιστούν τα κοινά κριτήρια, οι «εθνικιστές» θα συναντήσουν τεράστιες δυσκολίες στην προσπάθειά τους να τις κινητοποιήσουν και θα γίνουν σεχταριστές. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι οι πιο ορθολογικές και εκλεπτυσμένες αντιλήψεις περί έθνους, που διαμορφώθηκαν με βάση την υπηκοότητα ή την ταξική συνείδηση, κινητοποιήσαν σε πολύ περιορισμένο αριθμό τις μάζες και σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως κατά τη διάρκεια και μετά την Αμερικανική, Γαλλική και Οκτωβριανή Επανάσταση. Αντίθετα απλούστερες αντιλήψεις, όπως το δίδυμο ενσωμάτωση-αποκλεισμός, που διαμορφώθηκαν βάσει αυτονόητων κριτηρίων –γλώσσα, ιεροτελεστίες, κουλτούρα και οτιδήποτε άλλο χαρακτηρίστηκε μετέπειτα ως εθνικό στοιχείο («Volksnation», «Kulturnation» ή ακόμα και «φυλή»)⁸ – βρήκαν μεγαλύτερη κοινωνική απήχηση.

7. O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907), Βιέννη 1924 (2η έκδ.).

8. Για την ορολογία βλ. M.R. Lespius, «Nation und Nationalismus in Deutschland», στο *Interessen, Ideen und Institutionen*, σ. 232-246.

Η «εθνότητα», ως γενεσιουργός αιτία και ως στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, υπερεκτιμήθηκε ίσως στις θεωρητικές συζητήσεις των τελευταίων δεκαετιών.⁹ Δίχως αμφιβολία η εθνότητα, όπως εξάλλου και το έθνος, αποτελεί μια κατασκευή (Μ. Βέμπερ): επινοήθηκε, κατασκευάστηκε, συγκροτήθηκε και με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις, διαμορφώθηκε από τη δυναμική των κοινωνιών, την οικονομία της αγοράς, τους θεσμούς και τις πολιτικές διαδικασίες.¹⁰ Η ύπαρξη εθνικής ταυτότητας δεν είναι αυτονόητη κατασκευάζεται, επιλέγεται και είναι συνήθως πολυδιάστατη. Επιπλέον, όσο πιο σύγχρονες και σύνθετες γίνονται οι κοινωνίες, τόσο περισσότερες ταυτότητες διαμορφώνονται στο εσωτερικό τους.

2. ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ, ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Τα έθνη δεν προϋπάρχουν, οικοδομούνται και οι διαδικασίες συγκροτήσής τους ποικίλλουν κατά περίπτωση.¹¹ Η συγκρότηση πραγματοποιείται είτε εκ των άνω είτε εκ των κάτω και ο τρόπος που χτίζεται, «επινοείται» ή αυτοκαθορίζεται ένα έθνος επηρεάζεται καιρία από την ύπαρξη ή όχι αντίστοιχου κράτους αλλά και από το πώς ορίζεται το ίδιο το έθνος.

9. Για τις πιο εκλεπτυσμένες συλλήψεις της «εθνότητας» βλ., π.χ., A.D. Smith, «The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?», στο *Millennium. Journal of International Studies*, 20, 1991, σ. 353-368· του ίδιου, *The Ethnic Revival*, Cambridge 1981· επίσης του ίδιου, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 1983 (2η έκδ.)· του ίδιου, *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη 1986. Για τις πιο «προπογενείς» ερμηνείες βλ., μεταξύ άλλων, P.L. van den Berghe, *The Ethnic Phenomenon*, Νέα Υόρκη 1981. Ακόμη και ο Gellner και ο Hobsbawm δεν μπορούν να μην παραπέμψουν σε ένα αριθμό «προ-εθνικών» παραγόντων: E. Gellner, *Nations and Nationalism*, μτφρ. και στα ελληνικά Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992· του ίδιου, *Culture, Identity and Politics*, Cambridge 1986· E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1870*, Λονδίνο 1990.

10. Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, σ. 303-316, ειδικότερα σ. 307 και 314.

11. Βλ. τις σχετικές συζητήσεις στο K.W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, Mass. 1996 (2η έκδ.)· K.W. Deutsch - W.J. Foltz (επιμ.), *Nation Building*, Νέα Υόρκη 1963, και W. Connor, «Nation Building or Nation Destroying?», στο *World Politics*, 24, 1972, σ. 319-355. Επίσης, J.J. Linz, «From Primordialism to Nationalism», στο E.A. Tiryakian - R. Rogowski (επιμ.), *New Nations of the Developed West*, Βοστώνη 1985, σ. 203-253.

Στην Ευρώπη παρατηρούμε δύο τύπους συγκρότησης. Στη Δυτική Ευρώπη βασίστηκε σε μια πολιτική, βουλευσιαρχική, υποκειμενική και επαναστατική θεώρηση του έθνους ως κοινότητας πολιτών, όπως παρατηρεί ο Renan «le plebiscite de tous les jours». Αντίθετα, σύμφωνα με τους Herder, Arndt και άλλους, στην Ανατολική Ευρώπη επικράτησε η «αντικειμενική» θεώρηση που προέτασσε πολιτισμικά κριτήρια, όπως η γλώσσα, η ιστορία και τα κοινά βιώματα. («Ein Volk, so weit die Zunge reicht», «Staatsnation» v. «Kulturnation», ή «Demos» v. «Ethnos»). Η Γερμανία ακολούθησε τη μέση οδό. Αλλά ακόμη και στη Γαλλία οι τάσεις «εθνικοποίησης» του πολιτικού στοιχείου άρχισαν να αναπτύσσονται μάλλον πρόωμα από τη ναπολεόντεια περίοδο.¹²

Τα έθνη της Ανατολικής Ευρώπης που απέβλεπαν στην αυτονομία τους από τις πολυεθνικές αυτοκρατορίες –Ρωσική, Οθωμανική, Αυτοκρατορία των Αψβούργων– έπρεπε να συγκροτηθούν από τη βάση τους. Συνεπώς οι έντονες προσπάθειες ισχυροποίησης της κεντρικής κρατικής οργάνωσης πυροδότησαν τα εθνικιστικά κινήματα που αρχικά, στα μέσα του 19ου αιώνα, αναπτύχθηκαν βάσει κοινών πολιτισμικών στοιχείων (αν εξαιρέσουμε την περίπτωση των Ελλήνων). Αργότερα, προς το τέλος του αιώνα, απέκτησαν μαζική υποστήριξη αποβλέποντας στη δημιουργία νέων εθνών-κρατών. Η νομιμοφροσύνη των εθνών αυτών απέναντι στα κράτη που κατοικούσαν ήταν στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένη. Η μεγάλη στιγμή σήμανε –αν και συχνά με μεγάλες απώλειες– μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η κατάρρευση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών οδήγησε στην επαναχάραξη των συνόρων. Καθώς ο όρος «έθνος» ταυτίστηκε με το κράτος ή συνδέθηκε στενά με επαναστατικές διαδικασίες, οι γραφειοκράτες, οι δημοσιογράφοι και οι ακαδημαϊκοί άρχισαν να ονομάζουν, από τη δεκαετία του 1860 και μετά (όταν ο Ένγκελς έγραφε για το Πολωνικό Ζήτημα), αυτά τα έθνη «εθνικότητες», ονομασία που αμέσως υιοθετήθηκε από τους Δυτικούς (βλ. Prat de la Riba, 1906), και επικράτησε παγκοσμίως μετά το 1918.¹³

12. E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Παριίου 1882· E.M. Arndt, *Kurzer Katechismus für deutsche Soldaten* (1812), Βερολίνo 1956. Βλ. M.R. Lespius, «“Ethnos” und “Demos”», στο (των ίδιων), *Interessen, Ideen und Institutionen*, σ. 247-255.

13. Βλ. O. Bauer, *Nationalitätenfrage*· K. Renner, *Staat und Nation. Zur österreichischen Nationalitätenfrage*, Βιέννη, 1899· E. Prat de la Riba, *La nacionalidad catalana*, Βαρκελώνη 1987 (1906).

Στην Κεντρική Ευρώπη η διαδικασία οικοδόμησης εθνών επιβλήθηκε κατά μεγάλο μέρος εκ των άνω. Από τη δεκαετία του 1860 και μετά δύο νέα έθνη, η Γερμανία και η Ιταλία προκύπτουν από την ενοποίηση μικρότερων εδαφικών περιοχών—όπως χαρακτηρίστικά υποστήριξε ο φιλελεύθερος Massimo D'Azeglio (που καταγόταν από το Πεδεμόντιο) το 1860: «Φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να φτιάξουμε και τους Ιταλούς». Αντίθετα στην περίπτωση της Γερμανίας ο Βίσμαρκ δεν επέδειξε αντίστοιχο ζήλο για την οικοδόμηση ενός γερμανικού έθνους. Επιπλέον καθώς το γερμανικό Reich ως έθνος-κράτος ήταν ήδη προβληματικό, και με δεδομένο ένα αυταρχικό καθεστώς, στα τέλη του 19ου αιώνα στην κρατική ενοποίηση δεν μπορούσε να οδηγήσει παρά σε ένα εθνικιστικό κίνημα. Άλλωστε, στις μέρες μας, η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη προκάλεσε και προκαλεί αντίστοιχες ανακατατάξεις.

Μόνο στη Δυτική Ευρώπη (συμπεριλαμβανομένης και της Νοτιοδυτικής), περιοχή όπου το έθνος-κράτος αντιπροσωπεύτηκε στην πιο καθαρή μορφή του, δημιουργήθηκαν κράτη με σταθερά σύνορα και αδιαμφισβήτητη συνοχή. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Ιρλανδία, που προσεγγίζει περισσότερο το «αποικιακό μοντέλο». Στις περιπτώσεις αυτές τα υπό ανάπτυξη έθνη-κράτη (στα οποία δεν υπήρχε ακόμη μαζική κινητοποίηση) προϋπήρξαν της ιδεολογίας που οδήγησε στην εθνική συγκρότηση και στην εξάπλωση του εθνικισμού, και η ήδη κρατική οργάνωση εξασφάλισε—αν και συχνά η κεντρική εξουσία χρειάστηκε να καταφύγει σε αυταρχικές μεθόδους—σημαντικό βαθμό πολιτισμικής ομοιογένειας στο οργανωτικό και θεσμικό επίπεδο, καθώς και στις τάξεις των ελίτ. Έτσι η εθνική συγκρότηση φαινόταν να είναι συγχρόνως το υποπροϊόν αλλά και το μοναδικό μέσο κρατικής ενοποίησης: ό,τι είχε επιτευχθεί στο θεσμικό και πολιτικό επίπεδο, η «εθνικοποίηση» των μέχρι τότε τοπικών και περιφερειακών οντοτήτων, έπρεπε να επεκταθεί στη σφαίρα της οικονομίας, της κοινωνίας και του πολιτισμού: διαδικασία μακροχρόνια και άμεσα συνδεδεμένη με τις επιμέρους διαδικασίες του εκσυγχρονισμού και του εκδημοκρατισμού. Προσπαθώντας να ερμηνεύσει τα φαινόμενα αυτά με βάση τη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, ο John Stuart Mill κατέληξε στο γενικό συμπέρασμα ότι ένα δημοκρατικό καθεστώς (το οποίο ονομάζει «αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση») μπορούσε να επιβιώσει μόνο εφόσον οι πολίτες της επικράτειας μιλούσαν την ίδια γλώσ-

σα και η κυβερνητική πολιτική ανταποκρινόταν —λίγο πολύ— στο λαϊκό αίσθημα.¹⁴

Αντίθετα ο λόρδος Αστον πρέσβευε ότι ο πολιτισμικός πλουραλισμός ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας. Η εμπειρία του 20ού αιώνα αποδεικνύει —από την Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια μέχρι τον «Τρίτο Κόσμο»— πόσο ανέφικτο και άδικο —αν όχι εμφανώς ανήθικο— είναι να προσπαθούμε να ταυτίζουμε κάθε κράτος με ένα έθνος-κράτος. Μπορεί η αρχή της αυτοδιάθεσης να αποτελεί τον θεμέλιο λίθο του εκδημοκρατισμού και της αντιπροσώπευσης· όμως αν εκληφθεί ως μοναδική και ιδιαίτερη με πολιτισμικούς όρους, τότε μεταβάλλεται σε μηχανισμό αποκλεισμού των «άλλων», όπως ακριβώς λειτουργεί αναπόφευκτα και η απόκτηση της υπηκοότητας.

Ο εθνικισμός και ο εκδημοκρατισμός είναι παιδιά της Αμερικανικής και κυρίως της Γαλλικής Επανάστασης· και στις δύο άρχοντες και αρχόμενοι αποκτούν τη δική τους ταυτότητα. Στη Γαλλία η τρίτη τάξη αυτοανακηρύχθηκε κυρίαρχη, στο «Gestalt» της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους, και παράλληλα το αξίωμα «Δημοκρατία (ή το έθνος), μία και αδιαίρετη» προτάχθηκε σε όλα τα εκσυγχρονιστικά και επαναστατικά κινήματα. Η υποταγή στο έθνος αντικατέστησε την υποταγή στο στέμμα και η επίκληση της γαλλικής εθνικότητας ταυτίστηκε με το ρεπουμπλικανισμό και την επαναστατική πρόοδο. Η υπεράσπιση της δημοκρατίας από τις στρατιές της οπισθοδρομικής Ευρώπης ήταν μια πράξη εθνικού πατριωτισμού και υπήρξε για τους Γάλλους η απαρχή της εθνικής τους συγκρότησης. Ο Eugene Weber, στο βιβλίο του *Peasants into Frenchmen*, υποστήριξε ότι η διαδικασία οικοδόμησης του έθνους, εκ των άνω, ολοκληρώθηκε μέσα σε εκατό περίπου χρόνια, διεισδύοντας όλο και περισσότερο στο οικονομικό, στο κοινωνικό, στο πολιτισμικό καθώς και στο εθνοτικό επίπεδο.¹⁵ Παράλληλα ο εκδημοκρατισμός προχωρούσε με αργά βήματα, εξαιτίας των αντιπαραθέσεων μεταξύ των βοναπαρτιστών, των υπέρμαχων του κοινοβουλευτισμού αστών και των ριζοσπαστών ιακωβίνων. Τα προοδευτικά και δημοκρατικά στοιχεία που υποδήλωνε ο όρος έθνος διατηρήθηκαν, παρ' όλα αυτά, και το έθνος-κράτος παρέμεινε αναπόδευκτη οντότητα. Το ίδιο δεν συνέβη όμως και για τους Βά-

14. J.S. Mill, *Representative Government* (1861), κεφ. XVI, Λονδίνο 1960, σ. 359-366.

15. E. Weber, *Peasants into Frenchmen*, Στάνφορντ 1976.

σκους, τους Καταλανούς, τους Κορσικανούς, τους Οκκιτανούς ή τους Βρετόνους που «όφειλαν» να αφομοιωθούν, πολλές φορές ενάντια στη θέληση τους. Ταυτόχρονα, στα τέλη του 19ου αιώνα, οι εχθροί της δημοκρατίας, του κοινοβουλευτισμού και του ρεπουμπλικανισμού άρχισαν να κινητοποιούνται βάσει ενός «άλλου» εθνικισμού, ο οποίος δεν ήταν δημοκρατικός, αλλά είχε χαρακτηριστικά φονταμενταλιστικό, καθολικό, αργότερα ρατσιστικό, ξενοφοβικό, λαϊκιστικό, ρεβανσιστικό ακόμη και ολοκληρωτικό («intégriste»).

Στη Μ. Βρετανία η διαδικασία είχε λιγότερο επαναστατικό χαρακτήρα, υπήρξε μακροχρόνια και δεν ήταν συστηματική. Το 1845 ο Benjamin Disraeli μιλούσε ακόμη για δύο «έθνη», τους πλούσιους και τους φτωχούς. Από τη δεκαετία του 1860 και μετά τα δύο μεγάλα οράματα, του ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού και της εσωτερικής μεταρρύθμισης, οδήγησαν σταδιακά στην εθνική ολοκλήρωση και στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας. Στη διαδικασία αυτή συνέβαλαν επίσης η μαζική κινητοποίηση και οι μορφές πολιτικής οργάνωσης, ενώ στην Ιρλανδία τα ίδια φαινόμενα προκάλεσαν αποσχιστικά κινήματα.¹⁶ Στην Ισπανία δεν ήταν τόσο ο εθνικισμός του κέντρου που συνετέλεσε στον εκσυγχρονισμό και στον εκδημοκρατισμό, αλλά μάλλον, οι όψιμοι εθνικισμοί της πιο ανεπτυγμένης περιφέρειας. Ο ισπανικός εθνικισμός στηρίχθηκε στις μνήμες του «siglo de oro» και στο αποστολικό παρελθόν της «la hispanidad» –παράγοντες που στόχευαν στον αποικιακό επεκτατισμό παρά στην ενδυνάμωση του έθνους-κράτους. Παρ' όλα αυτά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα χρησιμοποιήθηκε όλο και περισσότερο ως το αμυντικό όπλο του απολυταρχικού κράτους, πριν και μετά την ανόρθωση του, ως αντιστάθμισμα στην πτώση του, στις ήττες του και τελικά στη συρρίκνωση του.

Ο εθνικισμός και ο εκδημοκρατισμός είναι διαδικασίες αλληλένδετες. Πόσο ισχυρός όμως είναι ο δεσμός τους; Αν και ακολουθούν παράλληλες πορείες, δε συσχετίζονται αναγκαστικά με έναν ξεκάθαρα αρνητικό ή θετικό τρόπο. Ο εκδημοκρατισμός έχει πάντοτε προοδευτικό χαρακτήρα, ενώ ο εθνικισμός παρουσιάζεται με δύο όψεις, όπως το κεφάλι του Ιανού, και ως εκ τούτου είναι

16. B. Disraeli, *Sybil or the Two Nations* (1845) Harmondsworth 1981. Για μια εμπειριστατωμένη εκτίμηση του όλου θέματος βλ. A. Helle, *Identitäten und Strategien im Prozeß der Formierung der unionistischen Bewegung im Norden Irlands 1874-1866*, εργασία που παρουσιάστηκε στο διεθνές συνέδριο «Os nacionalismos en Eyropa», στο Santiago de Compostela, το Σεπτέμβριο του 1993.

αμφιλεγόμενος: μπορεί να είναι αριστερής ή συντηρητικής απόκλισης, επαναστατικός, μεταρρυθμιστικός, προοδευτικός ή αντιδραστικός, ή και όλα αυτά μαζί. Με τον κίνδυνο να γίνω απλουστευτικός και αφαιρετικός, θα υποστήριζα ότι ο εθνικισμός πηγαίνει χέρι χέρι με τον εκδημοκρατισμό (τουλάχιστον κάποιου τύπου), στο βαθμό που οι εθνικιστικές βλέψεις αντικατοπτρίζουν ακόμη μια απελευθερωτική δυναμική και καλούνται να αγωνιστούν για την κατάληψη της εξουσίας. Από τη στιγμή που εγκαθίστανται στην εξουσία υπεραμύνονται τον status quo, γίνονται όλο και περισσότερο συντηρητικές, και λειτουργούν ως φρένο στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και τη χειραφέτηση, ειδικότερα των «νεοεμφανιζόμενων» μη εθνικών μειονοτήτων. Όλα εξαρτώνται από τους στόχους, τη δυναμική του εκδημοκρατισμού και τους περιορισμούς που θέτουν οι αντικειμενικές συνθήκες (Kirchheimer).¹⁷

Η ιστορία έχει αποδείξει ότι οι ισχυρότερες ευρωπαϊκές χώρες έχουν ακολουθήσει διαφορετικούς δρόμους στην πορεία του εκσυγχρονισμού, γεγονός που επηρέασε τον τύπο του έθνους-κράτους που απέκτησαν, καθώς και τη διαδικασία εκδημοκρατισμού τους. Αν αφήσουμε κατά μέρος όλους τους πιθανούς συνδυασμούς και τις λεπτές διαφοροποιήσεις από τις οποίες προσδιορίζεται κάθε φορά η διαδικασία του εκσυγχρονισμού και επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στους τρεις πιο σημαντικούς παράγοντες όπως «γραφειοκρατικοποίηση», «εκβιομηχάνιση» και «εκδημοκρατισμός», διαπιστώνουμε ότι το διαφορετικό πρότυπο ανάπτυξης κάθε χώρας σχετίζεται κυρίως με το συνδυασμό επιμέρους στοιχείων των παραπάνω παραγόντων. Στη Βρετανία ο καθοριστικός παράγοντας ήταν η καπιταλιστική εκβιομηχάνιση. Ο εκδημοκρατισμός και η διευρυμένη πολιτική συμμετοχή ήρθαν ως επακόλουθο των οικονομικών εξελίξεων, ενώ η γραφειοκρατικοποίηση ήρθε πολύ αργότερα —από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα— κυρίως για να εξομαλύνει τις κοινωνικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης. Στην ηπειρωτική Ευρώπη όλα ξεκίνησαν από τον γραφειοκρατικό απολυταρχισμό και από τη γραφειοκρατικοποίηση, κατάσταση που άλλαξε ριζικά με τη Γαλλική Επανάσταση. Στην περίπτωση της Γαλλίας ο ηγεμονικός παράγοντας της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας ήταν ένας συνδυασμός πολιτικού εκδημοκρατισμού και γραφειοκρατικοποίησης. Η εκβιομηχάνιση ήρθε αργότε-

17. O. Kirchheimer, «Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs», στο *American Political Science Review*, 59, 1965, σ. 964-974.

ρα, χωρίς να επηρεάσει σημαντικά τη διαμόρφωση των θεσμών ή τον τρόπο αλληλεξάρτησης τους. Στην Πρωσία και στα περισσότερα μέρη της Γερμανίας ο εκσυγχρονισμός επιτεύχθηκε κυρίως με τη γραφειοκρατικοποίηση, διαδικασία που συνέβαλε άλλωστε και στην εκβιομηχάνιση. Στη συνέχεια οι συνέπειες που αυτή επέφερε επηρέασαν καθοριστικά το χαρακτήρα της γραφειοκρατικοποίησης. Ο εκδημοκρατισμός ήλθε στο προσκήνιο αμέσως μετά το 1945. Η Ισπανία ακολούθησε τη μέση οδό: παρόλο που εμφανίζει κάποιες δομικές ομοιότητες με το γαλλικό μοντέλο εκσυγχρονισμού (για παράδειγμα στο συγκεντρωτισμό των Βουρβόνων, τα *grands corps*), ο επαναστατικός αντίκτυπος ήταν μικρότερης κλίμακας από ό,τι στη Γαλλία και ως εκ τούτου η διαδικασία εκδημοκρατισμού της ήταν ελλιπής και μακροχρόνια. Οι ελίτ των γραφειοκρατών συχνά εξαναγκάστηκαν –δεδομένων των οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας– να συμβιβαστούν τόσο με την ολισθοδρομική αγροτική ολιγαρχία του κέντρου όσο και με τους καπιταλιστές αστούς της περιφέρειας.¹⁸

Τα απλουστευτικά αυτά «ιστορικά πρότυπα» τα συναντούμε κυρίως στις αρχές και στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα. Στον 20ό αιώνα οι διαδικασίες συγκρότησης ακολουθούν συγκλίνουσες πορείες (αν και όχι αναγκαστικά ομοιόμορφες), καθώς ισχυροποιούνται οι παράγοντες που μέχρι τότε ήταν δευτερεύοντες και περιθωριακοί. Συμπερασματικά, στη Μεγάλη Βρετανία το σύγχρονο έθνος-κράτος οικοδομήθηκε και εκ των άνω και εκ των κάτω, στη Γαλλία κατά βάση εκ των άνω, και στις δύο περιπτώσεις όμως η συγκρότηση του έθνους-κράτους συνδέθηκε στενά με τη διαδικασία του εκδημοκρατισμού. Στη Γερμανία η αυταρχική και προδημοκρατική πολιτειακή οργάνωση έθεσε φραγμούς στην πορεία εξέλιξης του έθνους-κράτους, γεγονός που εξηγεί τον βαθιά αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του γερμανικού εθνικισμού. Τέλος η Ισπανία –αν κρίνουμε από το αποτέλεσμα– μοιάζει περισσότερο με το γερμανικό μοντέλο παρά τις σημαντικές διαφορές, που οφείλονται είτε στον λιγότερο αυταρχικό χαρακτήρα του συστήματος για την περίοδο πριν από το 1918, είτε επειδή οι προοδευτικότεροι εθνικισμοί της περιφέρειας εμπόδιζαν την ανάπτυξη των «αντι-

18. Βλ. H.J. Puhle, «Caminos distintos de modernización: España y Alemania en los siglos XIX y XX», στο W.L. Bernecker (επιμ.), *España y Alemania en la Edad Contemporánea*, Φραγκφούρτη 1992, σ. 23-46.

δραστικών» εθνικισμών του κέντρου. Σε όλες τις περιπτώσεις, τα κράτη και οι περιφέρειες προϋπήρχαν των εθνών.

3. ΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

Τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, μετά από έναν «μακρύ» και γεμάτο γεγονότα 19ο αιώνα, η Ευρώπη συγκλονίζεται από πάσης φύσεως εθνικισμούς, μικρούς και μεγάλους, ταυτιζόμενους ή όχι με ένα κράτος, οπισθοδρομικότερους ή όχι —ανάλογα με το πόσο βαθιές ήταν οι ρίζες τους. Την πορεία ανάπτυξης των εθνικιστικών κινημάτων καθόρισαν οι Δυτικοευρωπαίοι και οι Γερμανοί. Μετά το 1880 η ταξική κινητοποίηση, καθώς και η εξάπλωση των εθνικιστικών κινημάτων σε όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ήταν κυρίως αποτέλεσμα μιας διευρυνμένης πολιτικής συμμετοχής και μαζικής κινητοποίησης, αλλά και του εκσυγχρονισμού των πολιτικών κομμάτων, των ομάδων πίεσης και των μορφών του πολιτικού αγώνα, καθώς και της καθιέρωσης της μαζικής πολιτικής αγοράς. Αυτό που κατά βάση υποκίνησε τα εθνικιστικά κινήματα ήταν οι δομικές κοινωνικές αλλαγές. Οι επιπτώσεις της «Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης» του 1873, οι οποίες έγιναν περισσότερο αισθητές στη Γαλλία και στη Γερμανία, λιγότερο στην Ισπανία και στη Βρετανία, οδήγησαν στον οικονομικό προστατευτισμό, έθεσαν τις βάσεις του κράτους κοινωνικής πρόνοιας, του «οργανωμένου» καπιταλισμού, του κρατικού παρεμβατισμού και ώθησαν τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις να οργανωθούν προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα ανερχόμενα εργατικά κινήματα. Εξελίξεις που ευνοήθηκαν και από τις τεχνολογικές ανακαλύψεις, ειδικότερα στον τομέα των επικοινωνιών.¹⁹

Μία εξίσου σημαντική μεταβολή συντελείται στη σφαίρα των ιδεών: η «εισβολή» του κοινωνικού δαρβινισμού στις πολιτικές ιδεολογίες από τη δεκαετία του 1860 και μετά, που δικαιολόγησε την άσκηση εξουσίας και την υιοθέτηση διαχωριστικών απόψεων (ενσωμάτωση-αποκλεισμός) με βάση βιολογικά χαρακτηριστικά και

19. Βλ. K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*: H. Rsenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (1967), Βερολίνο 1976 (2η έκδ.): H.J. Puhle, «Vom Wohlfahrtsausschuss zum Wohlfahrtsstaat», στο G.A. Ritter (επιμ.), *Vom Wohlfahrtsausschuss zum Wohlfahrtsstaat*, Κολωνία 1973, σ. 29-68: H.A. Winkler (επιμ.), *Organisierter Kapitalismus*, Göttingen 1974.

μύθους, οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου, εκλαϊκευμένου πια εθνικιστικού στερεότυπου. Οι εθνικιστικές ιδεολογίες αποβάλλουν έτσι, κατά μεγάλο μέρος αν όχι εντελώς, τον προοδευτικό χαρακτήρα τους, και γίνονται περισσότερο συντηρητικές (ακόμα και αν την ίδια στιγμή καταλύουν τον παραδοσιακό συντηρητισμό), ρατσιστικές, μερικές φορές αντισημιτικές, μετατρέπονται σε κατεστημένο.

Η υπόθεση Ντρέυφους δεν αφορούσε αποκλειστικά τους Γάλλους. Άλλωστε οι Γάλλοι διέθεταν έναν Ζολά και μια αδιαμφισβήτητη θεσμική σταθερότητα. Ο συνδυασμός των μη φιλελεύθερων και αντισοσιαλιστικών πολιτικών προγραμμάτων με τις εθνικιστικές ιδεολογίες διαμόρφωσε τη «Νέα Δεξιά» (E. Weber), ιδεολογικό ρεύμα που ασπάστηκαν κυρίως οι μεσαίες τάξεις και οι αγρότες, από το 1890 και μετά. Ο γαλλικός και βρετανικός σοβινισμός στηρίχθηκε αφενός στην «εκπολιτιστική αποστολή της λευκής φυλής» (mission civilisatrice or the white man's burden) και αφετέρου στη συστηματική ιμπεριαλιστική πολιτική που άσκησε από τη δεκαετία του 1870 και μετά, στην Αφρική, στη νότιο Ασία, στην Εγγύς Ανατολή και αλλού. Αργότερα οι Γερμανοί θα στραφούν προς την Ανατολή.²⁰

Εξάιρεση αποτέλεσε ο εθνικισμός στην Ισπανία. Γιατί στην περίπτωση αυτή η αυτοκρατορία οδηγήθηκε σε πρόωπη εδαφική συρρίκνωση με αποτέλεσμα η ένταση καθώς και η ικανότητα διείσδυσής του να παραμείνουν περιορισμένες. Ήταν λιγότερο επιθετικός, πιο παραδοσιακός (με στρατιωτικό, πολιτισμικό και θρησκευτικό-καθολικό περιεχόμενο) και μόλις μετά το 1898 άρχισε να αποκτά κάποιο μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα. Στην Ισπανία οι εθνικιστές της περιφέρειας, από το 1890 και μετά, στηριζόμενοι στον κρατικό εκσυγχρονισμό και στη μαζική κινητοποίηση κατάφεραν να διασπάσουν τη Δεξιά, διαδικασία που τελικά δεν απέδωσε τους αναμενόμενους καρπούς. Έτσι ανέκυψαν τα εθνικιστικά κινήματα, πρώτα των Καταλανών και αργότερα των Βάσκων, τα οποία αποτέλεσαν –παράλληλα με το ιρλανδικό κίνημα– το πρότυπο των περιφερειακών εθνικισμών που κινητοποιήθηκαν ενα-

20. Βλ. H.-U. Wehler, «Sozialdarwinismus im expandierenden Industriestaat», στο I. Geiss - B. J. Wendt (επιμ.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jhts.*, Ντίσελντορφ 1974, σ. 133-142· E. Weber, εισαγωγή στο H. Rogger - E. Weber (επιμ.), *The European Right*, Μπέργλεϊν 1966, σ. 1-28· E.J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914*, Λονδίνο 1987.

ντίον των κεντρικών κρατών στη Δυτική Ευρώπη. Εκεί οι «πεφωτισμένες συνταγές» της πάλαι ποτέ Αυστροουγγρικής μοναρχίας – τις οποίες επικαλούνταν ο Cambó μέχρι και το 1940²¹– αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές. Ήταν επόμενο λοιπόν, στη μακρά διάρκεια του 19ου αιώνα, η προσπάθεια καθολικής επικράτησης ενός φιλελεύθερου εθνικού ιδεώδους να συναντήσει μεγάλες δυσκολίες και τελικά να αποτύχει, όπως καταδεικνύει το παράδειγμα της Κεντρικής Ευρώπης· αυτό νομίζω ότι οφειλόταν κυρίως σε δομικές ατέλειες παρά σε οποιαδήποτε άλλη αιτία.

Στον «συμπυκνωμένο» χρόνο του 20ού αιώνα, στον μεσοπόλεμο αλλά και κατά τη διάρκεια των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, οι παραδοσιακοί ευρωπαϊκοί εθνικισμοί οδηγήθηκαν από την ύστατη ακμή στην πτώση, εκφυλίστηκαν μέσα στις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης και τον αντίκτυπο της ήττας. Σημεία καμψής το 1918, το 1929-1930, το 1936 και το 1945. Ο εθνικισμός διατήρησε τα ερείσματα του στην ευρύτερη περιοχή της Διώρυγας του Σουέζ, στην Αλγερία και στην Ινδοκίνα. Στη Γαλλία της δεκαετίας του 1950, η αναγέννηση ενός ήπιου εθνικισμού, από όσο μπορούμε να διακρίνουμε ρεπουμπλικανικού, συνέβαλε στη διαδικασία απο-αποικιοποίησης. Ο γκωλισμός αποκατέστησε τη συνέχεια με το ένδοξο παρελθόν: οι ηρωικές μνήμες των τελευταίων πολέμων και της γαλλικής αντίστασης συνδέθηκαν άρρηκτα με τη Jeanne d'Arc στην Επανάσταση και τον Ναπολέοντα. Βασικός άξονας της πολιτικής του γκωλικού κόμματος γίνεται το «εθνικό συμφέρον» και στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής η Γαλλία απομακρύνθηκε από το στρατιωτικό σκέλος του NATO, παρεμπόδισε την πορεία των διαπραγματεύσεων για την GATT, και αναδείχθηκε στον δύσκολο και συχνά αδιάλλακτο εταίρο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Οι γκωλιστές διευκόλυναν την επανένταξη των εξτρεμιστών εθνικιστών στη δεκαετία του 1950 και στις αρχές του 1960, αλλά συνέβαλαν και στη συμφιλίωση του γαλλικού έθνους που είχε χωριστεί στα δύο μετά τον τραυματικό πόλεμο στην Αλγερία (ΟΑΣ τραύμα). Με εξαίρεση την Ελλάδα, η Γαλλία είναι το μοναδικό κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας που δε διστάζει να χρησιμοποιήσει το εθνικό συμφέρον ως πρόσχημα οποιασδήποτε πολιτικής επιλογής.

Η εθνική ταυτότητα των Γάλλων, παρόλο που εξελίχθηκε με τέ-

21. F. Cambó, *Medications. Dietari (1936-1940)*, Βαρθελώνη 1982.

τοιο τρόπο ώστε να συμπεριλάβει επιμέρους εθνοτικές και οργανιστικές αντιλήψεις, δεν κατάφερε να αποβάλει τον παραδοσιακά λειτουργιστικό και πολιτικό χαρακτήρα της, υπολείμματα του ιακωβίνικου παρελθόντος: στο πλαίσιο δημοσκόπησης που έγινε το 1987, στο ερώτημα «τι σημαίνει να είσαι Γάλλος», οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν οι εξής: η προάσπιση των ελευθεριών (51%), η υπεράσπιση της πατρίδας (42%), το δικαίωμα του εκλέγειν (35%). Τα ποσοστά που αντιστοιχούσαν στις απαντήσεις για τη γλώσσα και την καταγωγή ήταν μικρότερα. Την ίδια χρονιά, σε άλλη δημοσκόπηση το 60% όσων ερωτήθηκαν απάντησε ότι η εθνική ταυτότητα ορίζεται από τα «ανθρώπινα δικαιώματα» (ενώ το ίδιο ποσοστό υποστήριξε ότι αντίστοιχο ρόλο παίζει η γαλλική κουζίνα).²² Το 1983, το 75% των Γάλλων απάντησε «ότι αισθάνονται περήφανοι που είναι Γάλλοι», ποσοστό που προσεγγίζει τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, 10% λιγότερο από ό,τι στην Ισπανία (85%), και 17% λιγότερο από ό,τι στη Μεγάλη Βρετανία και στην Ελλάδα (92%).

Στην Ισπανία παρατηρούμε ότι οι διαδικασίες εθνικής ταύτισης ποικίλλουν και προσδιορίζονται από την ανάπτυξη των περιφερειακών εθνικιστικών κινήματων στις τρεις μεγάλες ιστορικές περιφέρειες της χώρας.²³

Στη Μεγάλη Βρετανία, ο πόλεμος των Φώκλαντ το 1982 οδήγησε σε μια έξαρση σοβινισμού, σχεδόν αταβιστικού, που θύμιζε τον 19ο αιώνα. Έπαιξε όμως αποφασιστικό ρόλο στη διάσωση της κυβέρνησης Θάσερ, που είχε χάσει στο μεταξύ τη λαϊκή υποστήριξη. Συγκριτικά, ο πρόσφατος αστεϊσμός του Μέιτζορ, για τη γηραιά κυρία που τον εκλιπαρεί «να μη θυσιάσει τη βρετανική εθνική ταυτότητα στο όνομα της ενωμένης Ευρώπης», ακούγεται λιγότερο εθνικιστικός.

Η αντίληψη αυτή εντάσσεται σε ένα ευρύτερο δυτικοευρωπαϊκό φαινόμενο, το «σύνδρομο κατά του Μάαστριχτ» (AMS), το οποίο συνδέει τον ευρωσκεπτικισμό με ξενοφοβικές τάσεις. Στο όνομα των εθνικών ταυτοτήτων που υποτίθεται ότι απειλούνται, οι τάσεις αυτές στρέφονται κατά της επεκτεινόμενης ευρωπαϊκής ολο-

22. J.P. Rioux, «Les Français et leur histoire», στο *Histoire* 100, 1987, σ. 70-80· W. Sarfan, «State, Nation, National Identity, and Citizenship: France as a Test Case», στο *International Political Science Review*, 12, 1991, σ. 219-238.

23. *Euro-baromètre* 19, 1983, σ. 54· F. Andrés Orizo, *Los nuevos valores de los españoles*, Μαδρίτη 1991, σ. 167-180.

κλήρωσης, του ανταγωνισμού και της εν δυνάμει μετανάστευσης. Η μεταπολεμική δυναμική κινητοποίηση υπέρ μιας ενωμένης Δυτικής Ευρώπης αναχαιτίστηκε από την ανασύνταξη των επιμέρους εθνών-κρατών και τα εθνικιστικά συνθήματα ήρθαν πάλι στο προσκήνιο. Οι λόγοι είναι προφανείς: η κοινωνικο-οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της, καθώς και η ανοδική πορεία των δεξιάς απόκλισης κινημάτων επιβάλλουν στις κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών κρατών «εθνικιστικούς περιορισμούς». Μέχρι τώρα κανείς δε φαίνεται να είναι έτοιμος να αποδεχθεί την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ευρωπαϊκή ένωση. Παράλληλα η επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ από όλα τα κράτη-μέλη δε θα οδηγήσει απαραίτητα και στην εφαρμογή της. Με εξαίρεση τον τομέα της αγροτικής πολιτικής, τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης διατηρούν το σύνολο των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους, στάση που νομιμοποιείται –εν μέρει– για τους παρακάτω λόγους: τα κράτη είναι οι μόνες εδαφικά προσδιοριζόμενες οντότητες οι οποίες διαθέτουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις (δημοκρατικές αρχές και θεσμούς) για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός σύγχρονου πολιτικού συστήματος (πολιτικά κόμματα, κοινοβουλευτικός έλεγχος, εκπροσώπηση συμφερόντων) καθώς και ενός προηγμένου κράτους πρόνοιας (εκπαίδευση, συστήματα κοινωνικής ασφάλισης). Στον κατάλογο των επιχειρημάτων αυτών θα προσέθετα τη μη ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού έθνους («Staatsvolk»), με την έννοια ενός σώματος ευρωπαίων πολιτών με ίσα δικαιώματα.²⁴ Η υπηκοότητα εξακολουθεί να ορίζεται «παραδοσιακά»: βάσει της εθνικής επικράτειας.

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι η πρόκληση που αντιμετωπίζουν σήμερα τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη πηγάζει από το εσωτερικό τους, δηλαδή από τα εθνικιστικά ή τοπικιστικά κινήματα της περιφέρειας.

4. ΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

Στον 20ό αιώνα, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνοι οι εθνικισμοί που αναπτύχθηκαν στην περιφέρεια και στράφηκαν εναντίον του κεντρικού κράτους. Για να τους ερμηνεύσουμε επαρ-

24. Βλ. το επίχειρημα που υποστήριξε ο γερμανός συνταγματολόγος Dieter Grimm καθώς και άλλοι μελετητές.

κώς πρέπει: Πρώτον, να κατανοήσουμε τόσο τις διαφορές τους όσο και τις λίγες ομοιότητες που παρουσιάζουν καθώς και τους λόγους για τους οποίους ορισμένοι εξελίχθηκαν σε μαζικά πολιτικά κινήματα ενώ άλλοι όχι –σε αντίθεση με τα πρώιμα εθνικιστικά κινήματα της Ανατολικής Ευρώπης. Και δεύτερον, να εντάξουμε τους περιφερειακούς εθνικισμούς στο ευρύτερο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο, στις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους εθνικισμούς του «έθνους-κράτους» και με τα αντίστοιχα κράτη. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης αντιλαμβανόμαστε τον εθνικισμό ως ένα κατεξοχήν πολιτικό και εξουσιαστικό φαινόμενο· όχι ως φαινόμενο που παραπέμπει μόνο σε πολιτισμικές κατηγορίες ή σε «ταυτότητες».

Τα εθνικιστικά κινήματα της περιφέρειας αυτοπροσδιορίζονταν ως κινήματα «εθνικά» ή τουλάχιστον «εθνοτικά»: μολαταύτα, ο διαχωρισμός τους σε «εθνικιστικά» ή «τοπικιστικά» είναι θέμα ορολογίας. Εθνικιστικά ήταν κατεξοχήν τα κινήματα που αναπτύχθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία και στην Ισπανία. Και δεν αναφερόμαστε μόνο στις χαρακτηριστικές ιστορικές περιπτώσεις των Ιρλανδών και των Σκότων στη Μεγάλη Βρετανία ή των Βάσκων και των Καταλανών στην Ισπανία αλλά και στις λιγότερο δυναμικές των Ουαλών ή των «Gallegos». Στη Γαλλία ήταν «τοπικιστικά». Κατά συνέπεια, μπορούμε να χρησιμοποιούμε εξίσου και τους δύο όρους ανεξάρτητα από τις λεπτές διαφοροποιήσεις που αυτοί συνεπάγονται.²⁵

A. Στα κινήματα του είδους εκπροσωπούνται συλλογικά οράματα, πολιτικά ρεύματα και μαζικές οργανώσεις, οι οποίες μέσω της πολιτικής κινητοποίησης, της πολιτικής οργάνωσης, της άσκησης πίεσης ή ακόμη και βίας επιδιώκουν να επεκτείνουν το πεδίο επιρροής, τα προνόμια και την αυτονομία της περιφέρειας εις βάρος του κεντρικού κράτους. Ξεπηδούν από τη βάση, αν και μερικές φο-

25. Για μια εισαγωγή στο θέμα, καθώς και για τις συγκριτικές πλευρές του βλ. H.J. Puhle, «Nazionalismo periferico, regionalismo e regionalizzazione nell'Europa occidentale del XX secolo», στο F. Andreucci - A. Pescarolo (επιμ.), *Gli spazi del potere*, Φλωρεντία 1989, σ. 199-218, και R. Rose - D.W. Urwin (επιμ.), *Regional Differentiation and Political Unity in Western Nations*, Λονδίνο 1975· S. Rokkan - D.W. Urwin (επιμ.), *The Politics of Territorial Identity*, Λονδίνο 1982· των ίδιων, *Economy, Territory, Identity. Politics of West European Peripheries*, Λονδίνο 1983· P. Torsvik (επιμ.), *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation Building*, Bergen 1981· Tiryakian - Rogowski (επιμ.), *New Nationalisms*.

ρές χειραγωγούνται από τις ελίτ. Περιφέρεια συνιστά κάθε εδαφική οντότητα μεταξύ κρατικής και επαρχιακής οργάνωσης που συνήθως ορίζεται βάσει της γλώσσας ή της διαλέκτου, του πολιτισμού, των παραδόσεων, καθώς και του ιστορικού παρελθόντος. Η θρησκεία είναι ένας επιπλέον υπολογισμός παράγοντας για την περίπτωση της Ιρλανδίας και ειδικότερα της Βορείου Ιρλανδίας. Δεν είναι απαραίτητο όλα τα κριτήρια που αναφέραμε να παίζουν εξίσου, ή ταυτοχρόνως, σημαντικό ρόλο. Κάθε χώρα αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση. Κατά κανόνα οι υπέρμαχοι του περιφερειακού τοπικισμού ή του περιφερειακού εθνικισμού διεκδικούν δικαίωμα αυτοδιάθεσης και αυτοδιοίκησης, θεσμική αποκέντρωση, συμπεριλαμβανομένης και της αποκέντρωσης της γραφειοκρατίας, σεβασμό στους θεσμούς και στις ιδιαίτερες πολιτισμικές παραδόσεις τους. Στρεφόμενοι κατά των βλέψεων και των απαιτήσεων του κεντρικού κράτους, διεκδικούν αυτονομία, επιδιώκουν την απόσχιση ή και την πλήρη ανεξαρτησία τους –είτε οι συνθήκες το επιτρέπουν είτε όχι.

Πριν προχωρήσουμε στην ταξινόμηση και στη συγκριτική ανάλυση²⁶ των κινημάτων της περιφέρειας, θα ήταν χρήσιμο να τεθούν κάποια κρίσιμα ερωτήματα:

1. Γιατί ορισμένες περιφέρειες ευνοούν την ανάπτυξη τοπικιστικών ή εθνικιστικών κινημάτων και άλλες όχι; Γιατί κάποιοι περιφερειακοί ή τοπικιστικοί εθνικισμοί εξελίχθηκαν σε μαζικά πολιτικά κινήματα, ενώ άλλοι διατήρησαν ως μοναδικό σημείο αναφοράς τους κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά;

2. Ποιοι είναι οι φορείς των εθνικιστικών ή τοπικιστικών κινήματων της περιφέρειας; Ποιο το περιεχόμενο τους και ποια η σχέση μεταξύ «εθνικών» και «κοινωνικών» διαιρετικών τομών, μεταξύ κοινωνικο-οικονομικών και άλλων (γλωσσικών, πολιτισμικών, θρησκευτικών) παραμέτρων;

3. Είναι καθοριστικό το μέγεθος της περιφέρειας για την ανάπτυξη τους; Τι ρόλο παίζει η συγκυρία;

4. Εξαρτώνται, και σε ποιο βαθμό, απ' τις διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, από τις μεταναστευτικές τάσεις, τη συνάφεια των γλωσσών και διαλέκτων της περιοχής, τον αλυτρωτικό χαρακτήρα και τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς;

26. Για τη μεθοδολογική προβληματική βλ. H.J. Puhle, «Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers», στο J. Kocka - T. Nipperdey (επιμ.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, Μόναχο 1979, σ. 119-136.

5. Πού οφείλεται το γεγονός ότι ορισμένοι από αυτούς κατάφεραν να εκπλήρωςαν τις προσδοκίες τους ενώ άλλοι όχι; Τι διδάγματα θα μπορούσαν να αποκομίσουν οι όψιμοι υπέρμαχοι του τοπικιστικού ή του περιφερειακού εθνικισμού (Οκκιτανοί) από τους πρωτεργάτες Καταλανούς ή Ιρλανδούς;

6. Οι διαφορετικοί τρόποι κατάτμησης των περιφερειών της Δυτικής Ευρώπης ανταποκρίθηκαν, άραγε, στα αιτήματα των περιφερειακών κινημάτων;

Τα ερωτήματα που τίθενται είναι πολλά και σύνθετα. Σκοπεύω να τα προσεγγίσω με σχηματικό και συνοπτικό τρόπο. Σε κάθε συγκριτική ανάλυση και ειδικότερα στις περιπτώσεις όπου μια θεωρία αποδεικνύεται ανεπαρκής για την ερμηνεία όλων των φαινομένων, το πρώτο βήμα είναι η ταξινόμησή τους σε επιμέρους κατηγορίες. Οι παλαιότερες μελέτες των Alter και Brunn, καθώς και οι πιο πρόσφατες των Mees, Nagel, Helle και άλλων έδειξαν ότι οι κατηγορίες και τα κριτήρια που χρησιμοποίησε ο Miroslav Hroch²⁷ για την περιοδολόγηση των «μικρών εθνών» της ανατολικής και βόρειας Ευρώπης μπορούν να εφαρμοστούν και στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο.²⁸ Αν αποπειραθούμε να συσχετίσουμε τις τρεις κατά Hroch μεταβατικές φάσεις των εθνικών κινημάτων (AB: μετάβαση στον πολιτισμικό εθνικισμό· BC: μετάβαση στον πολιτικό εθνικισμό· NS: δημιουργία έθνους-κράτους ή αντίστοιχης πολιτειακής οντότητας) με τρεις κυρίαρχους τύπους εξέλιξης που πραγματοποιούνται στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο των αντίστοιχων εθνικών κρατών (AE: αστική επανάσταση· BE: βιομηχανική επανάσταση· OET: οργάνωση της εργατικής τάξης) και ταξινομήσουμε χρονολογικά τις έξι μεταβλητές που προκύπτουν από την παραπάνω σύγκριση, μας δίνεται η δυνατότητα να σκιαγραφήσου-

27. M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Πράγα 1968· επίσης βλ. του ίδιου, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985.

28. P. Alter, «Nationale Organisationen in Irland 1801-1921», στο T. Schieder - O. Dann (επιμ.), *Nationale Bewegung und soziale Organisation I*, Μόναχο 1978, σ. 1-130· G. Brunn, *Die Organisationen der katalanischen Bewegung 1859-1923*, ό.π. σ. 281-571· L. Mees, *Nacionalismo vasco, movimiento obrero y cuestión social*, Μπιλμπάο 1992· του ίδιου, *Entre nación y clase. El nacionalismo vasco y su base social en perspectiva comparativa*, Μπιλμπάο 1991· K.J. Nagel, *Arbeitschaft und nationale Frage in Katalonien zwischen 1898 und 1923*, Saarbrücken 1991· A. Helle, «Identitäten und Strategien», και τα σχετικά άρθρα των Mees, Nagel και Helle στο *Geschichte und Gesellschaft*, 20, 1994 (υπό δημοσίευση).

με το χαρακτήρα των εθνικιστικών κινήματων όπως κάθε φορά αυτός διαμορφώνεται από τη σχέση μεταξύ «εθνικών» και κρατικών αναπτυξιακών διαδικασιών. (Βλ. μια πρώτη απόπειρα ταξινόμησης από τον υποφαινόμενο στον πίνακα 1, και ειδικότερα τον πέμπτο, έκτο και έβδομο τύπο). Δε θα σταθώ ιδιαίτερα στην προτεινόμενη ταξινόμηση –αν και θεωρώ ότι προσεγγίζει αρκετά τις

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πειραματική ταξινόμηση των περιπτώσεων

1. Ενοποίηση: Αγγλία, Γαλλία	A - B - AE / Γ - BE - OET
2. Καθυστερημένη ενοποίηση: Γερμανία	A - BE / B - (AE)- OET / Γ
3. Ενοποίηση μετά από απομάκρυνση: (intergrated dissociation) Τσέχοι Νορβηγοί, Φιλανδοί	A - BE - B / AE - OET - Γ A - AE / B - BE - Γ - OET
4. Καθυστερημένη απομάκρυνση: (belated dissociation) Εσθονοί, Κροάτες, Σλοβάκοι	A - B - (AE) - BE - (Γ) - OET
5. Απομάκρυνση μετά από εξέγερση: (insurgent dissociation) Σέρβοι, Βουλγαροί Ιρλανδοί	A - B - (AE) - Γ - BE - OET A - (AE) - B - Γ - BE - OET
6. Διαλυτική αποχώρηση I (ανεπτυγμένη): (dissintegrated dissociation I) Φλαμανδοί Ουαλοί Καταλανοί Βάσκοι Βαλλόνοι, Αλσατοί	AE - BE - A - OET AE / BE - A - OET AE - BE - A - OET - B - (Γ) AE - BE - OET - A - B - (Γ) AE - BE - OET - A - (B-Γ)
7. Διαλυτική αποχώρηση II (υπανάπτυκτη): (dissintegrated dissociation II) Gallegos, Οκλιτανοί Βρετόνοι Κορσικανοί	AE - A - BE - OET - (B) AE - A - BE - OET - B

AE: αστική επανάσταση

BE: βιομηχανική επανάσταση

OET: οργάνωση της εργατικής τάξης

A: μετάβαση στον πολιτισμικό εθνικισμό

B: μετάβαση στον πολιτικό εθνικισμό

Γ: «έθνος-κράτος» (ή αντίστοιχη συγκρότηση) (σύμφωνα με την περιοδολόγηση του M. Hroch)

απόψεις του Hroch— ούτε στις επιμέρους παραμέτρους, π.χ. το ρόλο που διαδραμάτισε η αστική τάξη (αν και σημαντικός, έρχεται δεύτερος σε σχέση με τους άλλους· ιδιαίτερα προβληματική είναι η περίπτωση των Βάσκων), το ρόλο των χωρικών (δείκτης για την ύστερη φάση Β), τη σημασία της αστικοποίησης και της ανάπτυξης των επικοινωνιών (βλ. K. Deutsch), ή τέλος τη σχέση της Α μετάβασης με την ΟΕΤ: δηλαδή αν η μετάβαση στον πολιτισμικό εθνικισμό έπεται ή προηγείται της ανάπτυξης και συλλογικής οργάνωσης των εργατικών κινήματων (αντιπαρ. την περίπτωση των Καταλανών με αυτή των Βάσκων).²⁹

Β. Στη Δυτική Ευρώπη, σε αντίθεση με την Ανατολική, ελάχιστα περιφερειακά ή τοπικιστικά εθνικιστικά κινήματα κατάφεραν να φτάσουν στη φάση Γ, να ξεπεράσουν δηλαδή το προηγούμενο στάδιο της μαζικής πολιτικής κινητοποίησης. Στις εξαιρετικές αυτές περιπτώσεις συγκαταλέγονται τα κινήματα των Καταλανών, των Βάσκων, των Ιρλανδών και κατά πάσα πιθανότητα των Κορσικανών. Στην ανατολική, κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη η αποσύνθεση των τριών πολυεθνικών αυτοκρατοριών, πριν και μετά το 1918, βοήθησε την ανάπτυξη τέτοιων κινήματων, συνθήκες που ποτέ δε δημιουργήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη. Στην προσπάθεια μας να εξακριβώσουμε γιατί λίγα από αυτά κινήματα απέκτησαν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα και άλλα όχι, όπως των Callegos και των Οκκιτανών—παρόλο που η εθνική τους ταυτότητα με πολιτισμικά κριτήρια είναι αδιαμφισβήτητη—θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε λεπτομερώς με ποιους τρόπους διαπλέκονται κάθε φορά οι επιμέρους—κοινωνικο-οικονομικοί, γλωσσικοί, πολιτισμικοί και θεσμικοί—παράγοντες. Θα αναφερθώ μόνο σε τέσσερις κατηγορίες:

1. Η πρώτη κατηγορία αφορά τη σχέση μεταξύ υπό ή υπέρ από κοινωνικο-οικονομική άποψη, ανεπτυγμένων περιφερειών και του κεντρικού κράτους στο οποίο ανήκουν (βλ. το ρόλο της ΒΕ). Η μεταβλητή αυτή, αν και είναι σημαντική, δεν ερμηνεύει όλα τα φαινόμενα. Συγκεκριμένα, η ένταση του καταλανικού εθνικισμού από τα μέσα του 19ου αιώνα και το ισχυρό εθνικιστικό κίνημα των Βάσκων από το τέλος του ίδιου αιώνα πηγάζουν κατά πολύ από την ασύμμετρη σχέση οικονομικής υπερανάπτυξης και πολιτικής εκ-

29. Βλ. Hroch, *Social Preconditions*, σ. 125-162· Deutsch, *Nationalism*.

προσώπησης.³⁰ Στην περίπτωση όμως των Φλαμανδών και των Ουαλών, η αντίστοιχου τύπου οικονομική υπερανάπτυξη της περιφέρειας δεν οδήγησε τα εθνικιστικά αυτά κινήματα στη φάση Γ, γιατί η πολιτική και κοινωνική ανάπτυξη δε συμβάδισε με την οικονομική. Τα κινήματα των Φλαμανδών και των Βαλλόνων καθορίστηκαν από τις υπάρχουσες οικονομικές συνθήκες, γι' αυτό και ακολούθησαν διαφορετική τροχιά.³¹ Η πορεία που ακολούθησε το ουαλικό κίνημα προσδιορίστηκε κατά βάση από τον διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης Βορρά Νότου, υπερανεπτυγμένος Νότος, υπανάπτυκτος Βορράς.³² Η Ιρλανδία, από την άλλη, αγωνίστηκε για την ανεξαρτησία της στηριζόμενη σε ένα ισχυρό, μαζικό, αν και φατριαστικό, εθνικιστικό κίνημα. Η οικονομική υπανάπτυξη της Ιρλανδίας —με εξαίρεση το βορειοανατολικό τμήμα— δε στάθηκε εμπόδιο στην πετυχημένη πορεία του εθνικιστικού της κινήματος· γι' αυτό το λόγο συγκαταλέγεται στην κατηγορία «βίαιη απόσχιση», κατηγορία στην οποία ανήκουν τα υπανάπτυκτα έθνη της νοτιανατολικής Ευρώπης.³³

2. Η ύπαρξη κοινής γλώσσας και κουλτούρας στην περιφέρεια αποτελεί την ελάχιστη προϋπόθεση για την ανάπτυξη των πολιτισμικών ή ακόμη και των πολιτικών εθνικισμών. Δεν εξασφαλίζει όμως την πολιτική επιτυχία των κινήματων, παράμετρος που καταδεικνύεται από τη δυνατότητα των εθνικιστών να ελέγχουν τουλάχιστον ένα από τα δύο ισχυρά πολιτικά κόμματα της περιφέρειας. Στην Ανδαλουσία και στα Κανάρια Νησιά δεν αναπτύχθηκε ο

30. Βλ. J.J. Linz, «Early State Building» του ίδιου, «Peripheries within the Periphery?», στο P. Torsvik (επιμ.), *Mobilization*, σ. 335-389· H.J. Puhle, «Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext», στο H.A. Winkler (επιμ.), *Nationalismus in der Welt von heute*, Göttingen 1982, σ. 51-81· S.G. Payne, «Nationalism, Regionalism and Micronationalism in Spain», στο *Journal of Contemporary History*, 26, 1991, σ. 479-491. Για ένα ευρύτερο συγκριτικό πλαίσιο μελέτης βλ. J.G. Beramendi - R. Máiz (επιμ.), *Los nacionalismos en la España de la II República*, Μαδρίτη 1991, καθώς και τα συμπεράσματα των πρόσφατων εργασιών στο X.M. Núñez Seixas, *Historiographical Approaches to Nationalism in Spain*, Saarbrücken 1993.

31. R.E.M. Irving, *The Flemings and Wallons of Belgium*, Λονδίνο 1980· M. Quévit, *La Wallonie: L'indispensable Autonomie*, Παρίσι 1982· L. Wilfs, *Honderd jaar Vlaamse beweging*, τρεις τόμοι, Leuven 1977, 1989.

32. Βλ. K.O. Morgan, *Rebirth of a Nation. Wales 1880-1980*, Οξφόρδη 1982· G. Williams, *When was Wales?*, Harmondsworth 1985.

33. Βλ. D.G. Boyce, *The Revolution in Ireland, 1870-1923*, Basingstoke 1988· του ίδιου, *Nineteenth-Century Ireland. The Search for Stability*, Δουβλίνο 1990· J. Lee, *Ireland 1912-1985. Politics and Society*, Cambridge 1989.

πολιτικός εθνικισμός τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, γιατί στην περίπτωση αυτή η γλώσσα και ο πολιτισμός δε λειτούργησαν ως συνεκτικά στοιχεία του κινήματος. Η μόνη χρονική στιγμή που τα αντίστοιχα κινήματα απέκτησαν λαϊκή υποστήριξη ήταν στις εκλογές μετά το 1980, όπου όμως ο μεγάλος αριθμός των ψήφων που συγκέντρωσαν ήταν κατά βάση ψήφοι διαμαρτυρίας.³⁴ Από την άλλη, στην ισπανική Γαλικία, στην Ουαλία, στην Οκκιτανία ή και στη Βρετάνη ή χρήση μιας κοινής καθομιλουμένης γλώσσας δε συνέβαλε στη μετάβαση των εθνικιστικών κινήματων από τη φάση Α του πολιτισμικού εθνικισμού στη φάση Β του πολιτικού εθνικισμού. Στη Σκωτία, αντίθετα, η ανάπτυξη ενός σχετικά εκτεταμένου εθνικισμού δεν επηρεάστηκε από την απουσία ενιαίας καθομιλουμένης γλώσσας.

3. Τρίτος παράγοντας, εξαιρετικής σημασίας, αν και παραμελημένος από την τρέχουσα βιβλιογραφία, είναι κατά τη γνώμη μου η ύπαρξη ή όχι διοικητικών και πολιτικών θεσμών (στο παρελθόν ή στο παρόν) που διαμορφώνονται βάσει της περιφέρειας. Οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται στην εθνικότητα, στις κοινές μνήμες, στις πολιτισμικές δομές ή στην αποδιάρθρωσή τους. Υποτιμούν το ρόλο των θεσμών, πυρήνα πολλές φορές της ιστορικής διαδικασίας, που δεν ορίζεται απλώς και μόνο από τους μύθους, τα σύμβολα, την πολιτισμική ανταλλαγή, τη γλώσσα, τις πολιτικές ή την αίσθηση του κοινού εθνικού παρελθόντος.

Η ύπαρξη διοικητικών και πολιτικών θεσμών στην Καταλονία ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα, καθώς και το καθεστώς αυτονομίας που είχαν διατηρήσει οι βασικές επαρχίες ανά τους αιώνες,³⁵ αποτέλεσαν μαζί με άλλους παράγοντες τη βάση των σύγχρονων περιφερειακών εθνικισμών. Η Γαλικία, που από τους μέσους χρόνους αποτελούσε μέρος του Βασιλείου του Λεόν, δεν εντάσσεται στην προηγούμενη κατηγορία. Σε αυτή την περίπτωση, η έλλειψη τέτοιων θεσμών περιορίσε αναμφισβήτητα τη δράση του γαλλικού εθνικισμού –παρά το αξιοπρόσεκτο και πλούσιο πολιτισμικό παρελθόν του– και τον καθήλωσε στη φάση Β (πολιτικός εθνικισμός). Οι επιπλέον παράγοντες που στάθηκαν εμπόδιο στην

34. Βλ. A. Porrás Nadales, *Geografía electoral de Andalucía*, Μαδρίτη 1985· U. Liebert, *Neue Autonomie - Bewegung und Regionalisierung in Spanien. Der Fall Andalusien*, Diss. EUI, Φλωρεντία.

35. Βλ. P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 2 τόμοι, Παρίσι 1962· T. Otaegui, *Principios constitucionales del Fuero de Vizcaya*, Μπιλμπάο 1976.

ρίες εξάρτησης του Τρίτου Κόσμου. Η ερμηνευτική δυνατότητα της θεωρητικής αυτής προσέγγισης είναι περιορισμένη, αφού μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε υπανάπτυκτες περιοχές και ειπειδή είναι αναίκανη να εξηγήσει γιατί κάποιες περιοχές ανέπτυξαν πολιτικό εθνικισμό μαζικής εμβέλειας και άλλες όχι.

Όλες αυτές οι κατηγορίες είναι σχηματικές. Η σύγκριση φαινομενικά παρόμοιων εθνικισμών, του καταλανικού και του βασκικού, καταδεικνύει ότι ακόμη και στην περίπτωση αυτή υπάρχουν σημαντικές διαφορές: πρώτον, στους μηχανισμούς ενσωμάτωσης-αποκλεισμού της αστικής και εργατικής τάξης από τα εθνικιστικά κινήματα· δεύτερον, στον τρόπο παγίωσης των ταξικών διαφοροποιήσεων· τρίτον, στις σχέσεις τους με το κεντρικό κράτος· τέταρτον, στις διαφορετικές μορφές αντίστασης στο καταπιεστικό καθεστώς του Φράνκο και τέλος σε λοιπούς παράγοντες όπως στην εδαφική έκταση, στη χρήση βίας και στην αίσθηση ανασφάλειας απέναντι στο ισχυρό «κέντρο».³⁹

Γ. Κλείνοντας το θέμα, θα πρόσθετα μια τελευταία παρατήρηση σχετικά με την «περιφερειοποίηση», όρος που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια από τους πολιτικούς και κοινωνικούς επιστήμονες.⁴⁰ Η «περιφερειοποίηση» δεν αποτε-

39. Βλ. τις μελέτες που έγιναν από τους Mees και Nagel (σημ. 28), και M. González Portilla, *La formación de la sociedad capitalista en el País Vasco*, 2 τόμοι, San Sebastián 1981· των ίδιων και με άλλους (επιμ.), *Industrialización y nacionalismo*, Βαρκελώνη 1985· J. Termes, *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*, Βαρκελώνη 1976· J.P. Fusi, *Política obrera en el País Vasco (1880-1923)*, Μαδρίτη 1975· B. de Riquer, *Lliga Regionalista. La burguesía catalana i el nacionalisme, 1898-1904*, Βαρκελώνη 1977· των ίδιων, *Regionalistes i nacionalistes, 1898-1931*, Βαρκελώνη 1979· P. Vilar (επιμ.), *Història de Catalunya*, τόμ. 5-6, Βαρκελώνη 1987-1988· E. Ucelay da Cal, *La Catalunya Populista*, Βαρκελώνη 1982· J. Corcuera Atienza, *Orígenes, Ideología y Organización del Nacionalismo Vasco (1876-1904)*, Μαδρίτη 1979· A. Elorza, *Ideologías del nacionalismo vasco, 1876-1937*, San Sebastián 1978· J.L. de la Granja, *Nacionalismo y II República en el País Vasco*, Μαδρίτη 1986· J.P. Fusi, *El problema vasco en la II República*, Μαδρίτη 1979· Puhle, *Baskischer Nationalismus*· J.J. Linz, *Conflicto en Euskadi*, Μαδρίτη 1986· F.J. Llera Ramo, *Postfranquismo y fuerzas políticas en Euskadi*, Μπιμπάο 1986· P. Waldmann, *Militanter Nationalismus im Baskenland*, Φραγκφούρτη 1990· R. Gunther κ.ά., *Spain After Franco*, Μπέρκλεϊ 1986· J.J. Linz - J.R. Montero (επιμ.), *Crisis y Cambio. Electores y patridos en la España de los ochenta*, Μαδρίτη 1986.

40. Βλ. σημ. 25 και B. de Marchi - A.M. Boileau (επιμ.), *Boundaries and Minorities in Western Europe*, Μιλάνο 1982· R. Elkar (επιμ.), *Europas unruhige Regionen*, Στουτγάρδη 1981· M.Kochen - K.W. Deutsch, *Decentralization*, Cambridge, Mass. 1980· R. Kreckel κ.ά., *Regionalistische Bewegungen in Europa*, Opladen

λεσε, σε όλες τις περιπτώσεις, την απάντηση στην πρόκληση των τοπικιστικών ή περιφερειακών εθνικισμών. Οι στόχοι αυτών των κινήματων ήταν ευρύτεροι.

Η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες ακολούθησε δύο συγκλίνουσες τροχιές που διαμόρφωσαν καθοριστικά τις παραδόσεις των ομοσπονδιακών και ενιαίων κρατών του 18ου και του 19ου αιώνα. Τα παραδοσιακά ομοσπονδιακά κράτη, όπως η Γερμανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελβετία, αναγκάστηκαν να γίνουν πιο συγκεντρωτικά για λόγους προγραμματισμού, διοίκησης και γραφειοκρατίας, καθώς επίσης για λόγους που επέβαλαν το κράτος πρόνοιας, η εθνική άμυνα, η ένταξη στα διεθνή οικονομικά συστήματα και στις αγορές τους. Στη Γερμανία δημιουργήθηκε ο όρος «συλλειτουργική ομοσπονδία» (cooperative federalism) για να περιγράψει ακριβώς τη διαδικασία της «συγκεντροποίησης».

Στα παραδοσιακά κεντρικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης οι τρόποι οργάνωσης και διεύθυνσης συλλογικών συμφερόντων παραπέμπουν σε ένα μακρο-επίπεδο. Παρ' όλα αυτά στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες και σε συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξης τους, παρουσιάζεται η ανάγκη να διαμορφωθούν θεσμοί συμμετοχής, διοίκησης και προγραμματισμού, εκπροσώπησης και ελέγχου που θα λειτουργούν σε ενδιάμεσο επίπεδο, μεταξύ βάσης και κράτους (κορυφής). Ο κεντρικός σχεδιασμός, ο συντονισμός των συλλογικά εκφραζόμενων συμφερόντων και ο μηχανισμός του κράτους πρόνοιας οδηγούν αναπόφευκτα σε ένα βαθμό συγκεντροποίησης· απαραίτητος όμως, για την αποτελεσματική λειτουργία τους είναι και κάποιος βαθμός αποκέντρωσης. Οι ενδιάμεσες μορφές οργάνωσης αξιοποιούν ατομικές πρωτοβουλίες, είναι πιο ευέλικτες και ελέγχονται ευκολότερα.⁴¹

1986· Y. Mény (επιμ.), *Dix ans de régionalisation en Europe. Bilan et perspectives (1970-1980)*, Παρίσι 1982· των ίδιων (επιμ.), *Centres et périphéries. Le partage du pouvoir*, Παρίσι 1983· D. Nohlen - R.O. Schultze (επιμ.), *Ungleiche Entwicklung und Regionalpolitik in Südeuropa*, Bochum 1985· R. Petrella, *La renaissance des cultures régionales en Europe*, Παρίσι 1978· J.-G. Savard - R. Vigneault (επιμ.), *Les États multilignes. Problèmes et solutions*, Κεμπέκ 1975· D. Seers κ.ά. (επιμ.), *Underdeveloped Europe. Studies in Core-Periphery Relations*, Λονδίνο 1979· L.-J. Sharpe (επιμ.), *Decentralist Trends in Western Democracies*, Λονδίνο 1979· M. Straka (επιμ.), *Handbuch der Europäischen Volksgruppen*, Βιέννη 1970.

41. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. H.J. Puhle, *Wohlfshrtsaussschuss* του ίδιου, *Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus* «Organisierter

Οι ενδιάμεσες μορφές οργάνωσης αναπτύσσονται σε μια περιοχή ανεξάρτητα από τη δράση ή όχι περιφερειακών εθνικιστικών κινήματων στο εσωτερικό τους. Ισχυροποιούνται και διαφοροποιούνται ποιοτικά όμως από τοπικιστικούς ή εθνικιστικούς παράγοντες. Η διαδικασία περιφερειοποίησης περιοχών που ανέπτυξαν περιφερειακά κινήματα είναι διαφορετική, και συνήθως πιο σύνθετη, από αυτήν που πραγματοποιείται σε περιοχές όπου δεν έδρασαν αντίστοιχα κινήματα. Στα σύγχρονα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, καθώς επίσης και στο εσωτερικό μερικών κρατών όπως η Ισπανία, συναντούμε και τις δύο διαδικασίες. Κοινό στοιχείο όλων των περιπτώσεων είναι η ραγδαία άνοδος των περιφερειακών γραφειοκρατιών, και συνεπώς ο αυξανόμενος αριθμός των γραφειοκρατών στην περιφέρεια. Στον σημαντικό αριθμό των υπαλλήλων που εργάζονταν πολύ πριν συντελεστεί η περιφερειοποίηση —στους δήμους, στις επαρχίες και στα διαμερίσματα μιας χώρας— ήρθε να προστεθεί μια νέα τάξη γραφειοκρατών, που επιβάρυνε σημαντικά τον προϋπολογισμό. Από τη στιγμή που οι στόχοι και τα επιτεύγματα των νέων περιφερειακών αρχών έγιναν λιγότερο προφανή και έχασαν τα πολιτικά τους ερείσματα, η διαδικασία αυτής της εξελιγμένης και παράλληλης γραφειοκρατικοποίησης επικριθήκε σημαντικά: περισσότερο στην Ιταλία από ό,τι στην Ισπανία, και στην Καταλονία από ό,τι στη Murcia.

Καθένα από τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης ανέπτυξε τον δικό του τύπο περιφερειοποίησης: πιο τεχνοκρατικός στη Γαλλία, περισσότερο γραφειοκρατικός και πελατειακός στην Ιταλία —πριν από τις τελευταίες εξελίξεις που οδήγησαν στην κατάρρευσή του. Στο Βέλγιο η ουσιαστική ομοσπονδιοποίηση επιτεύχθηκε μέσω της συναινετικής δημοκρατίας. Στη Μεγάλη Βρετανία οι προσπάθειες αποκέντρωσης στη Σκωτία και στην Ουαλία (που απορρίφθηκαν) συνδυάστηκαν με μεταρρυθμίσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης (θεσμός που είναι ισχυρότερος από ό,τι στη δυτικοευρωπαϊκή ήπειρο και ο οποίος σε διάφορους τομείς υποκαθιστά την περιφερειακή διοίκηση) και με τις επανειλημμένες προσπάθειες ανεξαρτητοποίη-

Kapitalismus» und «Korporatismus», στο *Geschichte und Gesellschafte*, 10, 1984, σ. 165-184: των ίδιων, «El Estado español de las autonomías y el sistema federal alemán», στο M. Tuñón de Lara (επιμ.), *Germika: 50 años después (1937-1987)*, San Sebastián 1987, σ. 245-267, και ICPS (επιμ.), *Le fédéralisme en Europe*, Βαρυελώνη 1991, και πρόσφατα R. Münch, *Das Projekt Europa. Zwischen Nationalistaat, regionaler Autonomie und Weltgesellschaft*, Φραγκφούρτη 1993.

σης της βορείου Ιρλανδίας (που μέχρι τώρα έχουν αποτύχει). Στην Ισπανία η Estado de las Autonomías, με τα τρία επίπεδα «έντασης», αναπτύχθηκε με ένα μη συστηματοποιημένο τρόπο, κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες της «transición política». Παρ' όλα αυτά η δράση της υπήρξε αποτελεσματική και δεν είναι απίθανο στο μέλλον να εξελιχθεί με συστηματικότερο τρόπο· δεν προτίθεται να ασχοληθώ περισσότερο με την περίπτωση της Ισπανίας στην παρούσα μελέτη.⁴²

Καταλήγοντας θα υποστήριζα ότι όλες αυτές οι επιμέρους διαδικασίες περιφερειοποίησης, παρ' όλες τις αδυναμίες τους, μοιάζουν να στοχεύουν σε μια βιώσιμη, κατά τη γνώμη μου επιθυμητή, και ρεαλιστική οργάνωση των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Η προοπτική αυτή παρέχει τη δυνατότητα αποδοχής πολλαπλών και μη αποκλειστικών ταυτοτήτων: μια ευρωπαϊκή πολιτική ανοικτή σε οποιαδήποτε εθνικότητα, σημαντική ή ασήμαντη, μοιάζει να είναι εξαιρετικά αναγκαία, καθώς τα παραδοσιακά έθνη-κράτη εξακολουθούν να κατέχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο ευρωπαϊκό σκηνικό –αν και δεν αποκλείεται η φάση στην οποία βρίσκονται να αποδειχθεί «μεταβατική».

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι περιφερειακοί εθνικισμοί της Δυτικής Ευρώπης εκπλήρωσαν μια ιστορική αποστολή ως διαμεσολαβητές, ως «κατευναστικοί φορείς» («agents moderateurs»): λειτούργησαν εξισορροπητικά, μετριάζοντας τον αδιάλλακτο, ανταγωνιστικό, σχισματικό χαρακτήρα των εθνικισμών που ανέπτυξαν τα παραδοσιακά ευρωπαϊκά έθνη-κράτη. Καθώς όμως η θέση τους συνεχώς ισχυροποιείται, και λαμβάνοντας υπόψη τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα του εθνικισμού, θα ήταν σοφό να τους «εξευρωπαϊάσουμε» πριν επικρατήσουν θριαμβευτικά.

Μετάφραση: Ζ. Ασημακοπούλου - Ν. Μαρωνίτη

42. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. H.J. Puhle, *Nazionalismo periferico* του ίδιου, *El estado español* Mény (επιμ.), *Dix ans* R. Rose, *Understading the United Kingdom*, Λονδίνο 1982· J.J. Linz, «Spanish Democracy and the Estado de las autonomías», στο R.A. Goldwin κ.ά. (επιμ.), *Forging Unity out of Diversity*, Ουάσινγκτον 1989, σ. 260-303· F. Fernandez Rodríguez (επιμ.), *La España de las Autonomías*, Μαδρίτη 1985.

ΑΠΟΣΧΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αποσχιστικός εθνικισμός και οι εθνοτικές συγκρούσεις συνιστούν σήμερα, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, την κύρια αιτία ένοπλων συρράξεων και διατάραξης της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας. Πρόβλημα πολυδιάστατο και δυσεπίλυτο, ίσως αποβεί η αχίλλεια πτέρνα του μεταψυχροπολεμικού κόσμου στην εναγώνια προσπάθειά του να οικοδομήσει μια νέα, πιο δίκαιη και ειρηνική διεθνή κοινωνία.¹

Κατά τον Ψυχρό Πόλεμο και ως το 1990 το ζήτημα αυτό είχε ελάχιστα απασχολήσει τον νέο κλάδο της Πολιτικής Επιστήμης – τις Διεθνείς Σχέσεις– ο οποίος, με ελάχιστες εξαιρέσεις, καταγινόταν με την αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης, το χάσμα Βορρά-Νότου, τα θέματα πυρηνικής αποτροπής, και πάντως με την συσσωμάτωση-ολοκλήρωση (integration) των κρατών και όχι με τις χωριστικές τάσεις.² Αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος οφειλόταν, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι οι χωριστικοί πόλεμοι παρουσιάζονταν μεταξύ 1945 και 1990 μόνο στον Τρίτο Κόσμο και σχεδόν αποκλειστικά στην Αφρική και την Ασία. Έτσι επικράτησε η άποψη ότι ήταν ίδιο των νέων κρατών του Τρίτου Κόσμου που διέθεταν αυθαίρετα σύνορα και πολυεθνισμό χωρίς εθνοτική συναίνεση και ότι επρόκειτο για εμπόδιο παροδικό και θα ξεπερνούταν με το στή-

1. Το άρθρο συνοψίζει και επιχειρεί να διευρύνει τη μέχρι σήμερα σχετική έρευνα του συγγραφέα που καλύπτει την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.

2. Για κριτική αυτής της στάσης βλ. Lee C. Buchheit, *Secession: The Legitimacy of Self-Determination*, Yale University Press, New Haven 1978· Dov Ronen, *The Quest for Self-Determination*, Yale University, New Haven 1979· Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, Frank Cass, Λονδίνο 1991.

σιμο κοσμικών εθνών-κρατών εκ των άνω.³ Στην πραγματικότητα χωριστικές τάσεις υπήρχαν και στη Δύση, ειδικά από το 1970 και έπειτα, αν και δεν διέθεταν τη μαζικότητα και κινητοποίηση των αφροασιατικών κινήμάτων και δεν είχαν πάρει τη μορφή ένοπλης αποσχιστικής συμπλοκής (π.χ. Γαλλοκαναδοί του Κεμπέκ, Καθολικοί Βόρειας Ιρλανδίας, Ουαλλοί και Σκότοι εθνικιστές, Βάσκοι, Καταλανοί και Κορσικανοί).⁴ Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ο εθνοτικός ή αποσχιστικός πόλεμος ήρθε και στη γηραιά ήπειρο, ειδικά στο μέτρο που τα νεοδημιουργηθέντα κράτη επιλέγουν να αυτο-ορίζονται ως μονο-εθνοτικά (ως έθνη-κράτη με την αυστηρή έννοια του όρου) και όχι ως πολυεθνικές κοινωνίες όπως είναι στην πραγματικότητα (π.χ. Γεωργία, Μολδαβία, Εσθονία, Λεττονία, Κροατία, Σερβία).⁵

3. Βλ. τα κλασικά έργα: Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, MIT Press, Cambridge, Mass. 1953, και Clifford Geertz, «The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States», στο C.E. Welch (επιμ.), *Political Modernization*, Wadsworth, Belmont 1967, σ. 167-188. Για μία από τις πρώτες σημαντικές κριτικές αυτών των θέσεων βλ. το κλασικό άρθρο του Walker Connor, «Nation-Building or Nation-Destroying?», *World Politics*, τόμ. 24, αρ. 3, 1972, σ. 319-355. Επίσης βλ., μεταξύ άλλων, τα εξής έργα: Harold R. Isaacs, «Basic Group Identity: The Idols of the Tribe», *Ethnicity*, τόμ. 1, 1974, σ. 15-41· Pierre L. van den Berghe, «Ethnic Pluralism in Industrial Societies: A Special Case?», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1976, σ. 401-411· Walker Connor, «A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group is a...», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1978, σ. 377-400· Anthony Richmond, «Ethnic Nationalism and Postindustrialism», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 7, αρ. 1, 1984, σ. 4-18.

4. Βλ., μεταξύ άλλων, Milton J. Esman (επιμ.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Cornell University Press, Ithaca 1977.

5. Έχει υποστηριχθεί από διεθνολόγους ότι η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας θα ήταν σχεδόν αδύνατη εφόσον διαρκούσε ο Ψυχρός Πόλεμος. Η θέση αυτή, που την υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ο Θεόδωρος Κουλουμπής, ανάγεται στην συστηματική ανάλυση των διεθνών σχέσεων, που θεωρεί το διπολισμό ΗΠΑ-ΕΣΣΔ ως σταθεροποιητικό, ειδικά στον ανεπτυγμένο Βορρά, όπου λειτουργούσε, ως γνωστόν, η αρχή της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής, που έθετε φραγμό στην κλιμάκωση των κρίσεων. Οι θέσεις αυτές της συστηματικής θεώρησης, όπως και γενικότερα οι θέσεις περί αποτροπής, είναι δύσκολο να αποδειχθούν με επιστημονικά κριτήρια, δηλαδή κατά πόσον μπορούμε να μιλούμε, στην περίπτωση αυτή, για αιτιότητα. Εμείς θα περιοριστούμε μόνο σε μια δοκιμαστική (tentative) σκέψη: ότι ειδικά για τη Γιουγκοσλαβία το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σήμανε ότι ετίθετο τέλος στον ουσιαστικό ηγετικό της ρόλο ως αδέσμευτου κράτους και εκ των πρωτοστατών στους Αδέσμευτους, δηλαδή μειώθηκε αισθητά ο διεθνής ρόλος της (για τον οποίο μάλιστα καυχόταν) και γενικά το διεθνές κύρος της, με άλλα λόγια το να είναι κανείς «Γιουγκοσλάβος» δεν είχε το ίδιο γόητρο όπως επί Ψυχρού Πολέμου.

Τέλος, σ' ένα άλλο επίπεδο επιστημονικής θεώρησης, από την πλευρά της θεωρίας της επίλυσης συγκρούσεων, η λύση της διάσπασης, αποσύνδεσης ή διάλυσης (disintegration) κερδίζει έδαφος ως μορφή λύσης εθνοτικών ή εδαφικών συγκρούσεων, αν και δεν διαθέτει ακόμη την ευρύτερη αποδοχή της ολοκλήρωσης, συνένωσης ή συνοχής.⁶

Μέχρι το 1990, η διεθνής κοινωνία αντιμετώπιζε δυσμενώς τον αποσχιστικό εθνικισμό και τη μονομερή προσπάθεια ανεξαρτησίας μειονοτήτων, καταδίκασε δε την εξωτερική βοήθεια και στήριξη σε αποσχιστικά κινήματα. Όμως, παρά το δυσμενές αυτό κλίμα, υπήρξαν κατά τον Ψυχρό Πόλεμο αρκετά αποσχιστικά κινήματα και, ειδικά από το 1960 και έπειτα, με εμφανή εξωτερική βοήθεια και στήριξη.⁷ Πάντως κατά την περίοδο 1945-1990 διαπιστώνουμε, σε γενικές γραμμές, τα εξής:⁸

— Οι εθνοτικές ή αποσχιστικές ένοπλες συγκρούσεις ήταν λιγότερο διεθνοποιημένες και προκαλούσαν μειωμένη εξωτερική (κρατική) επέμβαση σε σύγκριση με τους κλασικούς εμφύλιους πολέμους. Η μεγάλη πλειονότητα των αποσχιστικών συγκρούσεων διατηρή-

6. Περί της διάλυσης ως λύσης στην αναζήτηση της ειρηνικής επίλυσης βλ., π.χ., Johan Galtung, *The True Worlds: A Transnational Perspective*, Free Press, Νέα Υόρκη 1980, σ. 255-263· Alexis Heraclides, «From Autonomy to Secession: Building Down», στο A.J.R. Groom - Paul Taylor (επιμ.), *Frameworks for International Co-operation*, Pinter Publishers, Λονδίνο 1990, σ. 185-197.

7. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., και του ίδιου, «Secessionist Minorities and External Involvement», *International Organization*, τόμ. 44, αρ. 3, 1990, σ. 341-378, και «The International Dimension of Minority Separatism: An Attempt at Unravelling a Pandora Box», *Paradigms: The Kent Journal of International Relations*, τόμ. 6, αρ. 1, 1992, σ. 33-51.

8. Astri Suhrke - Lena Garner Noble (επιμ.), *Ethnic Conflict and International Relations*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977· Judy S. Bertelsen (επιμ.), *Nonstate Nations in International Politics*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977· Frederick L. Shiel (επιμ.), *Ethnic Separatism and World Politics*, University Press of America, Lanham, Md. 1984· Istvan Kende, «Twenty-Five Years of Local War», *Journal of Peace Research*, τόμ. 8, 1971, σ. 5-22· Istvan Kende, «Wars of Ten Years (1967-1976)», *Journal of Peace Research*, τόμ. 15, 1978, σ. 27-41· James N. Rosenau (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964· Richard Little, *Intervention: External Involvement in Civil Wars*, Martin Robertson, Λονδίνο 1975· Melvin Small - J. David Singer, *Resort to Arms: International and Civil Wars 1816-1980*, Sage, Beverly Hills 1982· Bertil Duner, «The Many-Pronged Spear: External Military Intervention in Civil Wars in the 1970's», *Journal of Peace Research*, τόμ. 20, αρ. 1, 1983, σ. 59-72.

θηκαν σε περιορισμένο τοπικό επίπεδο ακόμη και όταν ήταν πολύνεκρες και συνεχείς.

— Τα αποσχιστικά κινήματα εξασφάλιζαν λιγότερη διεθνή υποστήριξη παρά ο αντίπαλος τους. Αντίθετα οι απειλούμενες κυβερνήσεις κατόρθωναν να εξασφαλίσουν περισσότερη υλική βοήθεια (όπλα, χρήματα, κλπ.) και διπλωματική υποστήριξη.

2. ΑΠΟΣΧΙΣΗ, Η ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

Ο αποσχιστικός εθνικισμός υπήρξε εγγενές στοιχείο της διεθνούς κοινωνίας από τότε που άρχισαν να δημιουργούνται εθνικά κράτη, έφθασε δε στην κορύφωση του κατά τον 19ο αιώνα (την «εποχή των εθνικισμών») και στις αρχές του 20ού αιώνα.⁹

Η απόσχιση, ο στόχος της ιδεολογίας του αποσχιστικού εθνικισμού, αποτελεί την πιο ακραία και ριζοσπαστική χωριστική επιλογή. Άλλες, λιγότερο ριζοσπαστικές, χωριστικές λύσεις που επιδιώκονται από ξεχωριστές πληθυσμιακές ομάδες είναι η αποκέντρωση, η μη-εδαφική (ή λειτουργική) αυτονομία, η εδαφική αυτονομία (αυτοδιοίκηση), η ομοσπονδία με εθνοτικά κριτήρια (καντόνια ή αμφι-εθνική ομοσπονδία) και η χαλαρή ομοσπονδία (συνομοσπονδία). Υπό την ευρεία της έννοια, η απόσχιση ή αποσκίρτηση μπορεί να οριστεί ως διαδικασία αποκόλλησης ή διάσπασης, ειρηνική ή ένοπλη, που στοχεύει στην ανεξαρτησία μιας περιοχής που αποτελεί χερσαίο έδαφος ενός κυρίαρχου ανεξάρτητου κράτους και στην οποία διαδικασία διάσπασης αντιτίθεται και ανθίσταται το εν λόγω κράτος. Υπό τη στενή έννοια, απόσχιση είναι η μονομερής ανακήρυξη ανεξαρτησίας. Ο αποσχιστικός εθνικισμός δεν οδηγεί νομοτελειακά σε ένοπλη σύγκρουση ή σε επίσημη ανακήρυξη μονομερούς ανεξαρτησίας. Το κράτος μπορεί να αποδεχθεί τελικά την αποσχιστική τάση (περίπτωση Ηνωμένης Αραβικής Δημοκρατίας το 1961 και Τσεχοσλοβακίας το 1992), οπότε έχουμε ειρηνική διαίρεση (partition). Οι αποσχιστικοί εθνικιστές εξάλλου μπορεί να ασκήσουν ειρηνικά (συνταγματικά) μέσα για να πετύχουν το στόχο

9. Elie Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1970· Anthony D. Smith, *The Ethnic Origin of Nations*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1986, και *Theories of Nationalism*, Duckworth, Λονδίνο 1983· John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1982· Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1983.

τους ή να μη θεωρούν την ανεξαρτησία σαν τη μόνη αποδεκτή λύση (Γαλλοκαναδοί Κεμπέκ, Ταμίλοι στη Σρι Λάνκα έως το 1983).

Εδώ θα μας απασχολήσουν οι αποσχιστικές απόπειρες που κατεξοχήν ενδιαφέρουν τη μελέτη της διεθνούς πολιτικής, δηλαδή αυτές που χαρακτηρίζονται από εκτεταμένη ένοπλη βία, καταφανή βούληση μεγάλης μερίδας της εν λόγω πληθυσμιακής ομάδας υπέρ της διάσπασης και ευδιάκριτη, έστω και περιορισμένη, διεθνή διάσταση (παροχή υλικής βοήθειας ή πολιτικής-διπλωματικής στήριξης ή διεθνή μεσολάβηση).

Ας εντοπίσουμε πρώτα τα αίτια αυτού που αποκαλέσαμε «αποσχιστικό εθνικισμό». Αντίθετα από ό,τι γενικά πιστεύεται, ο αποσχιστικός εθνικισμός δεν αποτελεί έκφραση μόνο του «εθνοτικού εθνικισμού» (ethnonationalism) –της ιδεολογίας και της λαϊκής κινητοποίησης που εμπνέεται από τη συνειδητοποίηση εθνοτικής ταυτότητας ή τη συνείδηση ξεχωριστού έθνους– ούτε εκτρέφεται μονάχα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο πρόδηλης ανισότητας, κατάφωρων διακρίσεων και αδικίας.¹⁰ Για να αναπτυχθεί αποσχιστικός εθνικισμός ως μαζικό κίνημα που εκπροσωπεί την πλειοψηφία μιας συγκεκριμένης κοινότητας πληθυσμού και επιδιώκει κάποιου είδους χωριστική λύση (από αυτονομία ως ανεξαρτησία) πρέπει να συντρέχουν τρεις τουλάχιστον θεμελιώδεις προϋποθέσεις:¹¹

10. Οι δύο αυτές θέσεις αντιστοιχούν προς τις δύο κύριες σχολές περί διάλυσης κρατών και εθνοτικού εθνικισμού, τη σχολή της εθνοτικής ταυτότητας και τη σχολή της εσωτερικής αποικίας. Υπάρχει και τρίτη ευρύτερη τάση, που στα ελληνικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως συγκερασμός συμφερόντων, η οποία δίνει έμφαση στις συγκρούσεις και στα ομαδικά συμφέροντα που δημιουργούνται στο στάδιο του εκσυγχρονισμού μιας χώρας. Για παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας με βάση δύο σχολές (όπου η τρίτη σχολή που αναφέραμε περιλαμβάνεται στη δεύτερη με τον όρο instrumentalism) βλ. Anthony D. Smith, «Conflict and Collective Identity: Class, Ethnic and Nation», στο Edward E. Azar - John W. Burton (επιμ.), *International Conflict Resolution*, Wheatsheaf, Brighton 1986, σ. 63-84, και Crawford Young, «The Temple of Ethnicity», *World Politics*, τόμ. 35, αρ. 4, 1983, σ. 652-662. Για διάκριση σε τρεις αντί δύο σχολές (όπου η τρίτη αποδίδεται με τον όρο communalism) βλ. Alexis Heraclides, «From Autonomy to Secession», *ό.π.*, σ. 189-190, και A.J.R. Groom - Alexis Heraclides, «Integration and Disintegration», στο Margot Light - A.J.R. Groom (επιμ.), *International Relations: A Handbook of Current Theory*, Frances Pinter, Λονδίνο 1985, σ. 185-86. Για μια πιο ευρεία παρουσίαση τάσεων βλ. Anthony H. Richmond, «Ethnic Nationalism: Social Science Paradigms», *International Social Science Journal*, τόμ. 111, 1987, σ. 3-18.

11. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, *ό.π.*, σ. 13-20, 196-198, 242-243. Βλ. επίσης τα εξής έργα για άλλα υποδείγματα εθνοτικού εθνικισμού ή μειονοτικής πολιτικοποίησης: Donald L. Horowitz,

1. Ενυπόταξη μιας ευδιάκριτης πολυπληθούς οντότητας η οποία αποτελεί (σχεδόν εξ ορισμού) αριθμητική μειοψηφία και διακρίνεται από το σύνολο του πληθυσμού μιας χώρας.

2. Ανισότητα, διαφορική μεταχείριση, αδικία ή καταπίεση, πραγματική ή αισθητοποιημένη, ή πάντως αίσθηση συγκριτικής μειονεξίας υπό το κράτος του ισχύοντος καθεστώτος.

3. Διαβίωση διαχρονική και ιστορική σε μια περιοχή της χώρας (ως επί το πλείστον σε παραμεθόρια ή παράκτια περιοχή) κατά τρόπο συμπαγή και στην οποία η εν λόγω ομάδα να αποτελεί την αριθμητική πλειοψηφία.¹²

Ορισμένα επιπλέον συμπεράσματα της έρευνας αξίζει να σημειωθούν. Αν ένας πληθυσμός θεωρεί ότι αποτελεί έθνος ή εθνότητα, η ανισότητα και η διαφορική μεταχείριση δεν χρειάζεται να είναι

Ethnic Groups in Conflict, University of California Press, Berkeley 1985, σ. 229-259· Ivo D. Duchasek, *Comparative Federalism: The Territorial Dimension of Politics*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1970, σ. 67-68· Johan Galtung, *ό.π.*, σ. 260· Crawford Young, «Nationalism and Separatism in Africa», στο Martin Kilson (επιμ.), *New States in the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975, σ. 60-67· Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, Cambridge University Press, Cambridge 1981· John Trent, «The Politics of Nationalist Movements - A Reconsideration», *Canadian Review of Studies on Nationalism*, τόμ. 2, αρ. 1, 1974, σ. 157-171· Henri Tajfel, «The Social Psychology of Minorities», *Minority Rights Group, Report 38*, Δεκέμβριος 1978· Anthony Birch, «Minority Nationalist Movements and Theories of Political Integration», *World Politics*, τόμ. 30, αρ. 3, 1978, σ. 333-344· Joseph Rothschild, *Ethnopolitics: A Conceptual Approach*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1981, σ. 28-31, 56-57.

12. Αποσχιστικές τάσεις μπορούν να ξεπεδηθούν και από διεσπαρμένες ομάδες (π.χ. οι Μαύροι Πάνθηρες στις ΗΠΑ) ή ανάμεσα στους Τουρκοκυπρίους στη δεκαετία του 1960 (taxim), πλην όμως δεν οδηγούνται σε μαζικό κίνημα για απόσχιση. Άλλη περίπτωση είναι να αποτελούσαν την πλειοψηφία (ή να θεωρούν ότι την αποτελούσαν) στο πρόσφατο παρελθόν αλλά να παραμερίστηκαν ή να εκδιώχθηκαν. Αυτή όμως η τελευταία κατηγορία διεκδίκησης μιας περιοχής στην οποία η εν λόγω ομάδα δεν αποτελεί πλέον την πλειοψηφία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακριβέστερα ως αλυτρωτικό αποσχιστικό κίνημα, όπως οι διεκδικήσεις του Ιρλανδικού IRA όσον αφορά την Β. Ιρλανδία, του μειωμένης δημοτικότητας Αρμενικού ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) όσον αφορά την βορειοανατολική Τουρκία, ή οι διεκδικήσεις του Λαϊκού Μετώπου για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης του Ζωρζ Χαμπάς. Για μια προσπάθεια ταξινόμησης των εθνικιστικών κινήματων σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες με δεκατέσσερις υποκατηγορίες (με στόχο την ανεύρεση ειρηνικής λύσης) βλ. Alexis Heraclides, «Conflict Resolution, Ethnonationalism and the Middle East Impasse», *Journal of Peace Research*, τόμ. 26, αρ. 2, 1989, σ. 198-200.

πρόδηλες και συνεχείς, αρκεί μόνο η αίσθηση της συγκριτικής μειονεξίας. Αντίθετα αν ένας πληθυσμός δεν αποτελεί έθνος ή εθνότητα, αλλά θρησκευτική κοινότητα, φυλετική-πολιτισμική ομάδα (π.χ. Νότιοι Σουδανοί) ή απλώς τους διαβιούντες σε μια περιοχή (ξεχωριστή κοινωνία) που έχουν ταυτιστεί ιστορικά με την περιοχή αυτή (π.χ. η περίπτωση της Ερυθραίας), τότε δεν αρκεί η συγκριτική μειονεξία αλλά σαφείς διακρίσεις, ανισότητα και καταπίεση για να λειτουργήσει τάση για χωριστική κινητοποίηση.¹³

Αυτές καθεαυτές οι ανωτέρω τρεις προϋποθέσεις δεν οδηγούν στην ανάπτυξη χωριστικής τάσης. Ένα πλέγμα από παράγοντες, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τη διευκολύνουν. Μπορούν να διακριθούν σε ιστορικούς παράγοντες ή σε πιο πρόσφατους πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς ή κοινωνιο-ψυχολογικούς λόγους. Οι πρώτοι περιλαμβάνουν την ιστορική εμπειρία πριν το κράτος γίνει ανεξάρτητο: την ξένη διακυβέρνηση (π.χ. κατάκτηση, αυτοκρατορία), την αποικιοκρατία (και τα εξ αυτής αυθαίρετα σύνορα) και την αποικιακή διακυβέρνηση (εσωτερικές διοικητικές διακρίσεις της αποικίας, σχέσεις με τη συγκεκριμένη μετέπειτα αποσχιστική μειονότητα). Στους πιο πρόσφατους παράγοντες είναι η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός, η μαζική επικοινωνία (που αντί σε μεγαλύτερη «κοινωνική επικοινωνία» μπορεί να οδηγήσει στην παγίωση εθνοτικών ομάδων και την αλληλοεχθρότητα), ο αυξανό-

13. Όπως και σε άλλα θεωρητικά υποδείγματα, υπάρχουν εξαιρέσεις, εδώ κυρίως δύο: η Κατάγκα το 1960 και ο Αμερικανικός Νότος (η Confederacy) το 1961-1964. Όταν δε κανείς επιχειρήσει να είναι ακόμη πιο επακριβής, όπως ο Donald L. Horowitz, τότε αυξάνονται οι εξαιρέσεις που πλέον θέτουν σε αμφισβήτηση το όλο θεωρητικό σχήμα. Ο Horowitz καταλήγει στα εξής: (1) καθυστερημένες ομάδες σε καθυστερημένες περιοχές μιας χώρας επιχειρούν απόσχιση, χωρίς και ασχέτως οικονομικού κόστους, (2) ανεπτυγμένες ομάδες σε καθυστερημένη περιοχή αποσχίζονται αργοπορημένα και μόνο εάν το οικονομικό και άλλο κόστος είναι χαμηλό, (3) ανεπτυγμένες ομάδες σε ανεπτυγμένη περιοχή σπάνια αποσχίζονται και (4) καθυστερημένες ομάδες σε ανεπτυγμένη περιοχή σπάνια επιχειρούν απόσχιση, αλλά όταν το κάνουν γίνεται ασχέτως οικονομικού κόστους. Βλ. Donald L. Horowitz, *ό.π.*, σ. 229-259. Όμως μια προσεκτική εξέταση των διαφόρων περιπτώσεων κατέδειξε ότι ισχύουν οι περιπτώσεις 2, 3 και 4 ως ένα σημείο (με εξαιρέσεις) αλλά όχι το σημείο 1, το οποίο και θεωρεί ο Horowitz το πιο σταθερό του συμπεράσμα. Αντίθετα οι Βεγγάλοι του Πακιστάν, οι Κούρδοι του Ιράκ, οι Μόρο των Φιλιππίνων, οι Μίζο των Ινδιών και οι Νότιοι Σουδανοί (δηλαδή σε περισσότερο από τα μισά από τα παραδείγματα στα οποία αναφέρεται ο Horowitz) καθυστέρησαν να γίνουν αποσχιστικοί. Βλ. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, *ό.π.*

μενος κρατικός παρεμβατισμός, η αποξένωση που προκαλεί το απόμακρο γραφειοκρατικό σύγχρονο κράτος, η σμίκρυνση της πολιτικής σκηνής που περιορίζει την άνοδο σε νέες ηγετικές ελίτ και η αναζήτηση περισσότερο περιεκτικών και αλληλέγγυων μορφών ομαδικής ταυτότητας. Τέλος, ρόλο διευκολυντικό μπορεί να παίξει το παγκόσμιο ή περιφερειακό διεθνές περιβάλλον, καθώς και η ύπαρξη πρόσφατων παραδειγμάτων αποσχίσεων (ως demonstration effect) και τα παραδείγματα βιώσιμων και ευημερούντων μικρών χωρών.¹⁴

Η εξέλιξη όμως της χωριστικής τάσης σε μαζικό αίτημα εκ μέρους ενός πληθυσμού επέρχεται κυρίως με την αλληλοαντίδραση κράτους και της πληθυσμιακής αυτής ομάδας. Αυτή αποτελεί τον βασικό επιταχυντικό συντελεστή. Ο ρόλος της κρατικής πολιτικής είναι βασικός για την ανάδειξη χωριστικής μειονοτικής ηγεσίας, στην τοπική κινητοποίηση και πολιτικοποίηση, στην πρόκριση της αποσκίρτησης ως πολιτικής επιλογής της πληθυσμιακής ομάδας. Το κράτος, με την πολιτική του (ή με την έλλειψη πολιτικής του, την αδιαφορία του), είναι αυτό που έχει την πρωτοβουλία και ενισχύει ή όχι την αυτονομιστική τάση. Όσο απορρίπτει τα εύλογα αιτήματα της ομάδας αυτής και τον αυτοπροσδιορισμό της τόσο προκαλεί ή ενισχύει τη χωριστική τάση. Αντίθετα η έγκαιρη αποδοχή των «λογικών» της αιτημάτων¹⁵ μπορεί να αποδυναμώνει την

14. Βλ. σημείωση 3 και μεταξύ άλλων τα εξής: Donald L. Horowitz, *ό.π.*: Nathan Glazer - Daniel P. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975· Cynthia Enloe, *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown and Co, Βοστώνη, 1973· Walker Connor, *ό.π.*, σ. 328-331· Crawford Young, *The Politics of Cultural Pluralism*, University of Wisconsin Press, Madison 1976· Milton Esman, «Perspectives on Ethnic Conflict in Industrialized Societies», στο Milton Esman (επιμ.), *ό.π.*, σ. 372-376· Arend Lijphart, «Political Theories and the Explanation of Ethnic Conflict in the Western World: Falsified Predictions and Plausible Postdictions», στο Milton Esman (επιμ.), *ό.π.*, σ. 58-63· Joseph Rothschild, *ό.π.*, σ. 44-47 και 61· Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, *ό.π.*, σ. 26-44· Leo Kuper, *Race, Class and Power*, Duckworth, Λονδίνο 1974, σ. 204-234· Richard M. Schermerhorn, «Ethnicity in the Perspective of the Sociology of Knowledge», *Ethnicity*, τόμ.1, 1974, σ.1-12· Immanuel Wallerstein, «The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition», στο Edward Allworth (επιμ.), *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, Praeger, Νέα Υόρκη 1973, σ. 174-175· Birch, *ό.π.*, σ. 336-337, 355-356.

15. «Λογικές», γιατί υπάρχουν και υπερβολικές ή και παράλογες απαιτήσεις σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως η απαίτηση της Κατάγκας να είναι το κέντρο του Κογκό-Λεοπολντβίλ (Ζαΐρ) και ότι αλλιώς θα έπρεπε να γίνει ανεξάρτητο κράτος, ή η απαίτηση των Μόρο των Νότιων Φιλιππίνων να κατέχουν όλες τις Νό-

τάση αυτή (κάτι που οι περισσότερες κυβερνήσεις με τέτοια προβλήματα δεν φαίνεται να κατανοούν). Επίσης, στο μέτρο που το κράτος δίνει ελπίδες για τη βελτίωση της στάθμης της μειονότητας αλλά κατόπιν δεν τις εκπληρώνει, ενισχύεται η συσπείρωση, πολιτικοποίηση και αγωνιστικότητα της μειονότητας.¹⁶ Με τα σημερινά δεδομένα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ευαισθησίας για τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα στάσεις «άρνησης» από μέρους του κράτους –που για να επιβληθούν καθίσταται απαραίτητη η προσφυγή στον καταναγκασμό– είναι όλο και πιο αναποτελεσματικές με τις συμπαρομαρτούσες σοβαρές συνέπειες έναντι της εσωτερικής ειρήνης, της πλουραλιστικής δημοκρατίας και του κράτους δικαίου.¹⁷

Υπάρχει επίσης η ευρέως διαδεδομένη συμβατική θέση περί του ρόλου που θα παίζει ο εξωτερικός παράγοντας στο να υποδαυλίζει αποσχιστικές τάσεις, δηλαδή πολιτικά, οικονομικά ή γεωστρατηγικά συμφέροντα που να ευνοούν μια συγκεκριμένη διάλυση. Κατά τον Ψυχρό Πόλεμο αυτό δεν ήταν διόλου εμφανές, μάλιστα τα ισχυρά «ξένα συμφέροντα» σχεδόν πάγια ευνοούσαν τα κράτη και συνιστούσαν συνοχή και ολοκλήρωση. Το ξένο ενδιαφέρον, όπως θα δούμε παρακάτω, εμφανιζόταν μετά το ξέσπασμα του αποσχιστικού αγώνα. Πιο συγκεκριμένα, βρήκαμε ότι η προσδοκία εξωτερικής διπλωματικής υποστήριξης ή υλικής βοήθειας επηρέασε

τιες Φιλιππίνες, ενώ αποτελούν εκεί μειοψηφία. Παρατηρείται ότι όταν μια κυβέρνηση ανταποκρίνεται σε λογικά αιτήματα ενώ το αποσχιστικό κίνημα εμμένει στα υπερβολικά του αιτήματα, σιγά σιγά το αποσχιστικό κίνημα αρχίζει να χάνει την αποδοχή που έχει στη μειονότητα και τότε ξεπηδούν πιο μετριοπαθείς ομάδες (π.χ. περίπτωση Μόρο, που αναφέραμε, οι Νάγκα στις Ινδίες ή οι Νότιοι Σουδανοί το 1971-1972).

16. Η θέση αυτή προέρχεται από τις κοινωνιο-ψυχολογικές θεωρίες περί των αιτιών των επαναστάσεων που πηγή έμπνευσής τους είχαν τις εύστοχες παρατηρήσεις του Alexis de Tocqueville για τους γενεσιουργούς λόγους της Γαλλικής επανάστασης. Βλ. τα κλασικά έργα: James C. Davies, «Toward a Theory of Revolution», *American Sociological Review*, τόμ. 27, 1962, σ. 5-19, και Ted Robert Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton 1970.

17. Alexis Heraclides, «Conflict Resolution, Ethnonationalism...», *ό.π.*, σ. 197-303. Αναφερόμαστε ειδικά σε αυτές τις αρχές, γιατί από το 1990 προβάλλονται σε ευρωπαϊκό και σε παγκόσμιο επίπεδο ως το θεμέλιο για την οργάνωση των κρατών και της ειρήνης, αρχικά από τη ΔΑΣΕ (Χάρτα των Παρισίων για μια Νέα Ευρώπη 1990, και Κείμενο Ελσίνκι 1992. Οι Προκλήσεις της Αλλαγής) και κατόπιν από τον ΟΗΕ (Διακήρυξη Παγκόσμιας Διάσκεψης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, 1993) και από το Συμβούλιο της Ευρώπης (Διακήρυξη Συνόδου Κορυφής, 1993).

κυρίως την τελική απόφαση περί της ακολουθητέας στρατηγικής για την επίτευξη του στόχου της αυτοδιάθεσης, δηλαδή τον αν θα ξεκινήσει ή όχι ένοπλος αγώνας, το αν θα λάβει χώρα ή όχι επίσημη διακήρυξη ανεξαρτησίας κλπ. Σε αρκετές περιπτώσεις η προσδοκία ήταν ευσεβείς πόθοι (π.χ. στην περίπτωση της Μπιάφρας), στις περισσότερες δε ο αγώνας ξεκινούσε ως ύστατη λύση χωρίς τέτοια προοπτική (π.χ. Νότιο Σουδάν, Κούρδοι, με εξαίρεση το 1974 στο Ιράκ, Μπανγκλαντές, Δυτικό Ιράν, Καρένοι Βιρμανίας και άλλοι). Όσον αφορά λοιπόν την περίοδο 1945-1989 ο εξωτερικός παράγοντας δεν αποτέλεσε την κύρια ή απαραίτητη προϋπόθεση για τα «γνήσια» αποσχιστικά κινήματα (δηλαδή αυτά που επιζητούν ανεξαρτησία ή εκτεταμένη αυτονομία και όχι ένωση με άλλο κράτος), με μία αμφιλεγόμενη εξαίρεση, την Κατάγκα το 1960.¹⁸ Τα κύρια αίτια ήταν όσα αναφέρθηκαν, αίτια κατά βάση γηγενή, εσωτερικά, προϊόντα της κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας σε μια χώρα και όχι εξωγενή. Όταν όμως μια αποσχιστική σύρραξη ξεσπάσει, ο εξωτερικός παράγοντας αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την πορεία της σύγκρουσης και μπορεί να αποβεί καταλυτικός για την επιτυχία ή αποτυχία της αποσπίρτησης, τη συνέχισή της επί μακρόν ή την επίτευξη μιας άλλης λιγότερο ριζικής, αλλά ικανοποιητικής για την εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα, χωριστικής λύσης (όπως η εκτεταμένη αυτονομία).¹⁹

Ας έρθουμε τώρα στο ισχύον διεθνές καθεστώς νομικών και πολιτικών κανόνων (international normative regime) που διέπει την απόσχισι. Αυτό τάσσεται σαφώς κατά της απόσχισις με βάση τρεις θεμελιώδεις κανόνες της διεθνούς κοινωνίας: (1) την αρχή της εδαφικής ακεραιότητας, (2) τη συναφή αρχή του απαραβίαστου των συνόρων και (3) την αρχή της αυτοδιάθεσης που θεμελιώνεται ως ανταποικιακή και εδαφική («εξωτερική» διάσταση) και ως διακυβέρνηση από την πλειοψηφία («εσωτερική» διάσταση) και ό-

18. Ειδικά για την περίπτωση της Κατάγκας όπου ο «ξένος δάκτυλος» ήταν πολύ εμφανής βλ. για τους εγγενείς λόγους τα εξής έργα: Jules Gerard-Libois, *Katanga Secession*, University of Wisconsin Press, Madison 1966, σ. 278, 283-284· René Lemarchand, «The Limits of Self-Determination: The Case of the Katanga Secession», *American Political Science Review*, τόμ. 56, αρ. 2, 1962, σ. 415· A.A.J. van Bilsen, «Some Aspects of the Congo Problem», *International Affairs*, τόμ. 38, 1962, σ. 47.

19. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., σ. 62, 86, 112, 133-135, 152· του ιδίου, «Secessionist Minorities and External Involvement», ό.π., σ. 342-343, 377.

χι ως αποσχιστική, εθνική ή εθνοτική, αυτοδιάθεση. Ως εκ τούτου η αναγνώριση μιας αποσχιστικής οντότητας δεν είναι επιτρεπτή. Η απόσχιση, σε αντίθεση με τη συναινετική διαίρεση (partition), δεν δημιουργεί per se κράτος με διεθνή προσωπικότητα. Το νομικό αυτό καθεστώς ενισχύεται από δύο άλλες πρωταρχικές αρχές της σύγχρονης διεθνούς κοινωνίας, τη μη επέμβαση σε άλλα κράτη και την μη χρήση ή απειλή βίας εναντίον τους, που στην περίπτωση που εξετάζουμε μεταφράζονται σε απαγόρευση βοήθειας σε αποσχιστικά κινήματα και σε μη απειλή των συνόρων και της εδαφικής ακεραιότητας μιας χώρας.²⁰

Απόδειξη της ανθεκτικότητας αυτού του διεθνούς καθεστώτος είναι ότι, μεταξύ 1945 και 1990, ακόμη και αυθαίρετα οροθετημένα πολυεθνοτικά κράτη κατόρθωσαν να επιβιώσουν με την αρχική εδαφική τους μορφή, παρά τους μακρόχρονους και αιματηρούς πολέμους στους οποίους είχαν εμπλακεί, όπως η Βιρμανία (σημερινό Νιανμάο), το Ζαΐρ, η Νιγηρία, το Σουδάν, το Τσαντ, το Ιράκ και άλλα. Μέσα σε σαράντα πέντε απόπειρες υπήρχε μόνο μία επιτυχής απόσχιση, το Ανατολικό Πακιστάν που έγινε το κράτος του Μπαγκλαντές, μια πράγματι πολύ ειδική περίπτωση: ένα αρχέτυπο «εσωτερικής αποικίας», σε χίλια μίλια απόσταση από το μητροπολιτικό κέντρο της χώρας, το Δυτικό Πακιστάν, και με μια τελική σφαγιαστική επίθεση με διαστάσεις γενοκτονίας. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι επιτυχία αυτή του Ανατολικού Πακιστάν/Μπαγκλαντές δεν προήλθε από το γεγονός ότι επρόκειτο πράγματι για ακαταμάχητη περίπτωση μονομερούς αυτοδιάθεσης, αλλά λόγω του Ινδικού fait accompli, της στρατιωτικής επέμβασης, που μάλιστα είχε καταδικαστεί τότε από τον ΟΗΕ (προάσπιση δηλαδή της εδαφικής ακεραιότητας ad absurdum).²¹

20. Βλ., μεταξύ άλλων, τα εξής έργα: Richard A. Falk, «Janus Tormented: The International Law of Internal War», στο James N. Rosenau (επιμ.), *ό.π.*, σ. 194-248· Rosalyn Higgins, «Internal War and International Law», στο C. E. Black - Richard A. Falk (επιμ.), *The Future of the International Legal Order*, Princeton University Press, Princeton 1972, σ. 81-121· Rupert Emerson, «Self-Determination», *American Journal of International Law*, τόμ. 65, 1971, σ. 459-475· A. Rigo Sureda, *The Evolution of the Right to Self-Determination*, A. Sijthoff, Leiden 1973· James Crawford, *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1979· Lee C. Buchheit, *ό.π.*, σ. 1-42. Επίσης στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Αντώνης Μπρεδήμας, *Αυτοδιάθεση λαών και εδαφικές διεκδικήσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1986.

21. Ved P. Nanda, «Self-Determination in International Law: The Tragic Tale of

Το ανωτέρω καθεστώς ισχύει και σήμερα, αλλά έχει κλονιστεί συνεπεία των διαλυτικών τάσεων των τελευταίων τριών ετών και ειδικά της διεθνούς αποδοχής της ανεξαρτησίας της Σλοβενίας και Κροατίας.²² Γι' αυτό σημειώνονται ορισμένες τάσεις τροποποίησης του όσον αφορά τα πλαίσια της αυτοδιάθεσης και την αλλαγή των συνόρων. Μια πρώτη προσπάθεια επαναπροσδιορισμού σε διακρατικό επίπεδο έγινε από πλευράς Ευρωπαϊκής Κοινότητας/ Ένωσης ως προς τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Θεωρήθηκε ότι οι επιμέρους δημοκρατίες μιας ομοσπονδίας μπορεί να καταστούν ανεξάρτητα κράτη, με βάση την αρχή *uti possidetis* όσον αφορά τα εσωτερικά σύνορα της ομοσπονδίας που έτσι μετατρέπονταν σε διεθνή. Στην ουσία επρόκειτο για μικρή μεταποίηση του υπάρχοντος καθεστώτος.²³ Όπως παρατηρεί ο Χρήστος Ροζάκης, η λύση αυτή ήταν μια σχεδόν «μηχανιστική αποδοχή» της αυτοδιάθεσης όπως εφαρμόστηκε στην απο-αποικιοποίηση (που, όπως είπαμε, είχε χαρακτηρίσει εδαφικό και όχι εθνικό-εθνοτικό)²⁴ για τις εθνοτικές δε μειονότητες θεωρήθηκε ότι δεν υφίσταται αυτοτελές δικαίωμα μονομερούς αυτοδιάθεσης (απόσχισης). Η αυτοδιάθεση γι' αυτές θα περιορίζεται στην αναγνώριση από το κράτος της ξεχωριστής τους ταυτότητας και μειονοτικών δικαιωμάτων, δηλαδή η εξασφάλιση της επιβίωσης και ανάπτυξής τους.²⁵

Two Cities - Islamabad (West Pakistan) and Dacca (East Pakistan)», *American Journal of International Law*, τόμ. 66, 1971, σ. 321-338· K.P. Misra, «Intra-State Imperialism: The Case of Pakistan», *Journal of Peace Research*, τόμ. 9, 1972, σ. 27-39· K.P. Misra, *The Role of the United Nations in the Indo-Pakistani Conflict, 1971*, Vikas, Delhi 1973.

22. Για τη διεθνή στάση στην περίπτωση της Σλοβενίας και Κροατίας και τον προβληματισμό από πλευράς διεθνούς δικαίου βλ. Marc Weller, «The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia», *American Journal of International Law*, τόμ. 86, αρ. 3, 1992, σ. 569-607.

23. Σημειώνεται ότι η δυνατότητα μονομερούς διάλυσης ομοσπονδιών είχε από παλαιότερα απασχολήσει τους ειδικούς σε θέματα ομοσπονδιών και ολοκλήρωσης-ενοποίησης κρατών. Βλ. π.χ. Paul Taylor, *The Limits of European Integration*, Croom Helm, Λονδίνο 1983, σ. 269-275.

24. Χρήστου Ροζάκη, «Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών: αναμοχλεύοντας δύο παραδοσιακούς όρους του διεθνούς δικαίου στην ευρωπαϊκή κρίση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. 2, 1993, σ. 14-16, 18-21, 21-22, 28-29.

25. Στο ίδιο, σ. 9-30. Βλ. επίσης Χρήστου Ροζάκη, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη Γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα: μία ακόμη δομική απόκλιση ή μία ακόμα συγκυριακή εκτροπή;», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 16-24.

3. ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

Η περίοδος 1945 με 1989 έχει να μας παρουσιάσει πάνω από σαράντα ένοπλες αποσχιστικές συγκρούσεις, οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις επικαλυπτόμενες περιόδους:

— 1945-1959, περίοδος των ποροαδικών μικρών διαμαχών σε διάφορα σημεία της Ασίας από τη Μέση Ανατολή ως τη νοτιοανατολική Ασία.²⁶

— 1960-1970, κυρίως αφρικανική (νότια της Σαχάρας) περίοδος, με πλέον γνωστές τις δύο περιπτώσεις *causes célèbres*, της Κατάγκας και της Μπιάφρας.²⁷

— 1971-1979, κυρίως ασιατική περίοδος που ξεκίνησε με τη μόνη επιτυχή απόσχιση της περιόδου 1945-1990, το Ανατολικό Πακιστάν/Μπαγκλαντές το 1971.²⁸

— 1980-1989, η τριτοκοσμική περίοδος με αποσχιστικές διαμάχες σε όλο τον Τρίτο Κόσμο με εξαίρεση τη Νότια Αμερική και γνωστότερες τις περιπτώσεις της Ερυθραίας (κίνημα που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1960), των Σιχ στις Ινδίες, των Ταμίλων στη Σρι Λάνκα, των Κούρδων (στην Τουρκία και το Ιράν) και την επισημοποίηση της απόσχισης των Τουρκοκύπριων, με τη μονομερή διακήρυξη ανεξαρτησίας.²⁹

Η δεκαετία του 1980 παρουσίασε τις περισσότερες ένοπλες αποσχιστικές συγκρούσεις, περίπου είκοσι, με δεύτερη τη δεκαετία του 1960. Η δεκαετία του 1970 παρουσιάζει ύφεση, παρά την επιτυχή απόσχιση του Μπαγκλαντές που τότε είχε αναζωπυρώσει τις ελπίδες πολλών καταπιεζόμενων μειονοτήτων.

Η σημερινή μεταψυχροπολεμική περίοδος θα μπορούσε να χα-

26. Κούρδοι και Αζέροι του Ιράν, Νάγκα Ινδιών, Καρένοι (το παλαιότερα αποσχιστικό κίνημα που ακόμη συνεχίζεται) και άλλα κινήματα στη Βιρμανία και οι Νότιοι Μολούκοι στην Ινδονησία.

27. Επίσης Νότιο Σουδάν, Ερυθραία, Βόρειο Τσαντ, Νότια Κασάη (στο Ζαΐρ), Κούρδοι του Ιράκ, και διάφορα κινήματα στη Βιρμανία και την Ταϊλάνδη.

28. Επίσης οι Μόρο των Φιλιππίνων, οι Βαλούχοι του Πακιστάν, οι Παπούα του Δυτικού Ιράν (Δυτική Νέα Γουινέα), οι Τουρκοκύπριοι κ.ά.

29. Επίσης οι Τιγραιοί και οι Ορόμο στην Αιθιοπία, οι Μισάιτο στη Νικαράγουα, η Μπουκανβίλια στην Παπούα-Νέα Γουινέα και άλλα. Άλλες συγκρούσεις συνεχίζονταν, όπως των Καρένων και των Ερυθραίων. Επίσης το 1988 παρουσιάζονται δύο ιδιαίτερα δύσκολες περιπτώσεις, οι Κασμίροι του κράτους Τζάμου και Κασμίρ της Ινδίας (το πρόβλημα του Κασμίρ που ξεκινά από το 1948 δεν ήταν πριν αποσχιστικό) και οι Αρμένιοι του Ναγκόρνο Καραμπάχ, που το 1988 ζητούσαν ένωση με το σοβιετικό ομόσπονδο κράτος της Αρμενίας.

ρακτηριστεί ως ευρωασιατική. Με το πέρας του Ψυχρού Πολέμου και με το ξεκίνημα της δεκαετίας του 1990, υπήρξε αύξηση του συνολικού αριθμού των αποσχιστικών κινήματων. Δεν παρουσιάζονται πλέον μόνο στον Τρίτο Κόσμο, αλλά και στον πρώην Δεύτερο Κόσμο, στην Ανατολική Ευρώπη. Εκτός από τις επιτυχείς αποσχίσεις της Κροατίας και Σλοβενίας,³⁰ και τελικά (μετά από τρεις δεκαετίες ενόπλου αγώνα) της Ερυθραίας,³¹ έχουμε μεταξύ άλλων τους Αρμένιους του Ναγκόρνο (Ορεινού) Καραμπάχ στο Αζερμπαϊτζάν,³² την Αμπχαζία και τη Νότια Οσσετία στη Γεωργία,³³ τους Ρώσους της Υπερ-Δνειστρίας και τους Γκαγκαούζους στη Μολδαβία,³⁴ τους Τσετσένους της Τσετσένο-Ιγκουσετίας στη Ρωσική Ομοσπονδία,³⁵ την Βόρεια Σομαλία (Σομάλιλαντ)³⁶ και τις παρεπόμενες αποσχίσεις απ' τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας (Κράινα, Σέρβοι και Κροάτες Βοσνίας-Ερζεγοβίνης). Επίσης υπάρχει και η μονομερής δήλωση ανεξαρτησίας του Κόσοβου (Κοσσυφοπέδιο)³⁷ —μια απόσχιση για την ώρα μόνο στα χαρτιά— και οι απο-

30. Χρήστου Ροζάκη, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη Γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 16-24· Marc Weller, *ό.π.*, σ. 569-607· Sabrina Petra Ramet, «War in the Balkans», *Foreign Affairs*, τόμ. 71, αρ. 4, 1992, σ. 79-98· James Gow - Lawrence Freedman, «Intervention in a Fragmented State: The Case of Yugoslavia», στο Nigel Rodley (επιμ.), *The Loose Bonds of Wickedness*, Brassey's, Λονδίνο 1992, σ. 93-132· John Zametica, «The Yugoslav Conflict», *Adelphi Papers*, αρ. 270, IISS, Λονδίνο 1992· Lenard J. Cohen, «The Disintegration of Yugoslavia», *Current History*, Νοέμβριος 1992, σ. 369-375· Paul-Marie de la Gorce, «La coùteuse myopie de la communauté internationale», *Le Monde Diplomatique*, Ιούλιος 1992.

31. Βλ. π.χ. *The Economist*, 19.3.1991, σ. 56· 8.6.1991, σ. 74-75· 7.12.1991, σ. 61-62· 14.12.1991, σ. 56· *Newsweek*, 27.1.1992, σ. 26· *The Economist*, 27.6.1992, σ. 46-47· 20.3.1993, σ. 48· 24.3.1993, σ. 20· *Time*, 3.5.1993, σ. 47.

32. Βλ. π.χ. *The Economist*, 9.1.1993, σ. 31 και 34· 18.1.1993, σ. 30· 7.3.1993, σ. 27-28· 10.4.1993, σ. 32· 23.5.1993, σ. 29 και 33.

33. Βλ. π.χ. *The Economist*, 2.3.1991, σ. 34· 3.10.1992, σ. 33· 17.10.1992, σ. 34· 30.1.1993, σ. 29-30. Επίσης Pavel K. Baev, «Peace-keeping as a Challenge to European Borders», *Security Dialogue*, τόμ. 24, αρ. 2, 1993, σ. 145.

34. Pavel K. Baev, *ό.π.*, σ. 144· *The Economist*, 10.8.1993, σ. 19-20.

35. *The Economist*, 27.3.1993, σ. 26, και 24.7.1993, σ. 31.

36. Rkiya Omaar, «Somalia: At War with Itself», *Current History*, Οκτώβριος 1991, σ. 233-234. Επίσης *International Herald Tribune*, 1.10.1993.

37. Fehmi Agani, «Kosovo: A Battle of Will», *International Politics: A Balkan Review of Current Affairs*, Άνοιξη 1993, σ. 54-57· «Preventing the Spread of War in the Balkans», *Report on the Action Seminar on Human Rights and Democracy in Kosovo/a*, Minority Rights Group, Φεβρουάριος 1993. Βλ. επίσης *The Economist*, 24.10.1992, σ. 30.

σχιστικές τάσεις σε διάφορα σημεία της Ρωσικής Ομοσπονδίας και κατά πρώτο λόγο του Ταταρστάν καθώς και στη Βόρεια Οσσετία (που τείνει σε ένωση με τη Νότια Οσσετία της Γεωργίας), το Μπαρκορτοστάν, τη Σάχα (πρώην Γιακουτία) και τη Σιβηρία.³⁸

Κατά την περίοδο αυτή ορισμένες αρχικές αποσχίσεις (με μονομερή διακήρυξη) κατέληξαν σε σχετικά ειρηνικές συναινετικές διαιρέσεις όπως συνέβη με τις Εσθονία, Λεττονία και Λιθουανία, και με τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, με πρωταγωνιστικό ρόλο και από πλευράς Ρωσικής Ομοσπονδίας Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Σοβιετικής Ένωσης.³⁹ Σήμερα, μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, υπάρχουν άνω των είκοσι αποσχιστικές. Επιπλέον αυτών που αναφέραμε, συνεχίζονται οι ένοπλες αγώνες των Ταμίλων στη Σρι Λάνκα, των Κούρδων στην Τουρκία, υπάρχει το de facto αυτόνομο κράτος των Κούρδων στο Ιράκ, η Βόρεια Κύπρος, οι Κασμίροι στο ινδικό ομόσπονδο κράτος Τζάμμου και Κασμίρ, το Νότιο Σουδάν, οι συνεχιζόμενες αποσχίσεις στον Μυανμάρ (Καρένοι και άλλοι), και άλλες λιγότερο γνωστές περιπτώσεις. Άλλοι δε όπως οι Κούρδοι του Ιράν, οι Βαλούχοι του Πακιστάν, οι Μόρο των Φιλιππίνων ή οι Παπούοι του Δυτικού Ιριάν (Δυτική Νέα Γουινέα) κάθε άλλο παρά μπορούν να θεωρηθούν περιπτώσεις περατωμένες τόσο μάλλον που τα εν λόγω κράτη επιλέγουν τη μέθοδο της καταπίεσης ή χειραγώγησης των μειονοτήτων αυτών.

Ας στραφούμε τώρα σε ορισμένα ενδεικτικά συμπεράσματα της έρευνας μας για τη διεθνή πλευρά των ένοπλων αποσχιστικών συγκρούσεων για την περίοδο 1945-1989.

38. Βλ. *The Economist*, 7.9.1991, σ. 26· 14.3.1992, σ. 31-32· 28.3.1992, σ. 31-32· 5.9.1992, σ. 25-26· 27.3.1993, σ. 25-7· 10.7.1993, σ. 19-21· 17.7.1993, σ. 29-30.

39. Βλ. *Time*, 22.1.1990, σ. 6-12· *The Economist*, 23.3.1991, σ. 25-26· 14.12.1991, σ. 32-3. Για μια ανάλυση των αιτιών της διάλυσης βλ. Teresa Rakowska-Harmstone, «Chickens Coming Home to Roost: A Perspective on Soviet Ethnic Relations», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, αρ. 2, 1992, σ. 519-548. Επίσης Χριστόδουλος Γιαλουριδής, «Το ζήτημα των εθνοτήτων: Από τον “Σοβιετικό λαό” στην εθνική σύγκρουση», στο Χριστόδουλου Γιαλουριδής - Χαράλαμπος Τσαφρανίδη (επιμ.), *Η Σοβιετική Ένωση: από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 92-125.

4. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΣΧΙΣΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ, 1945-1989⁴⁰

Κατά την περίοδο 1945-1989 οι διακρατικοί οργανισμοί σε ελάχιστες περιπτώσεις απασχολήθηκαν με τέτοιες διενέξεις και όποτε πήραν πρωτοβουλία ήταν κατά της απόσχισης (π.χ. ειρηνευτικές δυνάμεις του ΟΗΕ στην Κατάγκα) ακόμη και στις μεσολαβητικές τους προσπάθειες (π.χ. καλές υπηρεσίες Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας και Γενικού Γραμματέα της Κοινοπολιτείας στον νιγηριανό αποσχιστικό πόλεμο). Περισσότερο ουδέτερη υπήρξε η ανάμιξη του ΟΗΕ στο Κυπριακό, αυτό όμως οφείλεται στο ότι η διένεξη δεν είχε εξ' υπαρχής αποσχιστικό χαρακτήρα. Μόνο ο Οργανισμός Ισλαμικής Διάσκεψης επιδεικνύοντας ενδιαφέρον για τους Μόρο (μουσουλμάνους) των Φιλιππίνων (δηλαδή σ' ένα κράτος μη μέλος του οργανισμού αυτού) φάνηκε στη μεσολαβητική του προσπάθεια να παίρνει το μέρος του αποσχιστικού κινήματος, χωρίς όμως να ασπάζεται τη μονομερή απόσχιση και δηλώνοντας μάλιστα σεβασμό προς την εδαφική ακεραιότητα των Φιλιππίνων. Γενικότερα, κατά την περίοδο 1945-1990 κανένας διακρατικός οργανισμός δεν υποστήριξε το διαμελισμό ενός κράτους-μέλους του (ούτε καν στην περίπτωση της ανηλεούς σφαγής στο Ανατολικό Πακιστάν το 1971). Τοποθετήθηκαν δηλαδή εκάστοτε σύμφωνα προς τις καταστατικές αρχές των οργανισμών τους και προς το ισχύον Διεθνές Δίκαιο.⁴¹

Ορισμένα επιμέρους κράτη υπήρξαν πιο ριψοκίνδυνα. Τα γειτονικά στάθηκε δύσκολο να μην εμπλακούν ως ένα σημείο με το ένα ή με το άλλο μέρος στην αποσχιστική συμπλοκή και μάλιστα με την ακόλουθη συμπτωματολογία: τα γειτονικά προς την περιοχή που ελεγχόταν από τους αποσχιστές έκλιναν προς το μέρος τους, ενώ αντίθετα αυτά που γειτόνευαν με την περιοχή που ελεγχόταν

40. Για περισσότερες λεπτομέρειες για την έρευνα αυτή και τα συμπεράσματά της βλ. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., σ. 46-211· Alexis Heraclides, «Secessionist Minorities and External Involvement», ό.π., σ. 351-378.

41. Όπως έχουν δηλώσει επιγραμματικά τουλάχιστον δύο γενικοί γραμματείς του ΟΗΕ, ο Ου Θαντ και πιο πρόσφατα ο Μπούρτος-Γκάλι. Υπενθυμίζεται ότι ένας γενικός γραμματέας του ΟΗΕ –από τους πλέον επιφανείς– ο Νταγκ Χάμερσολντ, έπεσε θύμα αποσχιστικού πολέμου. Σκοτώθηκε το Σεπτέμβριο του 1961 καθώς κατευθυνόταν αεροπορικά στην αποσχιστική Κατάγκα για να αντιμετωπίσει τα υπερβολικά αιτήματα των αποσχιστών υπό την ηγεσία του Τσόμπε.

από τις κρατικές δυνάμεις έκλιναν υπέρ των τελευταίων. Υποστηρικτής αποσχιστών ήταν συνήθως ο «εχθρός» του κράτους που απειλούνταν με απόσχιση, ειδικά εάν επρόκειτο περί γειτονικού κράτους. Σε αντίθεση με τις προβλέψεις πολλών περί νεοαποικισμού, οι πρώην αποικιακές δυνάμεις απέφυγαν να εμπλακούν και πάντως δεν υποστήριξαν τους αποσχιστές, με ελάχιστες εξαιρέσεις (περίπτωση Βελγίου έναντι Κατάγκας κατά τον πρώτο ενάμιση χρόνο της απόσχησης, το 1960-1961): όταν δε ενεπλάκησαν υποστήριξαν κατά κανόνα την κυβέρνηση στον αγώνα της κατά της απόσχησης. Οι Δυτικές χώρες οι οποίες υποστήριξαν αποσχιστικά κινήματα περιορίστηκαν κυρίως στο να δίνουν κεκαλυμμένη βοήθεια παρά ανοικτή διπλωματική υποστήριξη. Από πλευράς υπερδυνάμεων, η Σοβιετική Ένωση, η οποία σε επίπεδο αρχών δεν ήταν κατά της ιδέας της απόσχησης, δεδομένης της λενινιστικής αντίληψης περί εθνικής αυτοδιάθεσης (η οποία και συμβάδιζε με αυτήν του Γούντροου Ουίλσον),⁴² είχε βοηθήσει περισσότερο αποσχιστικά κινήματα παρά οι Ηνωμένες Πολιτείες. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, λόγω και της ιστορικής τους εμπειρίας (τον αποσχιστικό εμφύλιο πόλεμο του 1861-1865), υπήρξαν τις περισσότερες φορές αδιάφορες και άλλες φορές υποστηρικτές των απειλουμένων από απόσχιση κρατών. Στις δε λίγες περιπτώσεις που βοήθησαν αποσχιστικά κινήματα το έκαναν κρυφά (κυρίως με χρηματική βοήθεια) και σε επίπεδο μυστικών υπηρεσιών (όπως με τους Κούρδους του Ιράκ το 1974-1975 και τους Μέο της Ταϊλάνδης). Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι οι δύο υπερδυνάμεις σπάνια ανταγωνίστηκαν η μία την άλλη στο πλαίσιο ενός αποσχιστικού πολέμου (οι δύο πιο γνωστές εξαιρέσεις είναι η περίπτωση της Αιθιοπίας-Ερυθραίας κατά την εποχή του Χαϊλέ Σελάσιε και του Ιράκ-Κούρδων το 1974-1975).

Ως προς το περιεχόμενο και την έκταση της υποστήριξης, κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου τα περισσότερα κράτη που έκλιναν υπέρ αποσχιστικών κινήματων προέβησαν σε ηθική και διπλωματική υποστήριξη παρά σε υλική βοήθεια, κάτι που φαίνεται

42. Η λενινιστική αυτή θέση, την οποία αντιστρατεύονταν άλλοι πιο ορθόδοξοι μαρξιστές της εποχής εκείνης όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ, βρήκε τον απόηχο της στο Σοβιετικό Σύνταγμα που επέτρεπε την απόσχιση σοβιετικών δημοκρατιών. Για λεπτομερή παρουσίαση του «εθνικού ζητήματος» στο μαρξισμό βλ. Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, Princeton 1984.

να επαληθεύει τη συμβατική επί του θέματος άποψη. Αλλά πιο ενδελεχής έρευνα έδειξε ότι η πρώτη συναντάται κυρίως όταν πρόκειται για ελάσσονος ή έμμεσης υποστήριξης (π.χ. έκφραση ανησυχίας για τη διαμάχη, ανθρωπιστικό ενδιαφέρον). Αντίθετα, σε μείζον επίπεδο, η υλική βοήθεια (όπλα, χρήματα, στρατιώτες, κλπ.) ήταν πιο συχνή από ό,τι η διπλωματική βοήθεια σε υψηλό επίπεδο (αναγνώριση, ανοιχτή υποστήριξη ή διπλωματική εκστρατεία υπέρ ενός αποσχιστικού κινήματος). Σε περίοδο σχεδόν μισού αιώνα (1945-1990) «πρόωρη αναγνώριση», δηλαδή κατά παράβαση των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου, έλαβε χώρα μόνο από επτά κράτη (αν και ορισμένες άλλες χώρες είχαν φθάσει πολύ κοντά στην αναγνώριση ειδικά ως προς την Κατάγκα και την Μπιάφρα): πέντε στην περίπτωση της Μπιάφρας (Τανζανία, Γκαμπόν, Ακτή Ελεφαντοστού, Ζάμπια και Αϊτή), μία στην περίπτωση του Μπαγκλαντές (η Ινδία λίγο πριν εισβάλει στρατιωτικά στο Ανατολικό Πακιστάν και καταστήσει το Μπαγκλαντές κρατική οντότητα) και η αναγνώριση από την Τουρκία της «Τουρκοκυπριακής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» στο τμήμα της Κύπρου που βρισκόταν από το 1974 υπό τουρκική στρατιωτική κατοχή.

Όσον αφορά τους λόγους που υπαγορεύουν την υποστήριξη αποσχιστικών κινήματων, η πιο διαδεδομένη άποψη είναι ότι αυτό γίνεται για λόγους σκοπιμότητας, δηλαδή για λόγους πολιτικούς, γεωπολιτικούς, στρατιωτικούς ή οικονομικούς του εμπλεκόμενου κράτους. Λιγότερη σημασία αποδίδεται στους συγκινησιακούς παράγοντες⁴³ (ανθρωπιστικοί λόγοι, εθνοτική, θρησκευτική, πολιτισμική, φυλετική ή ιδεολογική αλληλεγγύη και πεποίθηση ότι η μειονότητα έχει το δίκαιο με το μέρος της). Η εμπειρική μας έρευνα δεν επαληθεύσε την ανωτέρω θέση. Δεν βρέθηκε δηλαδή ότι οι ιδιοτελείς λόγοι συναντώνται συχνότερα. Γενικά, λίγο πολύ υπήρχε εξισορρόπηση μεταξύ των δύο κατηγοριών κινήτρων. Μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις κρατών που ενεπλάκησαν, τα κίνητρα τους ήταν κυρίως μη συμφεροντολογικά αλλά λόγοι ταύτισης με την πάσχουσα πληθυσμιακή ομάδα, ή λόγοι αρχής, δηλαδή ότι η υπόθεση αυτή ήταν δίκαιη.⁴⁴ Ακόμη και αν πρόκειται σε ορισμένες πε-

43. Βλ. για τη διάκριση μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών κινήτρων (ως instrumental και affective) Astri Suhrke - Lena Garner Noble, «Introduction», στο Astri Suhrke - Lena Garner Noble (επιμ.), *ό.π.*, σ. 17-18, και Joseph Rothschild, *ό.π.*, σ. 186.

44. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Po-*

ριπτώσεις για επιτήδεια κάλυψη των πραγματικών τους κινήτρων (ώστε να μην τα εντοπίσουν ούτε οι ανεξάρτητοι σχολιαστές), το κόστος των ζημιών που υφίσταντο τα κράτη αυτά ήταν τέτοιο ώστε να μη δικαιολογείται στενό συμφέρον ή έστω μόνο στενό συμφέρον. Άλλο ενδιαφέρον συμπέρασμα της έρευνάς μας είναι ότι όταν η βοήθεια συμπεριλάμβανε οπλισμό, χρήματα, εκγύμναση και άλλη συναφή υψηλού επιπέδου υλική βοήθεια, τότε τα κίνητρα ήταν κυρίως ιδιοτελή. Στην περίπτωση όμως εκτεταμένης ανοιχτής υποστήριξης, όπως με αναγνώριση (του αποσχιστικού κράτους ή του κινήματος ως απελευθερωτικού) ή με υποστήριξη της εν λόγω αποσχιστικής αυτοδιάθεσης, εξίσου σημαντικό ρόλο φαίνεται να έπαιξαν οι λόγοι συγκινησιακής υψής. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι η αναγνώριση, για να λάβει χώρα –ενόψει μάλιστα και της διεθνούς κατακραυγής– θα πρέπει να βασίζεται και στην πεποίθηση ότι η συγκεκριμένη χωριστική υπόθεση είναι δίκαιη. Μια τέτοια πεποίθηση οδηγεί με τη σειρά της σε πιο ειλικρινή και πιστευτή δικαιολόγηση της αναγνώρισης και βέβαια σε καλύτερη εικόνα της χώρας που επεμβαίνει. Σημειώνεται τέλος πως βρέθηκε ότι συγκριτικά οι μικρές χώρες ενεπλάκησαν πιο συχνά για συγκινησιακούς λόγους από ό,τι οι μεγαλύτερες χώρες.

Ας δούμε τώρα τους ανασταλτικούς παράγοντες ως προς την υποστήριξη μιας απόσχισης. Πέρα από το απαγορευτικό διεθνές νομικό καθεστώς, άλλοι βασικοί λόγοι κατά της υποστήριξης σε αποσχιστικά κινήματα είναι οι καλές ή λεπτές σχέσεις με το κράτος που απειλείται από απόσχιση, η έλλειψη δυνατοτήτων⁴⁵ για παρέμβαση και η δυσανάλογη ζημία από τυχόν ανάμειξη έναντι του προσδοκώμενου οφέλους. Επίσης η μη υποστήριξη οφείλεται σε θέμα αρχής, επειδή μια χώρα είναι γενικά κατά τέτοιων λύσεων σε εθνοτικές διαμάχες, ή επειδή δεν πιστεύει ότι το συγκεκριμένο αποσχιστικό κίνημα έχει το δίκαιο με το μέρος του. Αν μια αποσχιστική υπόθεση «δεν πείθει», τότε η εξωτερική βοήθεια –που όπως είπαμε δεν επιτρέπεται– είναι ακόμη πιο δύσκολο να δικαιολογηθεί. Πάντως ακόμη και χώρες που υπήρξαν δομύτατα αντιαποσχιστικές στην ιστορική τους πορεία έχουν σε ορισμένες περιπτώ-

litics, ό.π., σ. 203-210· του ιδίου, «Secessionist Minorities and External Involvement», ό.π., σ. 371-372.

45. C.R. Mitchell, «Civil Strife and the Involvement of External Parties», *International Studies Quarterly*, τόμ. 14, 1970, σ. 172.

σεις υποστηρίζει αποσχιστικά κινήματα, όπως η Ινδία με το Ανατολικό Πακιστάν/Μπανγκλαντές και αρχικά με τους Ταμίλους της Σρι Λάνκα, ή το Ιράν και οι Ηνωμένες Πολιτείες προς τους Κούρδους του Ιράκ (το 1974-1975). Ο κύριος ανασταλτικός παράγοντας (για υποστήριξη ή για μεγαλύτερη υποστήριξη αντίστοιχα) υπήρξε ο φόβος αντιποίνων από μέρους του εμπλεκόμενου και η αρνητική αντίδραση άλλων κρατών, ειδικά γειτονικών κρατών, περιφερειακών δυνάμεων ή μεγάλων δυνάμεων. Δεύτερος σε σημασία ήταν ο εσωτερικός παράγοντας, κυρίως η αντίδραση της κοινής γνώμης ή της αντιπολίτευσης, η ταύτιση ή η συνάφεια (λόγω εθνοτικών, θρησκευτικών, πολιτισμικών, φυλετικών ή ιδεολογικών λόγων) με το έθνος ή το κράτος που απειλείται από την απόσχιση ή ο φόβος παρακίνησης χωριστικών τάσεων στο έδαφός τους. Αντίθετα, σε λίγες περιπτώσεις λόγοι οικονομικοί εμπόδισαν παρέμβαση ή την περιορίσαν, σε αρκετές δε περιπτώσεις οι χώρες που παρενέβησαν είχαν οικονομικό κόστος και μάλιστα σοβαρό λόγω της εμπλοκής τους, όπως οι αφρικανικές χώρες που αναγνώρισαν και στήριξαν την Μπιάφρα.

Το απαγορευτικό διεθνές σύστημα φαίνεται ότι υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας, εκπλήρωσε δηλαδή ως ένα σημείο τον προορισμό του. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλές παρεμβάσεις ήταν μυστικές, τα εν λόγω κράτη τις διέψευδαν ή απέφυγαν να τις κλιμακώσουν παρά τις σχετικές εκκλήσεις των αποσχιστών. Επίσης, κράτη που σε ένα μεταγενέστερο στάδιο προμήθευσαν υψηλού επιπέδου βοήθεια υπήρξαν αρχικά πολύ προσεκτικά. Αλλά χωρίς άλλο η πλέον πειστική ένδειξη για την επιρροή του απαγορευτικού ρόλου του διεθνούς συστήματος είναι η μη φιλική ή εχθρική στάση των περισσότερων κρατών στις λίγες περιπτώσεις που τα θέματα αυτά απασχόλησαν διακρατικούς οργανισμούς και η αντίστοιχη στάση των οργανισμών αυτών.⁴⁶

5. ΑΠΟΣΧΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ, 1990-1993

Ο μεταψυχροπολεμικός κόσμος έχει μόνο τέσσερα χρόνια ζωή. Τα συμπεράσματα που μπορούμε να διαγράψουμε θα είναι λοιπόν

46. Υπέρ του ενδεχομένου να έδρασε ανασταλτικά το διεθνές νομικό καθεστώς συνηγορεί και η έρευνα στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, π.χ. διαμόρφωση εικόνων όντας μέλος ενός συνόλου, συμμόρφωση με την εξουσία, απάθεια του παρενρισκομένου και γενικότερα δυναμική των ομάδων.

κατ' ανάγκην μπρεσιονιστικά και sub reservatio tempore.

Ως προς τα ειδοποιά στοιχεία της αποσχιστικής τάσης —την αιτιολογία της αποσκίρτησης— οι βασικές σταθερές παραμένουν. Υπάρχουν ορισμένα νέα στοιχεία που όμως δεν αλλάζουν το ευρύτερο σκηνικό. Είχαμε για πρώτη φορά κυρίαρχη πλειοψηφία να επιζητεί ανεξαρτησία, τη Ρωσική Ομοσπονδία της Σοβιετικής Ένωσης. Βέβαια σ' αυτή την περίπτωση δεν ετέθη θέμα απόσχισης αλλά διάλυσης, όπως και έγινε. Αντίθετα το θέμα τίθεται περισσότερο για την περίπτωση κυρίαρχης μειοψηφίας ή ακριβέστερα κυρίαρχης μειονότητας που χάνει την παντοδυναμία της (π.χ. αν κερδίσουν έδαφος οι θέσεις των ακραίων Αφρικάνων του Afrikaans Resistance Movement για τη δημιουργία κρατών των Μπόερς σε τρεις επαρχίες της Νότιας Αφρικής). Άλλο καινούριο στοιχείο, που πρωτοεμφανίστηκε το 1988 με το Ναγκόρνο Καραμπάχ, είναι ότι προέκυψε απόσχιση και από περιοχή που δεν διαθέτει διεθνή σύνορα ή έξοδο σε διεθνή ύδατα, κάτι που βλέπουμε και με τους Τατάρους του Ταταροστάν, που όμως είναι μέχρι σήμερα προσεκτικοί στις χωριστικές τους αξιώσεις έναντι της Μόσχας.⁴⁷ Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι ορισμένα από τα αποσχιστικά κινήματα των τελευταίων χρόνων δεν είναι ακραιφνώς αποσχιστικά αλλά επιδιώκουν ένωση με ήδη ανεξάρτητο κράτος, όπως το κίνημα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 των Σομαλίων της Αιθιοπίας που οδήγησε τότε σε πόλεμο Αιθιοπίας-Σομαλίας. Συναφές είναι και το ότι η εθνοτική ταυτότητα εμφανίζεται σήμερα πιο συχνά ως κίνητρο για παρέμβαση τρίτου στη διένεξη.⁴⁸ Αλλά ίσως το πλέον ριζοσπαστικό νέο στοιχείο είναι ότι ο εξωτερικός παράγοντας φαίνεται να παίζει πιο σημαντικό ρόλο, από ό,τι το 1945-1989,

47. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι Τάταροι, αν και δηλώνουν ανεξαρτησία, δεν έχουν προβεί σε απόσχιση όπως οι Τσετσένοι (η Τσετσονία διαθέτει διεθνή σύνορα). Οι δε Αρμένιοι του Ναγκόρνο Καραμπάχ (που είναι περικλωμένο από το Ατζερμπαϊτζάν) έχουν «δεθεί» σε πολλά σημεία με την Αρμενία. Αποσχιστικές τάσεις είχε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Μπουγκάντα της Ουγκάντας, πλην όμως δεν προχώρησε σε απόσχιση (η περιοχή των Μπαγκάντα δεν έχει διεθνή σύνορα αλλά ελέγχουν το κέντρο της χώρας, την πρωτεύουσα Καμπάλα). Ως τώρα έχουμε μόνο μία περίπτωση ανεξάρτητης χώρας τελείως περικλωμένης από μία άλλη, το Λεσότο που περιβάλλεται από τη Νότια Αφρική.

48. Η αποσχιστική ανεξαρτησία φαίνεται σαν καλύτερο «εισιτήριο» από ό,τι η δήλωση περί ένωσης. Έτσι οι Αλβανοί του Κόσσοβο ανακηρύσσουν ανεξαρτησία, και οι Αρμένιοι του Ναγκόρνο Καραμπάχ και η Αρμενία, ενώ το 1988-1989 μιλούσαν για ένωση, από το 1991 και έπειτα μιλούν για ανεξαρτησία του Ναγκόρνο Καραμπάχ.

στην επιλογή της αποσχιστικής λύσης, αν και τούτο συνεχίζει να μην αποτελεί προϋπόθεση *sine qua non*. Ενδέχεται να παίζει πλέον, ειδικά στο πλαίσιο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, και ρόλο επιταχυντικό ή ακόμη και υποδαύλισης και να μην περιορίζεται στο να είναι μία από τις ιστορικές αιτίες ή μία από τις παραμέτρους στην τελική απόφαση για αποσχίριση. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι τώρα έχουμε περισσότερες «Κατάγκες».

Γενικότερα, πιο ανάγλυφες είναι οι διαφορές του χθες από το σήμερα όσον αφορά τη διεθνή διάσταση. Τα νέα στοιχεία που εμφανίστηκαν, ειδικά κατά την περίοδο 1991-1993, είναι τα ακόλουθα.

Το πιο εμφανές καινούριο στοιχείο είναι ότι οι διακρατικοί οργανισμοί, και συγκεκριμένα η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η ΔΑΣΕ (Διάσκεψη για την Ασφάλεια και την Συνεργασία στην Ευρώπη), η Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών (ΚΑΚ) καθώς και ο ΟΗΕ ασχολούνται με αποσχιστικές συγκρούσεις παρεμβαίνοντας με ρόλο μεσολαβητικό, παρατηρητών ή ειρηνευτικών δυνάμεων και ο ρόλος τους δεν είναι πλέον ρόλος σχεδόν εξ ορισμού ασφαλιστικός της χώρας της οποίας απειλείται η εδαφική ακεραιότητα. Τώρα εμφανίζονται πιο ισομερείς ή και κλίνουν υπέρ των αποσχιστικών κινήματων. Στην περίπτωση της Σλοβενίας και της Κροατίας, οι διεθνείς οργανισμοί (η «συλλογική συνείδηση των κρατών»), και κυρίως η ΔΑΣΕ και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και κατόπιν ο ΟΗΕ, αφού αρχικά προσπάθησαν να μεσολαβήσουν και να αποτρέψουν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, τελικά έκλιναν υπέρ των αποσχιστικών οντοτήτων, κατέληξαν ότι δεν πρόκειται για αποσχίσεις (αλλά ότι είχαν δικαίωμα αυτοδιάθεσης ως συστατικές δημοκρατίες) και τις αναγνώρισαν.⁴⁹ Οι μεσολαβητικές και άλλες προσπάθειες της ΔΑΣΕ στη σύγκρουση του Ναγκόρνο Καραμπάχ τείνουν να τοποθετούν στο ίδιο περίπου επίπεδο το αποσχιστικό κίνημα των εντόπιων Αρμενίων ως έγκυρου συνομιλητή με το κράτος του Αζερμπαϊτζάν.⁵⁰ Χαρακτηριστική είναι επίσης η στάση

49. Βλ. *εδώ*, σημ. 30. Ειδικά για τον ρόλο της ΔΑΣΕ βλ. Rob Zaagman, «The CSCE and the Yugoslav Crisis», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 3, αρ. 1, 1993, σ. 43-50.

50. Arie Bloed, «CSCE in the Post-Helsinki-II Era», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 3, αρ. 4, 1992, σ. 79· «CSCE Process in Progress», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 4, αρ. 2, 1993, σ. 47-48· «Alternative CSCE in the Making?», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 4, αρ. 3, 1993, σ. 56.

του ΟΗΕ, που κυριολεκτικά διέσωσε τους Κούρδους του Ιράκ με την υιοθέτηση της βρετανικής πρότασης περί δημιουργίας ζώνης ασφαλείας, κάτι που δεν είχε συμβεί στο παρελθόν σε ανάλογες περιστάσεις όσον αφορά τους Κούρδους του Ιράκ (όπως την άνοιξη του 1975 ή όταν ο ιρακινός στρατός χρησιμοποίησε χημικά όπλα κατά άμαχου πληθυσμού τον Μάρτιο του 1988).⁵¹

Οι πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών κατά την περίοδο 1991-1993 έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα από ό,τι είχαν στο παρελθόν. Στο μέτρο που εμπλέκονται τείνουν μάλλον να παγιώνουν την κατάσταση υπέρ της αποσχιστικής οντότητας (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Κούρδων που αναφέραμε, στην Κροαία, και ως ένα σημείο στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Μολδαβία και τη Γεωργία).⁵² Πιο λειτουργική διαγράφεται μια νέα τάση των διεθνών οργανισμών και κυρίως της ΔΑΣΕ, η έγκαιρη προειδοποίηση για την αποτροπή εθνοτικών συγκρούσεων. Αξιωματιμότεος είναι ο καινοφανής νέος θεσμός στο πλαίσιο της ΔΑΣΕ του Ύπατου Αρμοστή για τις Εθνικές Μειονότητες, που ήδη έχει αναλάβει δραστηριότητα στα Βαλτικά κράτη (ρωσική μειονότητα), τη Σλοβακία (ουγγρική μειονότητα) και την Αλβανία (ελληνική μειονότητα) και του οποίου τα καθήκοντα δίνουν μια άνευ προηγουμένου δυνατότητα παρέμβασης στα εσωτερικά μιας χώρας και μάλιστα σε τόσο λεπτά ζητήματα για τα κράτη.⁵³

Δεύτερο νέο στοιχείο είναι ότι το επίπεδο εμπλοκής άλλων κρατών με παροχή όπλων, χρημάτων ή διπλωματικής υποστήριξης βρίσκεται σε άνοδο σε σύγκριση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Είναι φανερό ότι από τα μέσα του 1991 και έπειτα η εξωτερική παρέμβαση φαίνεται στα κράτη λιγότερο επιζήμια, σε μια εποχή που τα αρχικό ταμπού εναντίον της απόσχισης έχει σε κάποιο βαθμό αμβλυνθεί. Δεν θεωρείται πλέον βέβαιο ότι στο τέλος η κυβέρνηση θα μπορέσει να εξασφαλίσει την απαραίτητη βοήθεια από κράτη ή διακρατικούς οργανισμούς για να υπερνικήσει και να εξουδετερώσει τους αποσχιστές (περίπτωση Σλοβενίας και Κροα-

51. Ismet Chérif Vanly, «Kurdistan in Iraq», στο Gérard Chaliand (επιμ.), *People without a Country: The Kurds and Kurdistan*, Zed Press, Λονδίνο 1980, σ. 19-92. John Bulloch - Harvey Morris, *No Friends but the Mountains: The Tragic History of the Kurds*, Penguin Books, Λονδίνο 1992, σ. 26-49, 142-145.

52. Pavel K. Baev, *ό.π.*, σ. 140-145.

53. Βλ. για θεσμό αυτό Alexis Heraclides, *Helsinki-II and its Aftermath: The Making of the CSCE into an International Organization*, Pinter Publishers, Λονδίνο 1993, σ. 169-173, 185-186.

τίας το 1991 και κατόπιν με το Ναγκόρνο Καραμπάχ, την Υπερ-Δνειστρία και την Αμπχαζία).

Άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι αρκετές δυτικές χώρες δεν αντιτάχθηκαν σε αποσχίσεις και σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις τις έχουν υποστηρίξει έμμεσα ή και άμεσα, ειδικά όταν λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη ή πιο συγκεκριμένα στην ανατολική Ευρώπη, όπως φάνηκε με την στάση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας –με πρωτοστάτη και επισπεύδουσα τη Γερμανία– της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και κατόπιν και των ΗΠΑ και άλλων κρατών με τις αποσχίσεις της Κροατίας και της Σλοβενίας και ως προς τα Βαλτικά κράτη (με πρωταγωνιστές τις Σκανδιναβικές χώρες και κατόπιν, μεταξύ άλλων, την Πολωνία και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα). Αυτό θα ήταν αδιανόητο με τα δεδομένα του 1945-1990, και ήταν κάτι που η Γιουγκοσλαβία δεν ανέμενε, γι' αυτό δεν έδειχνε διάθεση συμβιβασμού (ενδεχομένως με ένα συνταγματικό σχήμα χαλαρής ομοσπονδίας),⁵⁴ τόσο μάλιστα που η ΔΑΣΕ όσο και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι ΗΠΑ μιλούσαν μέχρι το καλοκαίρι του 1991 για ειρηνική λύση στο πλαίσιο της εδαφικής ακεραιότητας της Γιουγκοσλαβίας.⁵⁵

Άλλος παράγοντας, πολύ σημαντικός αλλά αστάθμητος, που προβληματίζει ιδιαίτερα τη διεθνή κοινωνία, είναι η στάση της Ρωσικής Ομοσπονδίας, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο αποσχιστικών κινήματων. Υπάρχουν οι πολυάριθμες ρωσικές μειονότητες που ζουν σε γειτονικά κράτη με τα οποία οι σχέσεις της είναι τεταμένες, κατά πρώτον στα Βαλτικά κράτη, στην Ουκρανία (Κριμαία)⁵⁶ και στη Μολδαβία (Υπερ-Δνειστρία), τα διάφορα αποσχι-

54. Βλ. Marc Weller, *ό.π.*, σ. 572· Lenard J. Cohen, *ό.π.*, σ. 373.

55. Ειδικά για τη διστακτική στάση των ΗΠΑ και την αρχική υποστήριξη τους στην εδαφική ακεραιότητα της Γιουγκοσλαβίας βλ. Δημήτρης Κ. Κώνστας, «Η αμερικανική πολιτική στα Βαλκάνια και τη Γιουγκοσλαβική κρίση», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 32-35.

56. Η Μόσχα δυσκολεύεται πολύ να αποδεχθεί το γεγονός ότι η Κριμαία βρίσκεται εκτός ρωσικών συνόρων, μια περιοχή που δόθηκε σε στιγμή «μεγαλοφυγίας» στην Ουκρανική Σοβιετική Δημοκρατία το 1954. Η σημερινή Ουκρανία έχει παράσχει αυτονομία (και μάλιστα με τοπικό κοινοβούλιο) στην Κριμαία και μέχρι το Μάιο του 1992 οι κάτοικοι της –τα δύο τρίτα των οποίων είναι Ρώσοι– δεν είχαν επιδείξει χωριστικές τάσεις. Ας σημειωθεί ότι οι Ρώσοι της Κριμαίας ψήφισαν με μικρή πλειοψηφία κατά της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας. Βλ. *The Economist*, 11.1.1992, σ. 25-26· 9.5.1992, σ. 34· 17.7.1993, σ. 30. Βλ. επίσης γι' αυτό το θέμα Kristian Gerner, «From the Black Sea to the Adriatic: Ethnicity, Territory and International Security», *Security Dialogue*, τόμ. 24, αρ. 1, 1993, σ. 60-61 και

στικά κινήματα μη Ρώσων σε γειτονικές της χώρες (Αμπχαζία, Νότια Οσσετία, Ναγκόρνο Καραμπάχ), και αποσχιστικές τάσεις και εντός της Ρωσικής Ομοσπονδίας από διάφορες εθνοτικές ομάδες και περιοχές, με προεξέχοντες τους Τατάρους. Αρχικά η στάση της Μόσχας φάνηκε προσεκτική, ανάλογη με αυτή των πρώην αποικιακών δυνάμεων έναντι των πρώην αποικιών των με αποσχιστικό πρόβλημα και ανάλογη ήταν και η στάση του εμβρυώδους οργανισμού της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτητών Κρατών (ΚΑΚ), όπου κυριαρχεί η Ρωσική Ομοσπονδία. Είτε απέφυγε τελείως την ανάμειξη ή προσπαθούσε να μεσολαβήσει μόνη της ή μέσω της ΚΑΚ. Ερωτήματα όμως δημιουργούνται με την ανάμειξη των τοπικών άτακτων ρωσικών μονάδων, κυρίως στην Υπερ-Δνειστρία, που ουσιαστικά ελέγχεται από την επίλεκτη 5η Στρατιά υπό το στρατηγό Λεμπέντ, και την προτροπή των Ρώσων της Κριμαίας σε αποσκήρση. Κατά την άποψη ενός Ρώσου ειδικού, του Pavel K. Baev, η ρωσική στάση στα θέματα αυτά είναι συγκεχυμένη και δεν φαίνεται να εκφράζει μια συνεπή γεωπολιτική ή άλλη ορθολογική στρατηγική.⁵⁷

7. ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Σήμερα οι εθνοτικές διαμάχες και οι αποσχιστικές συγκρούσεις αποτελούν ίσως το βαθύτερο αγκάθι της μεταδιπολικής διεθνούς κοινωνίας, που αντιμετωπίζει μύρια όσα άλλα προβλήματα. Τι μπορεί να γίνει; Υπάρχουν τρεις κύριοι δρόμοι μπροστά μας και τρεις αντίστοιχες λύσεις στο μεγάλο αυτό πρόβλημα που απειλεί να τινάξει στον αέρα τις ελπίδες και προσδοκίες μας για ειρηνική εξέλιξη των διεθνών σχέσεων μετά τον Ψυχρό Πόλεμο.

Μια πρώτη οδός είναι η αποδοχή, η σχεδόν φαταλιστική αποδοχή της υπάρχουσας κατάστασης, δηλαδή του κιβωτίου της Πανδώρας, του εθνοτικού πανδαιμόνιου με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Όμως το αποτέλεσμα θα είναι χειρότερο από το προηγούμενο καθεστώς

γενικότερα για την γκάμα των ρωσο-ουκρανικών διαφορών John Morrison, «Pereyastav and After: Russian-Ukrainian Relationship», *International Affairs*, τόμ. 69, αρ. 4, 1983, σ. 677-707.

57. Η Ρωσική Ομοσπονδία φαίνεται να θεωρεί κάποιο βαθμό στρατιωτικής εμπλοκής της στις παραμεθόριες περιοχές της ως νομιμοποιημένη. Βλ. Pavel K. Baev, *ό.π.*, σ. 142-143, και *The Economist*, 10.7.1993, σ. 19-21.

της πλήρους απαγόρευσης της απόσχισης. Θα έχουμε, μεταξύ άλλων, εθνοτικό απομονωτισμό και εθνοκεντρισμό με παράλληλη πορεία εθνοτικής εκκαθάρισης, τέως πλειονότητες να μεταβάλλονται σε μειονότητες, συνεχή εθνοτική ένταση, χρόνια περιφερειακή αστάθεια, μη βιωσιμότητα του ακρωτηριασμένου κράτους ή των νέων κρατιδίων και γενικά χωριστικές τάσεις *ad absurdum*. Αυτά τα βλέπουμε ανάγλυφα στην περίπτωση της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας και στις παρελόμενες διενέξεις της ειρηνικής διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης. Με το να αποδεχθούμε αυτή την κατάσταση ουσιαστικά αποδεχόμαστε το δίκαιο του ισχυροτέρου, την υπερίσχυση κατά δαρβινικό τρόπο του δυνατότερου (πολιτικά και στρατιωτικά) ή του ικανότερου διπλωματικά και προπαγανδιστικά, δηλαδή του κράτους ή της ομάδας που καταφέρει να εξασφαλίσει περισσότερο οπλισμό και εξωτερική υποστήριξη, σαν να μπορούσε η ισχύς να αποβεί δίκαιη και δίκαιος ο ισχυρός.

Δεύτερη επιλογή της διεθνούς κοινωνίας θα ήταν η επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς –που τυπικά ακόμη ισχύει– με το κλείσιμο του κιβωτίου της Πανδώρας, με την κατασταλτική αντιμετώπιση *ab initio* κάθε αποσχιστικής απόπειρας από το σύνολο της διεθνούς κοινωνίας. Θα μπορούσαν δηλαδή οι πρόσφατες επιτυχείς αποσχίσεις να θεωρηθούν ως «συγκυριακή απόκλιση» και όχι ως «δομική απόκλιση».⁵⁸ Η δε συγκυριακή απόκλιση θα ήταν πιο πειστική αν οι περιπτώσεις αυτές χαρακτηρίζονταν ως άκρως ιδιάζουσες και εξαιρετικές. Ας δούμε αν αυτό μπορεί να στοιχειοθετηθεί. Η Ερυθραία ήταν πρώην αποικία με δικαίωμα αυτοδιάθεσης και αργότερα ομόσπονδο κράτος με την Αιθιοπία (με ξεχωριστή Βουλή και σημαία) για να την καταστήσει σταδιακά απλή επαρχία ο Χαϊλέ Σελάσιε κατά παράβαση της εντολής του ΟΗΕ που προέβλεπε ομοσπονδία Ερυθραίας-Αιθιοπίας. Όσο για τις Βαλτικές χώρες ήταν ανεξάρτητα κράτη και είχαν καταληφθεί από τη Σοβιετική Ένωση. Τέλος η Γιουγκοσλαβία, αλλά και η Σοβιετική Ένωση, ήταν πολυεθνικές ομοσπονδίες, προϊόντα –τυπικά έστω– της βούλησης των κυριότερων εθνών των για ένωση και ομοσπονδία (δεν είναι τυχαίο δε ότι τα συντάγματά τους αναγνώριζαν δυνατότητα απόσχισης, το Γιουγκοσλαβικό υπό όρους). Όταν η βούληση αυτή εξέλιπε από ορισμένα από τα συμπράττοντα έθνη, τότε

58. Χρήστου Ροζάκη, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη Γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 16.

εξέλιπε και ο λόγος ύπαρξης των ομοσπονδιών αυτών.⁵⁹

Είναι φανερό ότι η δεύτερη λύση είναι καλύτερη από την πρώτη και ίσως να λειτουργούσε ανασταλτικά για ορισμένα χωριστικά κινήματα. Κινδυνεύει όμως να θεωρηθεί ως δικαιολόγηση ή εκλογίκευση *ex post facto* (που εν μέρει είναι) και μάλιστα ως υποκριτική, ως χειραγώγηση και εμπαιγμός των «μικρών και αδύναμων» από μέρους των «Μεγάλων και Δυνατών». Και τελικά γιατί ορισμένοι λαοί να καταπιέζονται στο διηνεκές και από την άλλη να υπάρχουν κράτη ανεξάρτητα (και ευημερούντα) με λιγότερο από ένα εκατομμύριο κατοίκους και ελάχιστο έδαφος όπως η Μάλτα, το Λουξεμβούργο ή η Σιγκαπούρη;

Τρίτη λύση θα ήταν η καθιέρωση νέων γενικά αποδεκτών αυστηρών κανόνων συμπεριφοράς των κρατών και των διακρατικών οργανισμών που θα επέτρεπαν σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις μονομερή ανεξαρτησία ως ύστατη λύση. Πρόκειται για λύση που μια πολύ μικρή μειοψηφία διεθνολόγων έχει υποστηρίξει από παλαιότερα.⁶⁰ Αυτή η επιλογή είναι μεγαλύτερων απαιτήσεων αλ-

59. Παρεμφερές ήταν και το σκεπτικό της επιτροπής Badinter στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Βλ. Χρήστου Ροζάκη, «Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών», *ό.π.*, σ. 19-20.

60. Από πλευράς νομικών διεθνολόγων οι πρώτοι με τέτοιες θέσεις ήταν ο Georges Scelle και ο Robert Redslob κατά το Μεσοπόλεμο (βλ. Lee C. Buchheit, *ό.π.*, σ. 132-137). Για πιο πρόσφατες θέσεις βλ. τα εξής έργα: Ved P. Nanda, *ό.π.*, σ. 321-338· Peter Russell - Storrs McCall, «Can Secession be Justified?», στο Dunstan M. Wai (επιμ.), *The Southern Sudan: The Problem of National Integration*, Frank Cass, Λονδίνο 1973, σ. 95-118· Onyenor S. Kamanu, «Secession and the Right of Self-Determination: An O.A.U. Dilemma», *Journal of Modern African Studies*, τόμ. 12, 1974, σ. 355-376· Yoram Dinstein, «Collective Human Rights of Peoples and Minorities», *International and Comparative Law Quarterly*, τόμ. 25, 1974, σ. 102-120· Eisuke Suzuki, «Self-Determination and World Public Order: Community Response to Territorial Separation», *Virginia Journal of International Law*, τόμ. 16, 1976, σ. 784-789· Lee C. Buchheit, *ό.π.*, σ. 216-245· Charles R. Beitz, *Political Theory and International Relations*, Princeton University Press, Princeton 1979, σ. 112-115· «The Logic of Secession», *The Yale Law Journal*, τόμ. 89, 1980, σ. 802-809· W. Michael Reisman, «Somali Self-Determination in the Horn: Legal Perspectives and Implications for Social and Political Engineering», στο I.M. Lewis (επιμ.), *Nationalism and Self Determination in the Horn of Africa*, Ithaca Press, Λονδίνο 1983, σ. 168-171· Allen Buchanan, *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Westview Press, Boulder 1991· Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, *ό.π.*, σ. 27-30, και κυρίως του ίδιου, «Secession, Self-Determination and Non-Intervention: In Quest of a Normative Symbiosis», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, αφ. 2, 1992, σ. 399-420.

λά είναι, νομίζω, πιο υπεύθυνα και μακρόπνη. Ας προσπαθήσουμε να διαγράψουμε τις παραμέτρους μιας τέτοιας λύσης.

Η λύση που προτείνουμε έχει δύο εναλλακτικές. Η πρώτη παρουσιάζει δύο αλληλένδετες πτυχές, δύο όψεις του νομίσματος. Από τη μία είναι η οπτική του κράτους: ο σεβασμός από μέρους του των δικαιωμάτων των πολιτισμικά διαφοροποιημένων (από την πλειοψηφία) ομάδων και γενικότερα η αποδοχή του δημοκρατικού πολιτισμικού πλουραλισμού.⁶¹ Η άλλη είναι η οπτική της πολιτισμικής μειονότητας: στο μέτρο που ένα κράτος ακολουθεί ειλικρινά μια τέτοια φιλοσοφία κοινωνικών σχέσεων, τότε και η εν λόγω μειονότητα ή εθνοτική ομάδα θα πρέπει να είναι πιστή, νομοταγής στο κράτος που τη σέβεται και την προστατεύει, να μην είναι αποσχιστική και να μην έχει απαιτήσεις δυσανάλογες που αντιβαίνουν στα δικαιώματα άλλων μειονοτήτων και βέβαια της πλειοψηφίας σε μια χώρα. Προτείνουμε δηλαδή ένα είδος εθνοτικού-κοινωνικού συμβολαίου. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο θα μπορούσε να υπάρξει —φόσον πληρούνταν ορισμένες προϋποθέσεις— αυτονομία για την αριθμητική μειονότητα ή ομοσπονδία με εθνοτικά κριτήρια ή και αμφι-εθνικό ομοσπονδιακό κράτος (τύπου Καναδά ή Βελγίου). Με τέτοια αλληλοαποδοχή και αλληλοσεβασμό θα μπορούσαν να επιλυθούν πολλές από τις αποσχιστικές αντιπαράθεσεις, όπως στο Κόσσοβο, στην Κράινα, το Ναγκόρνο Καραμπάχ, το Κουρδικό πρόβλημα (στην Τουρκία, το Ιράκ και το Ιράν) και βέβαια το Κυπριακό. Αλλιώς η λύση μπορεί να είναι η ανεξαρ-

61. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η ιδιαίτερα χρήσιμη και πρακτική ιδέα του Θεόδωρου Κουλουμπή, «χρυσός κανόνας συμπεριφοράς» για τα βαλκανικά κράτη και τα κράτη της ανατολικής Μεσογείου στο θέμα των μειονοτήτων: «να συμπεριφέρεσαι προς τις μειονότητες και άλλες ομάδες διπλής πολιτιστικής ταυτότητας που κατοικούν στη χώρα σου τόσο καλά, όσο απαιτείς ότι οι κυβερνήσεις τρίτων χωρών πρέπει να μεταχειρίζονται μειονότητες και άλλες ομάδες διπλής πολιτιστικής ταυτότητας που είναι εθνικά συγγενείς προς εσένα». Βλ. Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, «Ο ρόλος της Ελλάδας στα μεταψυχροπολεμικά Βαλκάνια», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 30. Θα πρέπει πάντως να διευκρινιστεί ότι στο πλαίσιο του διεθνούς *normative* καθεστώτος όπως αυτό τίθεται από τη ΔΑΣΕ και από το οικοδόμημα του Διεθνούς Δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ΟΗΕ, Συμβούλιο της Ευρώπης) προκύπτει ότι (α) τα κράτη είναι υποχρεωμένα να σέβονται τις μειονότητες ασχέτως του πώς οι άλλες χώρες φέρονται (ή φέρονταν) στις μειονότητες τους, και (β) το ενδιαφέρον για την τύχη μιας μειονότητας δεν αποτελεί παρέμβαση αλλά «νομιμοποιημένο δικαίωμα» οποιοδήποτε κράτους και όχι μόνο δικαίωμα του ομοεθνούς κράτους (π.χ. Ελλάδα έναντι ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία).

τησία, γιατί το αντίθετο οδηγεί στην εθνοτική-εθνικιστική πόλωση, τη σύγκρουση και τη βία, πλήττοντας βαθύτατα τα δημοκρατικά ήθη, την κοινωνική ειρήνη και το κράτος δικαίου (όπως κατέληξαν ακόμη και οι πρωταγωνιστές της πόλωσης *par excellence*, οι Ισραηλινοί και οι Παλαιστίνιοι στην πιο δραματική και δυσεπίλυτη μεταπολεμική εθνοτική σύγκρουση). Ας δούμε τώρα τη δεύτερη εναλλακτική, τη δυνατότητα αυτοδιάθεσης σε αριθμητικές μειονότητες κατ' εξαίρεση.

Για τη δυνατότητα αποσχιστικής αυτοδιάθεσης απαραίτητες είναι, κατά τη γνώμη μας, τέσσερις θεμελιώδεις προϋποθέσεις που θα πρέπει και οι τέσσερις να ισχύουν σε δεδομένη ιστορική στιγμή:⁶²

1. Συνεχείς και συστηματικές διακρίσεις και εκμετάλλευση εις βάρος μιας ευμεγέθους αριθμητικής μειονότητας από ένα κράτος ή από την κυρίαρχη πλειοψηφία του.

2. Η ύπαρξη μιας ευμεγέθους ξεχωριστής κοινότητας (ή κοινωνίας) σε μια ευρύτερη κοινωνία, η οποία κατοικεί ως πλειοψηφία ένα ευρύ και σχετικά ακέραιο γεωγραφικό τμήμα μιας χώρας και η οποία κοινότητα (ή κοινωνία) ζητά, στη μεγάλη της πλειοψηφία, αυτοδιάθεση.

3. Η χωριστική λύση, όποια προκρίνεται (ανεξαρτησία, αυτονομία ή ομοσπονδία), να είναι σε θέση να επιλύσει πραγματικά τη διένεξη προς όφελος και των δύο μερών, τόσο της κοινότητας που ζητά αυτοδιάθεση όσο και του αρχικού κράτους, και να μη συνεχίζει τη σύγκρουση ή να εισάγει νέες παρεπόμενες διενέξεις.

4. Απροκάλυπτη απόρριψη του διαλόγου με στόχο την ειρηνική επίλυση από μέρους της κεντρικής κυβέρνησης και επιλογή της καταστολής από μέρους της.

8. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην επί δύο αιώνες ιστορία του αποσχιστικού εθνικισμού. Οι χωριστικές τάσεις και η απόσχιση, και κατά συνέπεια η υποστήριξη των αποσχιστικών κινήματων, φαίνεται να μην είναι πλέον ανεπί-

62. Για λεπτομερή παρουσίαση των τεσσάρων αυτών όρων και την όλη προβληματική επί του θέματος αυτού βλ. Alexis Heraclides, «Secession, Self-Determination and Non-Intervention», *ό.π.*, σ. 399-420.

τρειπη για τη διεθνή κοινωνία όπως ήταν κατά την περίοδο 1945-1990. Μια θετική πλευρά αυτής της εξέλιξης είναι ότι ίσως αυτό οδηγήσει ορισμένα κράτη στο να είναι πιο προσεκτικά και λιγότερο καταπιεστικά έναντι των πολιτισμικών ομάδων, μια και τέτοιες επιλογές μπορούν να έχουν σοβαρές συνέπειες. Μία από τις αρνητικές επιπτώσεις είναι ότι οι ομάδες αυτές από την πλευρά τους μπορεί να είναι υπερβολικές ή παράλογες στις αξιώσεις τους προσδοκώντας ή έχοντας εξασφαλίσει έξωθεν υποστήριξη.

Με τα δεδομένα αυτά είναι σχεδόν βέβαιο ότι στο άμεσο μέλλον θα δούμε τα αποσχιστικά κινήματα να αυξάνονται αντί να μειώνονται. Καινούριοι αποσχιστικοί εθνικισμοί θα αναπληρώσουν, τα ληθαργούντα εθνοτικά ή άλλα τοπικά εθνικιστικά αισθήματα θα αφυπνιστούν, ενώ τα συνεχιζόμενα κινήματα θα αναθαρρήσουν και θα αποβούν πιο τολμηρά και ασυμβίβαστα στις απαιτήσεις τους (όπως φαίνεται ήδη χαρακτηριστικά με το Ναγκόρνο Καραμπάχ, την Αμπχαζία, την Υπερ-Δνειστρία, τη Βόρεια Σομαλία, τους Κούρδους της Τουρκίας και τους Τουρκοκύπριους), μη συμβιβάζόμενα πλέον με τη λύση της εκτεταμένης αυτονομίας ή του αμφιεθνικού ομοσπονδιακού κράτους. Έτσι θα απομακρύνεται όλο και περισσότερο η αμφιλεγόμενη πανάκεια της ολοκλήρωσης-συνένωσης για μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας.

Σήμερα που η διεθνής κοινωνία αγωνίζεται μέσα στο αβέβαιο πεδίο του μεταψυχροπολεμικού κόσμου, που έχει αποδειχθεί πιο ολισθηρό από ό,τι αναμενόταν, ο δρόμος μπροστά, ως προς ένα από τα πιο δύσκολα ερωτήματα –τις εθνοτικές και αποσχιστικές συγκρούσεις–, είναι να αποφύγει αυτοκαταδικασμένες πολιτικές επιλογές. Ήρθε ίσως η στιγμή για μια τολμηρή αναθεώρηση των απαρχαιωμένων αρχών περί αυτοδιάθεσης που ουσιαστικά καλύπτουν ένα ξεπερασμένο ζήτημα, την απο-αποικιοποίηση.

Στο άρθρο αυτό προσπαθήσαμε να ρίξουμε λίγο φως στο φαινόμενο του αποσχιστικού εθνικισμού και στην αντίστοιχη στάση της διεθνούς κοινωνίας και να προτείνουμε μια λύση πιο μακροπρόθεσμη, βασισμένη στα εμπειρικά δεδομένα και στις σύγχρονες περι κράτους και δικαιοσύνης αντιλήψεις. Πρόκειται και για μια προσπάθεια εναρμόνισης των τριών ριζοσπαστικών αρχών που έχουν συνελάξει τους λαούς εδώ και διακόσια και πλέον χρόνια, διαλύοντας στο πέρασμά τους αυτοκρατορίες, αποικιοκρατίες και ολοκληρωτισμούς: της αυτοδιάθεσης, της δημοκρατίας και των αν-

θρωπίνων δικαιωμάτων. Οι αρχές αυτές, με την αρχική τους σύλληψη ως έννοιες και ως σημαίες των λαών, συγκρούονται μεταξύ τους, ειδικά σε χώρες με πλείονες (και ευμεγέθεις) πολιτισμικές-εθνοτικές ομάδες: η αυτοδιάθεση ως εθνική (εθνοτική), πρωτίστως ως δημιουργία εθνικού (μονο-εθνοτικού) κράτους («έθνους-κράτους»), η έννοια της δημοκρατίας ως αυστηρά πλειοψηφικής και τα ανθρώπινα δικαιώματα ως ατομικές αστικές ελευθερίες. Η εναρμόνισή τους με στόχο την επίλυση αντιπαραθέσεων και την αναζήτηση της ειρήνης θα επέλθει μόνο με ουσιαστικές μεταλλαγές: (α) την μετατροπή του εθνικού κράτους σε αμφι-εθνικό ή πολυεθνικό (π.χ. τουρκο-κουρδικό κράτος ή αραβο-κουρδικό Ιράκ), (β) της δημοκρατίας σε πολιτισμικά πλουραλιστικής, δηλαδή ως αδιάκοπης αναζήτησης συναίνεσης εθνοτήτων και πολιτισμών (consociational democracy κατά τον Arend Lijphart),⁶³ και (γ) των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ως ομαδικών δικαιωμάτων μικρότερων εθνοτήτων, και ταυτόχρονα ως θεμελιωδών παγκόσμιων αξιών («οντολογικών αναγκών» των ατόμων και των κοινωνιών κατά τον John Burton), κατά κύριο λόγο μη υλικών, όπως είναι η πολιτισμική ταυτότητα, η αξιοπρέπεια, η ανάπτυξη.⁶⁴ Τέτοιες λύσεις δεν συνιστούν αυτοσκοπό ή αφηρημένη ηθική προσταγή, αλλά έχουν και άμεσα πρακτικά αποτελέσματα προς όφελος των κρατών και των κυβερνήσεων, των πολιτισμικών ομάδων και της διεθνούς κοινωνίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη μείωση του ανθρωπίνου πόνου προς το 2000.

63. Arend Lijphart, «Consociational Democracy», *World Politics*, τχ. 21, 1969, σ. 207-225.

64. John W. Burton, *Deviance, Terrorism and War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems*, Martin Robertson, Οξφόρδη 1979, σ. 55-84.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Baev, Pavel K., «Peace-keeping as a Challenge to European Borders», *Security Dialogue*, τόμ. 24, αρ. 2, 1993, σ. 137-150.
- Beitz, Charles R., *Political Theory and International Relations*, Princeton University Press, Princeton 1979.
- Bertelsen, Judy S. (επιμ.), *Nonstate Nations in International Politics*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977.
- Birch, Anthony, «Minority Nationalist Movements and Theories of Political Integration», *World Politics*, τόμ. 30, αρ. 3, 1978, σ. 333-344.
- Buchheit, Lee C., *Secession: The Legitimacy of Self-Determination*, Yale University Press, New Haven 1978.
- Burton, John W., *Deviance, Terrorism and War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems*, Martin Robertson, Οξφόρδη 1979, σ. 55-84.
- Γιαλουρίδης, Χριστόδουλος, «Το ζήτημα των εθνοτήτων: Από τον "Σοβιετικό λαό" στην εθνική σύγκρουση», στο Χριστόδουλος Γιαλουρίδης - Χαράλαμπος Τσαορδανίδης (επιμ.), *Η Σοβιετική Ένωση: Από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 92-125.
- Cohen, Lenard J., «The Disintegration of Yugoslavia», *Current History*, Νοέμβριος 1992, σ. 369-375.
- Connor, Walker, «Nation-Building or Nation-Destroying?», *World Politics*, τόμ. 24, αρ. 3, 1972, σ. 319-355.
- , «A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group is a...», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1978, σ. 377-400.
- Crawford, James, *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1979.
- Davies, James C., «Toward a Theory of Revolution», *American Sociological Review*, τόμ. 27, 1962, σ. 5-19.
- Deutsch, Karl W., *Nationalism and Social Communication*, M.I.T. Press, Cambridge, Mass. 1953.
- Dinstein, Yoram, «Collective Human Rights of Peoples and Minorities», *International and Comparative Law Quarterly*, τόμ. 25, 1974, σ. 102-120.
- Duchasek, Ivo D., *Comparative Federalism: The Territorial Dimension of Politics*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1970.
- Duner, Bertil, «The Many-Pronged Spear: External Military Intervention in Civil Wars in the 1970's», *Journal of Peace Research*, τόμ. 20, αρ. 1, 1983, σ. 59-72.
- Emerson, Rupert, «Self-Determination», *American Journal of International Law*, τόμ. 65, 1971, σ. 459-475.
- Enloe, Cynthia, *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown and Co., Βοστώνη 1973.

- Esman, Milton J. (επιμ.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Cornell University Press, Ithaca 1977.
- Falk, Richard A., «Janus Tormented: The International Law of Internal War», στο James N. Rosenau (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964, σ. 194-248.
- Galtung, Johan, *The True Worlds: A Transnational Perspective*, Free Press, Νέα Υόρκη 1980.
- Geertz, Clifford, «The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States», στο C.E. Welch (επιμ.), *Political Modernization*, Wadsworth, Belmont 1967, σ. 167-188.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1983.
- Glazer, Nathan - Daniel P. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975.
- Gow, James - Lawrence Freedman, «Intervention in a Fragmented State: The Case of Yugoslavia», στο Nigel Rodley (επιμ.), *The Loose Bonds of Wickedness*, Brassey's, Λονδίνο 1992, σ. 93-132.
- Gurr, Ted Robert, *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton 1970.
- Heraclides, Alexis, «Conflict Resolution, Ethnonationalism and the Middle East Impasse», *Journal of Peace Research*, τόμ. 26, αρ. 2, 1989, σ. 197-212.
- , «Secessionist Minorities and External Involvement», *International Organization*, τόμ. 44, αρ. 3, 1990, σ. 341-378.
- , *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, Frank Cass, Λονδίνο 1991.
- , «The International Dimension of Minority Separatism: An Attempt at Unravelling a Pandora Box», *Paradigms: The Kent Journal of International Relations*, τόμ. 6, αρ. 1, 1992, σ. 33-51.
- , «Secession, Self-Determination and Non-Intervention: In Quest of a Normative Symbiosis», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, αρ. 2, 1992, σ. 399-420.
- Higgins, Rosalyn, «Internal War and International Law», στο C. E. Black - Richard A. Falk (επιμ.), *The Future of the International Legal Order*, Princeton University Press, Princeton 1972, σ. 81-121.
- Horowitz, Donald L., *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley 1985.
- Isaacs, Harold R., «Basic Group Identity: The Idols of the Tribe», *Ethnicity*, τόμ. 1, 1974, σ. 15-41.
- Kamanu, Onyenoro S., «Secession and the Right of Self-Determination: An O.A.U. Dilemma», *Journal of Modern African Studies*, τόμ. 12, 1974, σ. 355-376.
- Kedourie, Elie, *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1970).
- Κουλουμπής, Θεόδωρος Α., «Ο ρόλος της Ελλάδας στα μεταψυχροπο-

- λεμικά Βαλκάνια», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 28-31.
- Kuper, Leo, *Race, Class and Power*, Duckworth, Λονδίνο 1974.
- Κώνστας, Δημήτρης Κ., «Η αμερικανική πολιτική στα Βαλκάνια και τη γιουγκοσλαβική κρίση», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 32-35.
- Lemarchand, René, «The Limits of Self-Determination: The Case of the Katanga Secession», *American Political Science Review*, τόμ. 56, αρ. 2, 1962, σ. 401-426.
- Lijphart, Arend, «Consociational Democracy», *World Politics*, τχ. 21, 1969, σ. 207-225.
- Mitchell, C.R., «Civil Strife and the Involvement of External Parties», *International Studies Quarterly*, τόμ. 14, 1970, σ. 166-194.
- Modelski, George, «The International Relations of Internal War», στο James N. Rosenau (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964, σ. 14-44.
- Μπρεδήμας, Αντώνης, *Αυτοδιάθεση λαών και εδαφικές διεκδικήσεις, εκδόσεις Σάκκουλα*, Αθήνα 1986.
- Nanda, Ved P., «Self-Determination in International Law: The Tragic Tale of Two Cities - Islamabad (West Pakistan) and Dacca (East Pakistan)», *American Journal of International Law*, τόμ. 66, 1971, σ. 321-338.
- Richmond, Anthony H., «Ethnic Nationalism and Postindustrialism», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 7, αρ. 1, 1984, σ. 4-18.
- , «Ethnic Nationalism: Social Science Paradigms», *International Social Science Journal*, τόμ. 111 (1987), σ. 3-18.
- Ροζάκης, Χρήστος, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα: Μία ακόμη δομική απόκλιση ή μία ακόμα συγκυριακή εκτροπή;», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 16-24
- , «Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών: Αναμοχλεύοντας δύο παραδοσιακούς όρους του διεθνούς δικαίου στην ευρωπαϊκή κρίση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. 2, 1993, σ. 9-30.
- Ronen, Dov, *The Quest for Self-Determination*, Yale University, New Haven 1979.
- Rosenau, James N. (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964.
- Rothschild, Joseph, *Ethnopolitics: A Conceptual Approach*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1981.
- Russell, Peter - Storrs McCall, «Can Secession be Justified?», στο Dunstan M. Wai (επιμ.), *The Southern Sudan: The Problem of National Integration*, Frank Cass, Λονδίνο 1973, σ. 95-118.
- Schermerhorn, Richard M., «Ethnicity in the Perspective of the Sociology of Knowledge», *Ethnicity*, τόμ. 1, 1974, σ. 1-12.
- Shiel, Frederick L. (επιμ.), *Ethnic Separatism and World Politics*, University Press of America, Lanham, Md 1984).

- Smith, Anthony D., *The Ethnic Revival*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- , *Theories of Nationalism*, Duckworth, Λονδίνο 1983.
- , «Conflict and Collective Identity: Class, Ethnic and Nation», στο Edward E. Azar - John W. Burton (επιμ.), *International Conflict Resolution*, Wheatsheaf, Brighton 1986, σ. 63-84.
- Suhrke, Astri - Lena Garner Noble (επιμ.), *Ethnic Conflict in International Relations*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977.
- Sureda, A. Rigo, *The Evolution of the Right to Self-Determination*, A. Sijthoff, Leiden 1973.
- Suzuki, Eisuke, «Self-Determination and World Public Order: Community Response to Territorial Separation», *Virginia Journal of International Law*, τόμ. 16, 1976, σ. 784-789.
- Tajfel, Henri, *The Social Psychology of Minorities*, Minority Rights Group, Report 38, Δεκέμβριος 1978.
- Trent, John, «The Politics of Nationalist Movements - A Reconsideration», *Canadian Review of Studies on Nationalism*, τόμ. 2, αρ. 1, 1974, σ. 157-171.
- Van den Berghe, Pierre L., «Ethnic Pluralism in Industrial Societies: A Special Case?», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1976, σ. 401-411.
- Wallerstein, Immanuel, «The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition», στο Edward Allworth (επιμ.), *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, Praeger, Νέα Υόρκη 1973, σ. 168-175.
- Weller, Marc, «The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia», *American Journal of International Law*, τόμ. 86, αρ. 3, 1992, σ. 569-607.
- , «The Temple of Ethnicity», *World Politics*, τόμ. 35, αρ. 4, 1983, σ. 652-662.
- , «Nationalism and Separatism in Africa», στο Martin Kilson (επιμ.), *New States in the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975, σ. 60-67.
- Young, Crawford, *The Politics of Cultural Pluralism*, Wisconsin University Press, Madison 1976.
- Zametica, John, «The Yugoslav Conflict», *Adelphi Papers*, αρ. 270, International Institute of Strategic Studies, Λονδίνο 1992.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΙΟΥΚΙΑΣ

**RICHARD FALK: Η ΟΥΜΑΝΙΣΤΙΚΗ-ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΤΑΞΗΣ**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επιστήμη των διεθνών σχέσεων είναι νέα επιστήμη, πνευματικό τέκνο του 20ού αιώνα. Όπως κάθε νέα επιστήμη ή γενικότερα περιοχή σκέψης, αντιμετώπισε και αντιμετωπίζει υπαρκτά προβλήματα και ενίοτε κρίσεις ταυτότητας. Ένα πρωταρχικό δίλημμα που την ταλάνισε και που αφορά γενικότερα τις «νέες» κοινωνικές επιστήμες, όπως η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιολογία, ήταν το αν θα στεκόταν ως «πραγματική» επιστήμη κατά τα πρότυπα των φυσικών επιστημών, ή αντίθετα θα αντλούσε από και θα βρισκόταν σε επαφή με παραδοσιακούς, «προ-επιστημονικούς» ή «ημι-επιστημονικούς» τρόπους σκέψης, σαν αυτούς που υποδείκνυαν για παράδειγμα η πολιτική φιλοσοφία και η ιστορία. Το πλεονέκτημα της πρώτης προσέγγισης ήταν κατά τα φαινόμενα η χειραφέτηση από τις παραδοσιακές ηθικολογικές, ιδεοκρατικές και μη ρεαλιστικές προσεγγίσεις και η πρόσκτηση κύρους θετικής επιστήμης με ίδιο, αυτοτελές, αντικείμενο. Το μειονέκτημά της κατά τους πολέμιους της ήταν ένας ψευδοεπιστημονισμός που δεν μπορούσε να συλλάβει την παρατηρούμενη πραγματικότητα ενόσω απέκλειε ιδέες, αξίες και ηθικούς νόμους που είναι βασικά συστατικά της «ανθρώπινης ύλης». Αντίθετα κατά τους υπέρμαχούς της με τη δεύτερη προσέγγιση οι ελλείψεις αυτές διορθώνονταν, ενώ παράλληλα οι διεθνείς σχέσεις απέβαλλαν το στίγμα του «νεοφώτιστου» και του ύστερου μιμητή με την άμεση σύνδεσή τους με ένα πανάρχαιο σώμα σκέψης, την πολιτική φιλοσοφία και την ιστορία. Την ίδια στιγμή βέβαια το εγχείρημα αυτό ενείχε τον κίνδυνο της ενδοτικότητας στις παραδοσιακές προσεγγίσεις και της μη σύμπτωσης με

τα διαδεδομένα επιστημολογικά πρότυπα της εποχής.¹

Το δίλημμα αυτό τελικά φάνηκε ότι επιλύθηκε υπέρ του «επιστημονισμού» και έτσι οι διεθνείς σχέσεις ακολούθησαν το θετικισμό που επικράτησε σε συναφείς κλάδους κοινωνικών επιστημών. Το κυρίαρχο αυτό υπόδειγμα επέτασε την ακριβή παρατήρηση της κοινωνικής πραγματικότητας, τη μελέτη δηλαδή του «είναι» και όχι του δέοντος, τη διά τούτου εξαγωγή νόμων/κανονικοτήτων που διέπουν τη διεξαγωγή των διεθνών σχέσεων και την ένταξη των τελευταίων σε κατασκευασμένα ερμηνευτικά πλαίσια ή «παραδείγματα», όπως αυτά του «ρεαλισμού», του «πλουραλισμού» ή του «στρουκτουραλισμού».² Το έδαφος για την επικράτηση αυτών των αντιλήψεων το προετοίμασε βέβαια μια παραδοσιακή σε αναλυτικά εργαλεία σχολή, οι «ρεαλιστές», με κυριότερους «ιδρυτές» τον Αμερικανό Morgenthau και τους Βρετανούς Carr και Wight. Με την επιμονή των ρεαλιστών στην «ουδέτερη» παρατήρηση της πραγματικότητας των διεθνών σχέσεων και την εξαγωγή νόμων που τις διέπουν άνοιξε ο δρόμος για μια πιο επιστημονική παρατήρηση αυτής της πραγματικότητας με βάση τα πρότυπα των θετικών επιστημών. Έτσι στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 εμφανίστηκαν μια σειρά τέτοιων επιστημονικών θεωριών, όπως η συστημική ανάλυση, η θεωρία των παιγνίων (game theory), διάφορες μέθοδοι συλλογής και επεξεργασίας στοιχείων, δάνεια από την οικονομική επιστήμη και την ψυχολογία και εν γένει ένα ολόκληρο κύμα που αποτέλεσε ειδικότερη εφαρμογή του «συμπεριφορισμού».³

Το κυρίαρχο υπόδειγμα διατηρείται με διάφορες παραλλαγές

1. Το ζήτημα αυτό είναι από τα πλέον πολυσυζητημένα στην επιστήμη των διεθνών σχέσεων. Μια ολοκληρωμένη εικόνα μπορεί να αποκτήσει κανείς *inter alia* από το ειδικό αφιέρωμα του *Millenium, Journal of International Studies*, «The Study of International Relations» (τόμ. 16, αρ. 2, καλοκαίρι 1987). Από τον τόμο αυτό ιδιαίτερα κατατοπιστικό είναι το άρθρο του S. Smith, «Paradigm Dominance in International Relations: The Development of International Relations as a Social Science», σ. 190-193. Βλ. επίσης τη θαυμάσια εισαγωγή του C. Brown, στο πρόσφατο βιβλίο του *International Relations Theory. New Normative Approaches*, Harvester/Wheatsheaf 1992, σ. 1-11.

2. Βλ. C. Brown, *International Relations Theory. New Normative Approaches*, ό.π., σ. 2, και C. Navari, «Introduction: A Methodological Overview», στο *The State and International Relations, Concepts and Practice*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham 1991, σ. 6-10.

3. Βλ. C. Brown, *International Relations...*, ό.π., σ. 98-99.

(π.χ. νεορεαλισμός) ως τις μέρες μας.⁴ Όμως από τη δεκαετία του 1970 άρχισε να κλονίζεται η παντοδυναμία του. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η τραυματική εμπειρία του πολέμου του Βιετνάμ έδωσε το έναυσμα για μια επιστροφή σε δεοντολογικές/ηθικολογικές θεωρήσεις. Χαρακτηριστικό διανοητικό προϊόν της εποχής αυτής ήταν το έργο του M. Walzer για τους «δίκαιους και άδικους πολέμους» με το οποίο γινόταν προσπάθεια να τεθούν ηθικά και νομικά κριτήρια όσον αφορά την προσφυγή σε πόλεμο («*ius ad bellum*») και τον τρόπο διεξαγωγής των εχθροπραξιών («*ius in bello*»)⁵ Παράλληλα η αυξανόμενη συνείδηση –και φιλολογία– γύρω από τη λεγόμενη «αλληλεξάρτηση» και τα προβλήματα των κρατών του Τρίτου Κόσμου (π.χ. οικονομική εξαθλίωση και πείνα) ενίσχυσαν το ενδιαφέρον για δεοντολογικά ζητήματα και διεύρυναν τη θεματική των ασχολούμενων με αυτά με την προσθήκη του τεράστιου ζητήματος της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης σε παγκόσμιο επίπεδο. Επίσης οι σύγχρονες διεθνείς τάσεις για υπερεθνικότητα και αμφισβήτηση του κράτους και της κυριαρχίας του καθώς και η προβολή του θέματος της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από αρκετά κράτη προσέθεσαν το ζήτημα του αν το άτομο οφείλει τυφλή υποταγή στο εθνικό κράτος, ή αντίθετα, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, θα μπορεί να επικαλείται απευθείας την προστασία της διεθνούς κοινότητας.

Έτσι σιγά σιγά δημιουργήθηκε ένα σώμα σκέψης που προσπάθησε να αμφισβητήσει το κυρίαρχο υπόδειγμα και που συνοψίζεται στον όρο «κανονιστικές» (normative) θεωρίες ή προσεγγίσεις.⁶

4. Δε σκοπεύω εδώ να δώσω μια πλήρη καταγραφή της ιστορίας των θεωριών των διεθνών σχέσεων. Ο σκοπός μου είναι να αντιπαράθεσω ένα λίγο ως πολύ κυρίαρχο υπόδειγμα που βασιζεται στο θετικισμό/επιστημονισμό και που οι ρίζες του βρίσκονται στη ρεαλιστική σχολή σε ένα εναλλακτικό υπόδειγμα, το «κανονιστικό». Πρόκειται βέβαια για μια αδρή αναλυτική διχοτόμηση. Εάν επιθυμεί κανείς να εμβαθύνει στην εξέλιξη των θεωριών των διεθνών σχέσεων, ιδίως σχετικά με τη λεγόμενη «μετα-συμπεριφορική φάση», δεν έχει παρά να συμβουλευτεί τη σχετική εξειδικευμένη βιβλιογραφία που είναι τεράστια και που στα καθ' ημάς συνοψίζεται θαυμάσια, εκτός άλλων, στο βιβλίο Θ. Κουλουμπής - Δ. Κώνστας, *Διεθνείς Σχέσεις: μια συνολική προσέγγιση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, τόμ. Α, σ. 17-128. Για μια περαιτέρω εμβάθυνση στην περιοχή αυτή μπορεί κανείς να συμβουλευτεί τον τόμο A. Groom - C. Mitchell (επιμ.), *International Relations Theory: A Bibliography*, Frances Pinter, Λονδίνο 1978.

5. M. Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, Penguin, Harmondsworth 1980.

6. Ο λατινογενής όρος «normative» είναι κάπως προβληματικός ως προς την

Κοινή σ' αυτές τις προσεγγίσεις είναι η διαπίστωση ότι η μελέτη της «πραγματικότητας» των διεθνών σχέσεων, δηλαδή ουσιαστικά της πολιτικής της ισχύος (power politics), με βάση την παραδοχή ότι οι διεθνείς σχέσεις διέπονται από ένα αυστηρά ορθολογικό υπολογισμό συμφερόντων, είναι ανεπαρκής· χρειάζεται η επανεισαγωγή τρόπων σκέψης που από την άποψη της περιγραφής/ερμηνείας παίρνουν υπόψη τους αξίες, ιδέες και ηθικές εκτιμήσεις και από την άποψη της σύστασης είναι σε θέση να εξαγάγουν δεοντολογικά κριτήρια και προτάσεις. Οι διεθνείς σχέσεις λειτουργούν και με ιδεολογίες, θρησκείες και άλλα συστήματα πεποιοθήσεων που έχουν τη δική τους αυτονομία και δυναμική (λειτουργούν, για παράδειγμα, ενίοτε σαν ανεξάρτητες μεταβλητές σε σχέση με τον προσδιορισμό του εθνικού συμφέροντος). Επομένως, κατά τις προσεγγίσεις αυτές, αντί για την εξαγωγή «φυσικών νόμων» κατά τον θετικιστικό χαρακτήρα του κυρίαρχου υποδείγματος, θα πρέπει κανείς να εστιάσει την προσοχή του στα συστήματα εκείνα των ιδεών που αποτελούν τα αρχέτυπα της ανθρώπινης δράσης στις διεθνείς σχέσεις. Έτσι «η κανονιστική θεωρία είναι διακριτή από την εμπειρική ή θετικιστική θεωρία χάρις στο ότι το αντικείμενό της κείται μάλλον στο βασίλειο των ιδεών παρά σε αυτό των παρατηρήσιμων γεγονότων. Οι κανόνες δεν είναι συγγενείς με φυσικούς νόμους, αλλά μάλλον είναι κατασκευάσματα ανθρώπινης επινόησης. Το ότι είναι παρά τη φύση τους αυτή πραγματικοί οι κανόνες αυτοί είναι ένα κυριαρχικό ζήτημα πάνω στο οποίο στηρίζεται η κανονιστική θεωρία».⁷

ακριβή μετάφρασή του στα ελληνικά. Μέχρις ότου υπάρξει μια κοινά αποδεκτή απόδοση από την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα, αναγκαστικά θα υπάρχουν μονομερείς επιλογές. Εδώ έχουμε προκρίνει ως απόδοση το κανονιστικός -ή και, εναλλακτικά (σπανιότερα), το δεοντολογικός -ή. Νομίζω ότι η μετάφραση του όρου «normative» ως «setting a standard» από έγκυρα λεξικά, όπως το Oxford/Hornby (Oxford Univ. Press, 1986), και η χρήση του επιθέτου κανονιστικός (π.χ. κανονιστική αρχή) σε εγχώρια εγχειρίδια (ηθικής) φιλοσοφίας για την απόδοση της έννοιας «ο θέτων ή ασπαζόμενος ηθικούς κανόνες ή αρχές» (βλ. π.χ. *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων Γ' Λυκείου*, ΟΕΔΒ, 1976) δημιουργούν ευνοϊκό έδαφος για τη «νομιμότητα» του όρου «κανονιστικός». Μια τρίτη απόδοση του «normative» θα μπορούσε να είναι το «δεοντοκρατικός», ιδιαίτερα ως προσδιοριστικό θεωριών. Εν πάση περιπτώσει ως ελπίσουμε ότι το σχετικό μεταφραστικό πρόβλημα θα λυθεί σύντομα και αποτελεσματικά.

7. Βλ. H.C. Dyer, «Normative Theory and International Relations», στο H. C. Dyer - L. Mangasarian (επιμ.), *The Study of International Relations, The State of the Art*, MacMillan/Millennium, Λονδίνο 1989, σ. 172-185.

Συνέπεια αυτής της αντίληψης είναι η ανάγκη της επιστροφής στους μεγάλους κλασικούς (π.χ. Kant, Hegel) με σκοπό το αναβάπτισμα στο «βασιλείο των ιδεών» και εν συνεχεία η επαναδιατύπωση και προσαρμογή των «μεγάλων διδαγμάτων» στην πραγματικότητα και γλώσσα των σημερινών διεθνών σχέσεων.

Ο όρος βέβαια «κανονιστική θεωρία» στις διεθνείς σχέσεις περικλείει πολλές προσπάθειες. Μερικοί μελετητές του είδους, όπως ο R. Beitz,⁸ ο M. Frost⁹ ή ο T. Nardin¹⁰ επιφύλαξαν στον εαυτό τους θέση «μεγάλου θεωρητικού» συζητώντας σε αρκετά αφαιρετικό επίπεδο το περίφημο πρόβλημα της διεθνούς τάξης, άλλος από «κοσμοπολιτική» σκοπιά (Beitz), άλλος από «κοινοτική» σκοπιά,¹¹ υπεραμνόμενος της πρωτοκαθεδρίας του κράτους-έθνους (Frost), και άλλος υποστηρίζοντας μια νέα διατύπωση της πλουραλιστικής εκδοχής της διεθνούς τάξης (Nardin). Άλλοι πάλι (π.χ. Falk, Kothari) προτίμησαν την επεξεργασία πρακτικών μοντέλων για την υπέρβαση της παρούσας διεθνούς τάξης και θεωρήθηκαν υπέρμαχοι μιας παγκόσμιας κυβέρνησης.¹² Κάποιοι άλλοι (π.χ. Walzer, Nagel, Singer, Barry) συζήτησαν μόνο συγκεκριμένα θέματα, όπως το δίκαιο της προσφυγής σε πόλεμο, την ηθική της (ένοπλης) επέμβασης ή το ζήτημα της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης.¹³ Τέλος, δεν έλειψαν και προσπάθειες εισαγωγής της «κριτικής θεωρίας» και της προβληματικής του «μεταμοντερνισμού» ή ακόμα και φε-

8. Βλ. C.R. Beitz, *Political Theory and International Relations*, Princeton Univ. Press, Princeton 1979.

9. Βλ. M. Frost, *Towards a Normative Theory of International Relations*, Cambridge Uni. Press, Cambridge 1986.

10. Βλ. T. Nardin, *Law, Morality and the Relations of States*, Princeton Univ. Press, Princeton 1983.

11. Η διάκριση «κοσμοπολιτική» (cosmopolitan) και «κοινοτική» (communitarian) άποψη-θεωρία έχει γίνει από τον C. Brown (βλ. C. Brown, *International Relations...*, ό.π., σ. 12-13) προκειμένου να καταταχθούν οι κανονιστικές θεωρήσεις των διεθνών σχέσεων σε δύο πλατιά φιλοσοφικά ρεύματα. Η πρώτη θεωρία αφορμάται στους νεότερους χρόνους από τον Kant και εντάσσει στους κόλπους της διανοητές που εντοπίζουν την υπέρτατη πηγή νομιμότητας και ηθικής σε κάποια μορφή διεθνούς κοινότητας. Αντίθετα για τη δεύτερη θεωρία, πατρική φιγούρα της οποίας θεωρείται ο Hegel, η πηγή νομιμότητας είναι η «κοινότητα», μια κλειστή κοινωνική ομάδα, που στις διεθνείς σχέσεις δεν είναι άλλη από το κράτος.

12. Βλ. H. Bull, *The Anarchical Society*, Macmillan, Λονδίνο 1977, σ. 252, 261, 291.

13. Βλ. C. Brown, *International Relations...*, ό.π., σ. 126.

μινιστικές προσεγγίσεις που αμφισβήτησαν απ' τη δική τους σκοπιά το κυρίαρχο θετικιστικό υπόδειγμα.¹⁴

Το παρόν άρθρο αποτελεί ενασχόληση με την κανονιστική θεωρία κατά διττό τρόπο. Πρώτον, παρουσιάζει το έργο ενός υπέρμαχου της υπέρβασης της παρούσας διεθνούς τάξης, του Αμερικανού Richard Falk. Δεύτερον, αποπειράται να εντάξει το έργο αυτό σε ένα σώμα κανονιστικής σκέψης, τον πολιτικό ουμανισμό με την αρχαιοελληνική και τις νεότερες διατυπώσεις του. Καθώς δε για το σκοπό αυτό επιχειρείται μια σύνδεση των απόψεων ενός σύγχρονου διεθνολόγου με τα «μεγάλα διδάγματα» των κλασικών, το όλο εγχείρημα φιλοδοξεί ταυτόχρονα να αποτελέσει ζωντανό παράδειγμα κανονιστικής προσέγγισης. Με άλλα λόγια και, ίσως, κάπως τολμηρά δεν αρκείται απλώς στο να περιγράψει κανονιστική θεωρία, αλλά αποτελεί συμβολή στη συγγραφή τέτοιας θεωρίας.

Αυτό βέβαια, η είσοδος μου δηλαδή στα «νερά» της διεθνούς κανονιστικής θεωρίας, με υποχρεώνει να προβώ σε ορισμένες δι-

14. Η κριτική θεωρία στις διεθνείς σχέσεις αμφισβήτησε και αυτή με τη σειρά της το θετικιστικό υπόδειγμα υποστηρίζοντας το ανέφικτο της εξαγωγής αντικειμενικών νόμων στην επιστήμη και εισάγοντας έναν υποκειμενισμό στη βάση της παραδοχής ότι τα δρώντα υποκείμενα είναι δέσμοι του συγκεκριμένου ιστορικού χρόνου και του συγκεκριμένου συστήματος αξιών στο οποίο υπόκεινται. Έτσι κατά την κριτική θεωρία η μελέτη μετατίθεται στις αξίες, γλώσσα, ρητορική που δίνουν «κοινωνικό νόημα» στις σκέψεις και πράξεις των δρώντων και που όταν αποκωδικοποιηθούν αποκαλύπτουν τις πραγματικές προθέσεις τους. Στο βαθμό που η κριτική θεωρία (και οι συναφείς κλάδοι, π.χ. φαινομενολογία, «discourse analysis», μεταμοντερνισμός) εισάγουν αξίες στη μελέτη των διεθνών σχέσεων εντάσσονται από ορισμένους στις κανονιστικές θεωρίες (βλ. H.C. Dyer, «Normative Theory and International Relations...», *ό.π.*, σ. 175-176, και C. Brown, *International Relations...*, *ό.π.*, σ. 195-233). Στο βαθμό όμως που, όπως σωστά αναλύει η C. Navari («Introduction: A Methodological Overview...», *ό.π.*, σ. 11-14), οι νέες αυτές προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από έντονο σχετικισμό και αρνούνται την οποιαδήποτε αντικειμενικότητα στη γνώση, ιδιαίτερα την αλήθεια των ιδεών ή τουλάχιστον τη δυνατότητα «διαλόγου» ανάμεσα σε συστήματα ιδεών διαφορετικών εποχών, θα έλεγα ότι, από αυτή την άποψη, βρίσκονται στον αντίποδα των κλασικών κανονιστικών προσεγγίσεων. Το σημείο αυτό το επισημαίνω, με αφορμή τον Falk, και μέσα στο κείμενο.

Σχετικά τώρα με την εισβολή φεμινιστικών προσεγγίσεων στις διεθνείς σχέσεις, τη δική τους τάση να σχετικοποιήσουν/απομυθοποιήσουν το –ανδρικό πλέον– κυρίαρχο υπόδειγμα, να ανατρέξουν γι' αυτό τη δυνατότητα αντικειμενικής γνώσης και διατύπωσης «μεγάλων θεωριών», αλλά και να καταλήξουν ακούσια στη δική τους «μεγάλη θεωρία» (το ξαναγράψιμο της ιστορίας από τη «γυναικεία πλευρά») βλ. C. Brown, *International Relations...*, *ό.π.*, σ. 237.

ευκρινίσεις. Όπως θα φανεί και στον επίλογο του άρθρου, ούτε οι απόψεις του Falk ούτε οι κανονιστικές προσεγγίσεις ευρύτερα με βρίσκουν απόλυτα σύμφωνο. Η κατάληξη του άρθρου με μια μάλλον χομπσιανή περίσκεψη ακριβώς υπογραμμίζει αυτό και δηλώνει τα όρια των προσεγγίσεων του είδους. Απορρίπτοντας το ρόλο του φανατικού πιστού, συμφωνώ απόλυτα με τον Chris Brown, ο οποίος δέχεται την αναγκαιότητα της παράλληλης (με τις κανονιστικές προσεγγίσεις) ρεαλιστικής/εμπειρικής προσέγγισης.¹⁵ Από την άλλη διαφωνώ με την τάση υποβάθμισης της κανονιστικής θεωρίας, ιδιαίτερα και κυρίως της σύνδεσης των διεθνών σχέσεων με την πολιτική φιλοσοφία. Ας μου επιτραπεί να πω ότι η φιλοσοφική ενατένιση του κόσμου, και ιδιαίτερα η επανεισαγωγή στη σκέψη μας της ηθικής φιλοσοφίας, αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της ρεαλιστικής αντιμετώπισης της καθημερινότητας, ιδίως σε εποχές κρίσης. Από αυτή την άποψη πιστεύω ότι έχει δίκιο ο Falk όταν, όπως θα δούμε, κάνει έκκληση για έναν νέο Διαφωτισμό. Το ότι βέβαια θεωρίες και ιδέες σαν του Falk ίσως αποτελούν τελικά κραυγές για κάτι που δεν μπορεί εύκολα να πραγματοποιηθεί δε θα πρέπει να ακυρώνει συνολικά το είδος του εγχειρήματος.

2. Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ RICHARD FALK ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ, ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΥ ΣΤΙΓΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ο Richard Falk έχει γίνει γνωστός ως πολυγραφότατος λόγιος των διεθνών σχέσεων, ως νόμιμος συνομιλητής για αρκετό διάστημα των συναδέλφων του διεθνολόγων σε ό,τι αφορά τις επιστημονικές συζητήσεις που απασχόλησαν τον κλάδο, αλλά και ως ουτοπικός στοχαστής, τουλάχιστον στους κύκλους του κυρίαρχου ρεύματος της επιστήμης των διεθνών σχέσεων. Πράγματι, αν και οι εκκλήσεις του για ανθρωπισμό και δικαιοσύνη στην παγκόσμια πολιτική καθώς και για ένα ανανεωτικό διεθνές δίκαιο που να ενσωματώνει τέτοιες αξίες βρήκαν αρχικά ένα συμπαθές ακροατήριο (ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1960), ο ριζοσπαστικός μεσσιανισμός του μαζί με τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του για μια ριζικά νέα διεθνή τάξη όπως και η μη συστηματικότητα της θεωρίας του προκάλεσαν τους πιο πάνω χαρακτηρισμούς και τελικά έκαναν τη φωνή του ό-

15. Βλ. C. Brown, *International Relations...*, ό.π., σ. 2.

λο και λιγότερο ακουστή, ίσως μια «*vox clamantis in deserto*».¹⁶

Οπωσδήποτε οι κριτικές που ασκήθηκαν στον Falk δεν ήταν α-στήρικτες. Και άλλωστε δεν είναι εύκολο για κάποιον να διατεθεί ευνοϊκά προς τα οράματά του σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από τον ρεαλιστικό στοχασμό και που είναι απορροφημένος –συχνά πολύ δικαιολογημένα– με τα σύνθετα προβλήματα της καθημερινής πολιτικής της ισχύος. Γιατί πραγματικά ο Falk έχει πολύ λίγα να πει για πρακτικές λύσεις σε τρέχοντα προβλήματα εκτός ίσως από εκείνο το μέρος του έργου του που ασχολείται με τις μεταρρυθμίσεις που πρέπει, κατά τη γνώμη του, να γίνουν στο διεθνές δίκαιο προκειμένου αυτό να γίνει περισσότερο νομιμοποιημένο και αποτελεσματικό. Εντούτοις το να μην είναι κανείς πρακτικός δε σημαίνει ότι είναι και ανάξιος. Η γνώμη μου είναι ότι, αν το έργο του Falk αντιμετωπιστεί πιο φιλοσοφικά, αν δηλαδή τεθεί στο σωστό φιλοσοφικό πλαίσιο και το φιλοσοφικό μέρος διαχωριστεί από εκείνο του «πολιτικού μανιφέστου», μπορεί να προκύψει μια διαφορετική εικόνα από αυτή στην οποία μας συνήθισε μέρος της διεθνούς γραμματείας και έτσι ίσως «περισσότερη συμπάθεια για το διάβολο» να αισθανθούμε.

Προτείνω, λοιπόν, να δούμε το έργο του Falk υπό ένα νέο πρίσμα. Το επιχειρημά μου είναι ότι στον εσώτερο πυρήνα των πολυάριθμων και αουσθηματοποιητών γραπτών του υπάρχει μια σταθερή αναζήτηση για έναν νέο ορθολογισμό, έναν ουμανιστικό ορθολογισμό με απώτερο στόχο τη διατύπωση ενός δεοντολογικού (normative) κριτηρίου με το οποίο να μπορούν να κριθούν και ίσως να διορθωθούν οι πράξεις των διευθυνόντων τις τύχες της ανθρωπότητας. Αλλά για να κατανοηθεί αυτός ο τρόπος σκέψης καλύτερα, θα πρέπει να ανατρέξουμε και στην παράδοση του αρχαιοελληνικού πολιτικού ουμανισμού. Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, τα κυρίαρχα θέματα αυτής της παράδοσης, δηλαδή η δεοντολογική/κανονιστική (normative) κοινωνική σκέψη, η χαοτική εικόνα του κόσμου και η έννοια της τραγωδίας, η φιλοσοφία του

16. Χαρακτηριστικοί επικριτές του Falk, αλλά και ταυτόχρονα διανοητές που ασχολήθηκαν σοβαρά με το έργο του, είναι ο «συντηρητικός» H. Bull και ο «φιλελεύθερος-πλουραλιστής» S. Hoffmann (βλ. H. Bull, *The Anarchical Society*, ό.π., και S. Hoffmann, *Duties Beyond Borders*, Syracuse Uni. Press, Syracuse 1981). Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Falk και σήμερα ακόμα έχει το «δικό του κοινό», ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Υπάρχουν δε επιστημονικά περιοδικά, όπως το *Alternatives* και το *Praxis International*, που ασχολούνται συστηματικά με το έργο του, όπως και με το έργο «ομοτέχνων» του.

μέτρου, η ιδέα του «φωτισμένου νομοθέτη» και του φωτισμένου κριτή, καθώς και η αναζήτηση για την ιδεατή-αγαθή κοινότητα, είναι ιδιαίτερα κατάλληλα για την κατανόηση των απόψεων του Falk, μολονότι ο τελευταίος ασχολείται με τις διεθνείς σχέσεις.

Θα πρέπει βέβαια να επισημάνω ότι η επίκληση της κανονιστικής παράδοσης ως ερμηνευτικού οδηγού κάθε άλλο παρά σημαίνει την αντιμετώπιση του Falk ως συνειδητού αναγεννητή αυτής της παράδοσης. Αντίθετα με τον αμερικανό πολιτικό φιλόσοφο Leo Strauss, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί με τέτοιους όρους,¹⁷ ο Falk στην καλύτερη των περιπτώσεων κάνει λόγο για «κανονιστικές διεθνείς σχέσεις» (normative international relations),¹⁸ χωρίς βέβαια να τις συνδέει με κάποια παράδοση κανονιστικής θεωρίας. Φαίνεται δε καθαρά ότι η πνευματική του ανέλιξη έχει άμεση σχέση με την αμερικανική συνταγματική παράδοση — ο ίδιος είναι κατά κύριο λόγο καθηγητής του διεθνούς δικαίου — από όπου έχει ενσωματώσει την ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως επίσης έχει σχέση με τη χριστιανική αντίληψη για την ισότητα και την ανθρωπινή αξιοπρέπεια. Ακόμα είναι γνωστό ότι στις αρχές της καριέρας του είχε επηρεαστεί έντονα από μια συγκεκριμένη νομική θεωρία, την κοινωνιολογική προσέγγιση του δικαίου (sociological jurisprudence).¹⁹ Τέλος δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας

17. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο L. Strauss, του οποίου ορισμένες απόψεις επικαλούμαστε στη συνέχεια, είναι μεν σύγχρονος ουμανιστής και συνειδητός υπέρμαχος της επανεισαγωγής της κανονιστικής παράδοσης στις πολιτικές επιστήμες, αλλά από ιδεολογική άποψη εννοεί τον ουμανισμό διαφορετικά από ό,τι ο Falk και άλλοι. Συγκεκριμένα ο Strauss τάσσεται υπέρ μιας ποιοτικής βελτίωσης της σύγχρονης δημοκρατίας με την εισαγωγή αριστοκρατικού ήθους (βλ. L. Strauss, *Liberalism Ancient and Modern*). Από φιλοσοφική άποψη όμως, ο γνήσιος και βαθύς ουμανισμός του Strauss, ιδιαίτερα ο «κοσμοπολιτισμός», τον είναι πέραν αμφιβολίας. Αυτό το στοιχείο μάς επιτρέπει να τον επικαλεστούμε σε ορισμένα σημεία στο πλαίσιο μιας ευρύτερης σύλληψης της κανονιστικής σχέσης.

18. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order. Essays on Normative International Relations*, Holmes & Meier, Λονδίνο 1983, σ. 3.

19. Η κοινωνιολογική προσέγγιση του δικαίου αναπτύχθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του 1950 από τον M. McDougal και τον H. Lasswell. Απέκτησε αρκετή επιρροή στους κύκλους των αμερικανών διεθνολόγων χάρις και στην προώθηση συναφών αντιλήψεων από τη νομική σχολή του πανεπιστημίου Yale. Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις της σχολής αυτής, ο διεθνής δικαστής δεν περιορίζεται στην ουδέτερη εφαρμογή των κανόνων του κρατούντος διεθνούς δικαίου (άποψη του νομικού θετικισμού). Αντίθετα διευρύνει τα δικανικά του κριτήρια με γνώμονα παγκόσμιες ουμανιστικές αξίες και παίρνει αποφάσεις που έχουν χαρακτηριστικά πολιτικής μεταρρύθμισης. Την «πολιτικοποιημένη» αυτή άποψη του

μια αναδυόμενη συμπάθεια προς τον ουμανιστικό σοσιαλισμό.

Παρά ταύτα η γενικότερη κοσμοθεωρία του μέσα από την οποία αντιλαμβάνεται τον κόσμο και προτείνει λύσεις για το ξεπέραςμα της «σύγχρονης τραγωδίας» γίνεται κατανοητή μέσα από την κανονιστική παράδοση. Πολύ σημαντικό από αυτή την άποψη είναι το ιδιαίτερο ιδεολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο ασκεί κριτική στη «σκοτεινή» πλευρά αυτού που ονομάζουμε «νεωτερικότητα» (modernity). Πράγματι πιστεύω ότι, ενώ ο Falk στηλιτεύει αυτά που πιστεύει ότι αποτελούν τα πνευματικά θεμέλια της νεωτερικότητας, δηλαδή το μακιαβελικό πολιτικό ήθος και τον υλιστικό προοδευτισμό (την αντίληψη περί συνεχούς προόδου) της νεωτερικής επιστήμης (τεχνολογίας), καθώς και τα πρακτικά αποτελέσματά αυτής της παράδοσης, το ιδεολογικό του στίγμα είναι ουμανιστικό-κανονιστικό. Η κριτική του δεν είναι ούτε ενός φιλελεύθερου μεταρρυθμιστή ούτε ενός μαρξιστή επαναστάτη, καθώς έχει καταγγείλει και των δυο τις αντιλήψεις για την κοινωνική αλλαγή. Επιπλέον, αν και έχει εκφράσει κάποια συμπάθεια για τον «φιλοσοφικό αναρχισμό»,²⁰ έχει επίσης καταγγείλει τη βία, την τρομοκρατία και το μηδενισμό ως νόμιμα και βιώσιμα μέσα μεταμόρφωσης της παρούσας διεθνούς τάξης. Πραγματικά κάπου σχολιάζει μιλώντας για το ξεπέραςμα της παρούσας διεθνούς τάξης ως εξής:

«Το να υποταγούμε σε μια τέτοια πραγματικότητα ισοδυναμεί με το να αρνηθούμε την ελπίδα για το μέλλον. Το να προβάλλουμε απλές εικόνες ενός βιώσιμου μέλλοντος είναι σαν να παίζουμε τη λύρα ενώ η Ρώμη καίγεται. Το να επιβιβαστούμε για ένα επαναστατικό ταξίδι, δεδομένων όλων όσων ξέρουμε για την τάση των επαναστάσεων να καταβροχθίζουν τα παιδιά τους, είναι μάλλον σαν να επιλέγουμε μια βίαιη πορεία τρόμου που ούτε καν περιέχει μεγάλη ελπίδα γνήσιου μετασχηματισμού...».²¹

Αλλά ούτε και μια υπαρξιστική ή κριτική/μεταμοντέρνα στάση θα χαρακτήριζε πειστικά την προσέγγιση του Falk. Ο ηθικός λόγος του και η έντονη αίσθηση ενότητας και κοινού πεπρωμένου της ανθρωπότητας ανεξαρτήτως χώρου και χρόνου αποκλείουν μια τέ-

διεθνούς δικαίου παρουσιάζει και αναλύει ωραία η Rosalyn Higgins στο γνωστό άρθρο «Policy Considerations and the International Judicial Process» (*International and Comparative Law Quarterly*, αρ. 17, 1968, ιδίως σ. 58-59).

20. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 20.

τοια στάση. Κάθε άλλο παρά αθεϊκός, πολιτισμικά καθορισμένος και καταδικασμένος να είναι κατακερματισμένος, ο κόσμος του Falk παρουσιάζεται, τουλάχιστον εν δυνάμει, δεμένος από μια κοινή αρχή και ένα τέλος (με την αρχαιοελληνική έννοια) και, μολοντί διαιρεμένος πολιτικά, πλήρως ικανός διαπολιτιστικής επικοινωνίας. Έτσι λοιπόν το ιδιαίτερο ιδεολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο επικρίνει τη νεοτερικότητα είναι η ουμανιστική/κανονιστική προσέγγιση, η οποία καθώς είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αρχαιοελληνική παράδοση συνιστά μια προ-νεοτερική (pre-modern) απάντηση στα προβλήματα της κοινωνικής αναταραχής. Φυσικά η παράδοση αυτή αναβιώθηκε και καλλιεργήθηκε από νεοτερικούς στοχαστές, ιδιαίτερα εκείνους που είχαν μια κλίση προς το φυσικό δίκαιο (αν και δεν είναι σαφές ότι ο νεοτεριστικός ουμανισμός ανέπτυξε την έννοια της τραγωδίας, που είναι και τόσο κεντρική στο έργο του Falk). Εντούτοις φαίνεται πως, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον τον 20ό αιώνα, σύγχρονοι ουμανιστές στοχαστές, όπως ο Albert Camus, οι οποίοι άσκησαν κριτική στη νεοτερικότητα αλλά δεν υπέκυψαν στις εναλλακτικές λύσεις των σύγχρονων αντι-νεοτεριστικών φιλοσοφιών (υπαρξισμό, μαρξισμό κλπ.) αναζήτησαν έμπνευση και λύσεις σε προ-νεοτερικές φιλοσοφίες, ιδιαίτερα της κλασικής Ελλάδας.²²

Αλλά είναι καιρός πλέον να περάσουμε στην εξέταση των αντιλήψεων του Falk όπως αποτυπώνονται στο έργο του. Θα προσπαθήσουμε πρώτα να δώσουμε συνοπτικά την κεντρική ιδέα της φιλοσοφίας του για το σύγχρονο διεθνές σύστημα και στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε καιρίους σταθμούς που σηματοδότησαν τη διανοητική του πορεία.

Μέσα από τα πολλά βιβλία και άρθρα του ο Falk έχει επίμονα κάνει έκκληση για τη δημιουργία μιας νέας παγκόσμιας τάξης που θα είναι απαλλαγμένη από τις ψυχώσεις της πολιτικής της ισχύος (power politics) και θα ενσωματώνει παγκόσμιες αξίες όπως «ειρήνη, οικονομική ευημερία, κοινωνική και πολιτική δικαιοσύνη και οικολογική ισορροπία». Θεωρώντας ότι το «κρατικό σύστημα», όπως το ονομάζει, και οι παράγωγοι διεθνείς θεσμοί αυτού του συστήματος δεν είναι πλέον σε θέση να προωθήσουν αυτές τις αξίες καταφέρεται με δριμύτητα εναντίον των πνευματικών του θεμε-

21. Στο ίδιο, σ. 7.

22. Βλ. A. Camus, *Ο επαναστατημένος άνθρωπος*, μετάφρ. Τ. Τσακίρη, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971, σ. 370.

λίων, δηλαδή του ρεαλισμού και της τεχνολογικής αισιοδοξίας, επισημαίνει τους παραλογισμούς και τις καταστροφικές συνέπειές του και διατυπώνει προτάσεις για το πώς αυτό το σύστημα μπορεί να ξεπεραστεί και να αντικατασταθεί από μια νέα δίκαιη παγκόσμια τάξη.

Το έργο του Falk λοιπόν συνίσταται από διάγνωση, κριτική και μεταρρυθμιστικές προτάσεις. Πιο συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά τη διάγνωση ο Falk πιστεύει ότι η διαίρεση του κόσμου σε κράτη-έθνη, οι κανόνες του παιχνιδιού της κατεστημένης τάξης, δηλαδή η πολιτική της ισχύος και η αφελής πίστη στην απελευθερωτική δύναμη της τεχνολογίας, οδηγούν τον κόσμο σε οικονομική, πυρηνική και οικολογική καταστροφή. Επιπλέον, επειδή ο ρεαλιστικός τρόπος σκέψης που ακόμα επικρατεί αποδεικνύεται ανίκανος να αντιληφθεί τον παραλογισμό της τρέχουσας κατάστασης, καταγγέλλεται από τον Falk ως ψευδο-ρεαλιστικός και αντικαθίσταται από νομικούς και ηθικούς κανόνες συμπεριφοράς που χρησιμεύουν ως δεοντολογικά κριτήρια αξιολόγησης της παρούσας κατάστασης. Τέλος, σε σχέση με τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις ο Falk προτείνει την απάλειψη του κράτους ως βασικής πολιτικής οντότητας του διεθνούς συστήματος και επεξεργάζεται στρατηγικές μετάβασης σε μια α-κρατική παγκόσμια τάξη, οι οποίες ποικίλλουν περιλαμβάνοντας από μεταρρυθμίσεις του διεθνούς δικαίου μέχρι διεθνή συνεργασία κινημάτων που εναντιώνονται στο θεσμό του κράτους.

Όμως, μολονότι το ιδανικό του Falk παρέμεινε και παραμένει σταθερό μέσα στο πέρασμα του χρόνου, τα μέσα που ο ίδιος φαντάστηκε για την πραγμάτωσή του τροποποιήθηκαν μέσα από κριτικές, αυτοκριτικές και παλινωδίες, αν και όχι σε τέτοιο βαθμό που να προδίδουν τη γενική φιλοσοφία του. Ο ίδιος ο Falk σχετικά πρόσφατα²³ πρόσφερε ένα είδος πνευματικής αυτοβιογραφίας διαιρώντας τη διανοητική του πορεία σε τρεις φάσεις.²⁴

23. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order: Essays in Normative International Relations*, Wheatsheaf, Brighton 1987, σ. 13-24.

24. Το έργο βέβαια του Falk συνεχίζεται και μετά το 1987. Ο διανοητής Falk είναι ακόμα παρών και ενεργός. Για παράδειγμα το 1988 έγραψε το *Revolutionaries and Functionaries: The Dual Face of Terrorism* (Dutton, Νέα Υόρκη) και το 1989 το *Revitalizing International Law* (Iowa Univ. Press). Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί την ουσία της ανάλυσής μας, που ούτως ή άλλως δεν ενδιαφέρεται να παρουσιάσει τα «άπαντα» ενός άλλωστε πολυπράγμονα συγγραφέα, αλλά να δώσει κριτικά τον πυρήνα και τις φιλοσοφικές αφετηρίες της διδασκαλίας του ή με άλλα λόγια τις

Την πρώτη φάση του έργου του, που καλύπτει χρονικά κατά προσέγγιση τις δεκαετίες 1950 και 1960, ο Falk τη χαρακτηρίζει ως «συνθετική ουμανιστική μεταρρύθμιση» (comprehensive humanist reform). Εμείς θα τη χαρακτηρίζαμε καλύτερα ως την (πλέον) νομικιστική φάση της σκέψης του, καθόσον οι προτεινόμενες λύσεις του για το ξεπέραςμα μιας αναρχούμενης διεθνούς τάξης περιστρέφονται γύρω από μεταρρυθμίσεις των θεσμών του διεθνούς δικαίου. Πράγματι, επηρεασμένος την εποχή εκείνη από την κοινωνιολογική σχολή του δικαίου όπως την εξέφρασαν στις ΗΠΑ οι M. McDougal και H. Lasswell και το κυρίαρχο δόγμα της ότι το δίκαιο είναι εργαλείο πραγμάτωσης αξιών (a value-realising instrument), προσπαθεί να ασκήσει επιρροή προς τους κατέχοντες τη σχετική εξουσία προκειμένου να διευρύνουν τα δικανικά τους κριτήρια. Μέσα από πλειάδα νομικών πραγματειών απορρίπτει την έννοια του θετικισμού στο διεθνές δίκαιο και προβαίνει σε διευρυμένη ερμηνεία των διεθνών αντιδικιών (π.χ. επέμβαση των ΗΠΑ στο Βιετνάμ, δίκες εγκληματιών πολέμου) με αναφορά σε κριτήρια φυσικού δικαίου, δηλαδή πανανθρώπινων αξιών. Στις περιπτώσεις αυτές δικαιώνονται ερμηνείες που παρακάμπτουν τη στενή νομοθεσία των ισχυρών κρατών (που πολλές φορές πρόκειται για νομική κάλυψη αυθαιρεσιών) και που αναγορεύουν ένα φωτισμένο διεθνές δίκαιο σαν υπέρτατο κριτή των πράξεων όχι μόνο των κυβερνήσεων αλλά και των υπηκόων ενός κράτους. Αυτό είναι συνεπές με την άποψη πως τα σημερινά παγκόσμια προβλήματα απαιτούν «σφαιρικές λύσεις». Έτσι ο Falk προτείνει την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη θεσμοθέτηση των διεθνών σχέσεων με ενδυνά-

«σταθερές» και όχι τις «μεταβλητές» της πορείας του. Για όποιον ενδιαφέρεται βέβαια να παρακολουθήσει κατά πόδας τον πολυδαίδαλο Falk και μάλιστα τη διαπραγμάτευση από αυτόν ειδικών θεμάτων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών σχέσεων η ενημέρωσή του πάνω στην «τελευταία λέξη» του συγγραφέα ίσως είναι απαραίτητη, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά του. Για όποιον αναζητήσει τον Falk-στοχαστή της μέλλουσας διεθνούς τάξης τα καίρια έργα που πρέπει να μελετήσει περιέχονται στα Falk 1970, 1983, 1987 και, κατά δεύτερο λόγο, στα συλλογικά των 1966 και 1969 (βλ. σχετικές σημειώσεις). Παράλληλα όμως θα πρέπει ο έτοιμος ενδιαφερόμενος να έχει γνώση και των πιο «τεχνικών» έργων του Falk, μιας και σ' αυτά περιέχονται αποσπασματικά επαναδιατυπώσεις της γενικότερης φιλοσοφίας του. Τέτοια έργα είναι τα Falk 1961, 1988. Αυτό δε ισχύει κατά μείζονα λόγο στο βαθμό που ο ίδιος ο Falk δεν ενδιαφέρθηκε να δημιουργήσει ο ίδιος ένα συνεκτικό σώμα κανονιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων. Ακόμα και τα πιο «θεωρητικά» του έργα συνιστούν μάλλον συμπιλήματα απόψεων και αφορισμών.

μωση του ρόλου των Ηνωμένων Εθνών, με ισχυρότερους περιφερειακούς θεσμούς και με ανάπτυξη ειδικευμένων καθεστώτων (specialised regimes) ικανών να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη διεθνή αλληλεξάρτηση (interdependence). Στην καλύτερη περίπτωση η κατεύθυνση αυτών των μεταρρυθμίσεων θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα σύστημα παγκόσμιας διακυβέρνησης (όχι απαραίτητα συγκεντρωτικής). Στη χειρότερη (λιγότερο ριζοσπαστική) περίπτωση ο εκπαιδευτικός ρόλος του (διεθνούς) δικαίου θα συντελούσε σε μείωση των διεθνών τριβών, αλλά και στη δημιουργία μιας πολιτισμένης («civic») παγκόσμιας πολιτικής κουλτούρας. Οι ιδέες αυτές συνοψίζονται από τον ίδιο τον Falk, ο οποίος υποδιαιρεί τη φάση που συζητούμε σε δύο χρονικές υποπεριόδους: Την περίοδο 1955-1965 κατά την οποία «δεν προέκυψε κάποιο ολοκληρωμένο σχέδιο [μεταρρυθμίσεων]· μάλλον μια διαδικασία δεοντολογικής αξιολόγησης ανελίχθηκε η οποία βασιζόταν έντονα πάνω σε νομικά και ηθικά κριτήρια», και την περίοδο του δεύτερου μέρους της δεκαετίας 1960 κατά την οποία σε συνεργασία με τον Saul Mendlovitz συντάχθηκε το τετράτομο έργο *The Strategy of World Order*.²⁵ «Σε αυτούς τους τόμους η έμφαση δίνεται στην ενθάρρυνση μιας διαδικασίας σφαιρικής μεταρρύθμισης που ανυψώνει το δικαιο και αξίες παγκόσμιας τάξης (ειρήνη, οικονομική ευημερία, κοινωνική και πολιτική δικαιοσύνη, και οικολογική ισορροπία) πάνω από γεωπολιτικούς υπολογισμούς κρατικού οφέλους».²⁶

Κατά τη δεύτερη φάση της πνευματικής του πορείας, η οποία καλύπτει βασικά τη δεκαετία του 1970 και την οποία ονομάζει «διεθνική συνεργασία» (transnational collaboration), ο Falk εγκαταλείπει σταδιακά τον νομικισμό και τον ηθικισμό και αρχίζει να περνά σε ένα στάδιο πολιτικής ενεργοποίησης. Αφ' ενός ο ίδιος συμμετέχει σε ένα σχετικό think-tank, το *World Order Models Project* (WOMP), αφ' ετέρου τα γραπτά του αποκτούν ολοένα πολεμικό τόνο ή τη χροιά μανιφέστου. Η αλλαγή αυτή της στάσης του πιθανώς προέρχεται από τον αντίκτυπο του πολέμου του Βιετνάμ και το τότε «επανάστατικό» κλίμα των αμερικανικών πανεπιστημίων. Όπως εξηγεί ο ίδιος, ο πόλεμος του Βιετνάμ, τον οποίο κατήγγειλε μέσα από διάφορες πραγματείες,²⁷ είχε καταλυτική επίδραση στη

25. Βλ. R.A. Falk - S.H. Medlovitz (επιμ.), *The Strategy of World Order*, World Law Fund, 1966.

26. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order...*, ό.π., σ. 16-17.

27. Βλ. π.χ. R. Falk, «International Law and the United States Role in the

σκέψη του. Κλώνισε την πίστη του προς τον αμερικανικό φιλελευθερισμό και του αποκάλυψε τη γυμνή πραγματικότητα της πολιτικής της ισχύος. Η διαδικασία βέβαια αυτής της αφύπνισης είχε αρχίσει από τη δεκαετία του 1960. Τότε διαμόρφωσε τις πεποιθήσεις του για την αναγκαιότητα μιας ουμανιστικής παγκόσμιας μεταρρύθμισης.²⁸ Η κορύφωση όμως των επιπτώσεων του πολέμου του Βιετνάμ φαίνεται πως τον οδήγησε σε πιο ριζοσπαστικές αντιλήψεις. Καίριο σταθμό αυτής της εσωτερικής διεργασίας του αποτελεί το βιβλίο *This Endangered Planet*,²⁹ όπου προειδοποιεί για τους οικολογικούς κινδύνους που απειλούν τη γη και ενισχύουν το αίτημα για «σφαιρικές λύσεις». Αλλά παράλληλα εκφράζει και μια «επαναστατικότητα», καθώς διατυπώνει την απογοήτευσή του για τα κατεστημένα κέντρα λήψης αποφάσεων, τις κρατικές ελίτ, που δεν εισακούουν τις συμβουλές του, και μετατοπίζει την ελπίδα του σε διεθνικά κινήματα ή νέες, εναλλακτικές, ελίτ. Πιστεύει δηλαδή –και εδώ φαίνεται η συνέχεια στις απόψεις του– πως κάποιιοι άλλοι φωτισμένοι πρωτοπόροι θα διαδώσουν την παγκόσμια πολιτική κουλτούρα για να δρομολογηθούν οι δέουσες μεταρρυθμίσεις. Εν τω μεταξύ όμως η συμμετοχή πολλών διανοουμένων από τον τρίτο κόσμο στο WOMP του δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθεί τη σημασία του ισχυρού κράτους για τα ευάλωτα νέα κράτη του Τρίτου Κόσμου και έτσι να μετριάσει τις αντικρατικές πεποιθήσεις του που προέρχονταν εν πολλοίς από τον αμερικανοκεντρισμό στην προσέγγισή του (ο ίδιος χαρακτηρίζει την τάση του να ερμηνεύει τα διεθνή φαινόμενα με βάση τα δεδομένα των ΗΠΑ ως «επαρχιωτισμό»)³⁰. Αυτό προετοιμάζει το έδαφος για τη νέα μετατόπιση που θα σημειώσει διανοητικά τη δεκαετία του 1980, πάντα στο πλαίσιο όμως του οράματός του.

Έτσι η τρίτη φάση του Falk επιγράφεται «κοινωνικά κινήματα και η πάλη για ειρήνη και δημοκρατία». Εδώ από ψυχολογική άποψη «δηλώνεται» απογοήτευση, εσωστρέφεια και περισυλλογή. Το εγχείρημα του μετασχηματισμού της διεθνούς τάξης μέσα από διεθνή δραστηριοποίηση αποδεικνύεται ακατόρθωτο. Υπάρχει «η συνειδητοποίηση από τους οπαδούς της παγκόσμιας τάξης ότι

Vietnam War», στο συλλογικό έργο *The Vietnam War and International Relations*, Princeton, New Jersey 1968, σ. 362-400.

28. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order...*, ό.π., σ. 1-2.

29. Βλ. R.A. Falk, *This Endangered Planet*, Random House, 1970.

30. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order...*, ό.π., σ. 18.

η δυνατότητά τους να ασκήσουν επιρροή πάνω στην πορεία της πολιτικής είναι αρκετά οριακή, είτε η έδρα τους είναι Βορράς ή Νότος, είτε Ανατολή ή Δύση». ³¹ Έτσι ο Falk προσεγγίζει το καντιανό αίτημα ότι δεν μπορεί να υπάρξει παγκόσμια δικαιοσύνη (ειρήνη, δημοκρατία κλπ.), αν προηγουμένως δεν εκδημοκρατιστούν τα μέλη της διεθνούς κοινότητας. Επομένως η εστία των μεταρρυθμιστικών ενδιαφερόντων του μετατοπίζεται στο τοπικό, δηλαδή εσωκρατικό, επίπεδο, όπου υποστηρίζει την ανάπτυξη δημοκρατικών δικαιωμάτων. Όμως, καθώς το κράτος συνεχίζει να είναι στο στόχαστρό του, απορρίπτει την τυπική έννοια της δημοκρατίας (κοινοβούλιο, κόμματα κλπ.) και τάσσεται υπέρ ενός ακραίου φιλελευθερισμού. Φτάνοντας να μεταφέρει την ιδέα κάποιων πανανθρώπινων φυσικών δικαιωμάτων από το διεθνές στο εσωκρατικό επίπεδο αντιτάσσει στην εξουσία του κράτους τα κοινωνικά δικαιώματα διαφόρων ομάδων (γυναικών, ειρηνιστών, μειονοτήτων), ³² αλλά και τα δικαιώματα του ατόμου, καλώντας για επανοριοθέτηση της υπηκοότητας με τρόπο που θυμίζει αναρχο-φιλελεύθερους σαν τον Nozick. Αλλά πάνω από όλα οραματίζεται την έλευση ενός «νέου πολιτικού διαφωτισμού» που θα προκύψει από την παρουσία στην ιστορία μιας προσωπικότητας ανάλογης σε μέγεθος των «Βούδα, Ιησού, Γκάντι ή Μάρτιν Λούθερ Κινγκ». ³³ Μιλώντας βέβαια για νέο διαφωτισμό ο Falk μάλλον εννοεί μια νέα πολιτική θρησκεία. Κι αυτό γιατί είναι σαφές ότι ο διαφωτισμός με την κλασική του έννοια είναι συνυφασμένος με την αποδέσμευση από ανορθολογικά, παραδοσιακά η θρησκευτικά στοιχεία, την πίστη στην πρόοδο και την απελευθερωτική δύναμη της παιδείας. Αλλά είναι ακριβώς αυτά τα στοιχεία στα οποία, όπως διατείνεται ο ίδιος, έπαυσε πλέον να πιστεύει. ³⁴ Η χρήση λοιπόν του όρου διαφωτισμός από τον Falk φαίνεται ατυχής, έστω και αν δεχτούμε ότι πιθανόν με αυτόν να εννοεί την πλατωνική διαδικασία ενόρασης των λίγων εκλεκτών που συλλαμβάνουν τα ιστορικά μηνύματα των καιρών, τα οποία όμως δεν μπορούν να γίνουν καταληπτά από τις πλατιές μάζες των ανθρώπων με τον κριτικό λόγο, αλλά μόνο θρησκευτική πίστη. Όμως στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

31. Στο ίδιο, σ. 22.

32. Στο ίδιο, σ. 23.

33. Στο ίδιο, σ. 31.

34. Στο ίδιο, σ. 1-3.

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα μεταρρυθμιστικά μέσα που επικαλείται ο Falk μεταβλήθηκαν σημαντικά στο πέρασμα του χρόνου. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να σκεφτεί ότι η πρόσφατη στροφή του Falk προς τον ουτοπικό-μυστικιστικό στοχασμό προδίδει το αρχικό μεταρρυθμιστικό του σχέδιο. Πίσω από αυτές τις μεταβολές όμως πιστεύουμε ότι υπάρχει μια σταθερή προσήλωση σε ένα ιδανικό και ότι οι μεταπτώσεις του Falk διέπονται από μια λογική η οποία μπορεί να γίνει αναγνώσιμη κάτω από το φως της κανονιστικής-ουμανιστικής παράδοσης. Για την απόδειξη αυτών των ισχυρισμών έχουμε χρέος λοιπόν να εισέλθουμε πρώτα στην ανάλυση της παράδοσης αυτής.

3. Η ΟΥΜΑΝΙΣΤΙΚΗ-ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ: ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΦΑΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Έχουμε ήδη πει ότι η παράδοση αυτή καλλιεργήθηκε πρωταρχικά στην αρχαία Ελλάδα, αλλά αναβίωσε σε μεταγενέστερες ιστορικές εποχές πάντα με σταθερή αναφορά στα διδάγματα της ελληνικής κλασικής σκέψης. Παρά τις επιμέρους διαφορές που σημειώνονται στις κατά εποχές αναβιώσεις αυτής της παράδοσης,³⁵ φαίνεται ότι η βασική φιλοσοφική αρχή και το κεντρικό αίτημα παραμένουν τα ίδια, δηλαδή η σύλληψη μιας ιδεατής πολιτείας που απορρέει από την επικοινωνία προικισμένων ατόμων με τη φύση ή το Θεό ή τον ορθό λόγο και που χρησιμεύει σαν κριτήριο κριτικής και αλλαγής της εκάστοτε παρούσας ανθρώπινης πολιτείας. Αυτή η απαντώμενη τάση για έκκληση σε κάποιο φυσικό δίκαιο και τον ορθό λόγο δίνει προφανώς «το δικαίωμα» σε ένα μελετητή θεωριών για τη

35. Οι διαφορές αυτές δεν είναι βέβαια λίγες. Υπάρχει, για παράδειγμα, μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο «κοινοτικό» πνεύμα της αρχαιοελληνικής πόλης-κράτους και το πιο οικουμενικό πνεύμα του μεσαιωνικού Αυγουστίνου ή το κατ'εξοχήν κοσμοπολιτικό πνεύμα των διαφωτιστών. Υπάρχει επίσης διαφορά ανάμεσα, για παράδειγμα, στο κλασικό ιδεώδες της συμμετοχικής πόλης-κράτους και στις μετακλασικές συλλήψεις του «αγαθού ποιμένα» (βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Το πρότυπο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας ως πολιτικό ιδεώδες στη μετακλασική εποχή», στο *Δημοκρατία και κλασική παιδεία*, έκδοση Υπουργείου Πολιτισμού, 1985, σ. 15-26). Εντούτοις φαίνεται, όπως έχει επισημάνει ο καθηγητής Π. Κιτρομηλίδης, ότι πίσω από τις διαφορετικές αυτές διατυπώσεις (απόρροια συγκεκριμένων ιστορικών αιτημάτων) διακρίνεται ένα κοινό ιδεότυπο που συνέχει διαχρονικά την ουμανιστική-κανονιστική παράδοση ή παράδοση του πολιτικού ουμανισμού. Η ανάλυσή μου βασίζεται ακριβώς σε αυτή την παραδοχή.

«μελλοντική παγκόσμια τάξη», τον R. Cox, να ονομάσει τις μετακλασικές εκδοχές της εν λόγω παράδοσης «φυσική-ορθολογική προσέγγιση» (the natural-rational approach).³⁶ Πιστεύοντας ότι η προσέγγιση αυτή αναπαράγεται σήμερα και βρίσκει εφαρμογή από ορισμένους στοχαστές στη θεωρία των διεθνών σχέσεων —μέσω της αναζήτησης της άριστης διεθνούς τάξης— ανατρέχει στις ρίζες της και αποδίδει συμπυκνωτικά τις κυρίαρχες δοξασίες της. Πιστεύουμε ότι με αφετηρία τον Cox θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε σε γενικό επίπεδο ένα είδος «μανιφέστου» της παράδοσης που μας απασχολεί, ούτως ώστε στη συνέχεια να επιβεβαιώσουμε και να διευρύνουμε τα εξαγόμενα συμπεράσματα με αναφορά στα πρώτα θεμέλια της παράδοσης, όπως τέθηκαν στην Αρχαία Ελλάδα.

Υπάρχει λοιπόν το αίτημα της διά του ορθού λόγου σύλληψης της άριστης πολιτείας. Αυτό συμβαίνει γιατί χάρις σε ένα θεώρημα δυϊσμού η αληθινή φύση των ανθρώπων και των (πολιτειακών) θεσμών τους αποκρύπτεται και διαφέρει από την εξωτερική εμφάνιση και εκδήλωσή τους. Η αληθινή φύση γίνεται αντιληπτή μόνο με το λόγο, είναι μοναδική, αποκαλύπτεται σε λίγους εκλεκτούς και χρησιμεύει ως αξιολογικό κριτήριο των ανθρώπινων πράξεων και θεσμών που παρεκκλίνουν (από τον ορθό λόγο). Η ιστορία δεν είναι παρά μια σειρά από ατελείς προσπάθειες να προσεγγιστεί το ιδανικό που επιτάσσει ο λόγος και αυτό ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου. Ο λόγος διεκδικεί παγκοσμιότητα και διαχρονικότητα, οι άνθρωποι ανεξαιρέτως μετέχουν (ατελώς) του ίδιου λόγου και επομένως η ουσιαστική ανθρώπινη φύση είναι ενιαία και παγκόσμια. Το αξιολογικό κριτήριο εντέλει είναι αυτή η αληθινή και ουσιαστική ανθρώπινη φύση που είναι ενιαία και παγκόσμια. Έτσι προκύπτει, με τα λόγια του Cox, «το δεοντολογικό καθήκον του σχεδιασμού πολιτειών που να είναι συνεπείς με την ορθολογική φύση του ανθρώπου». ³⁷ Αλλά παράλληλα με το καθήκον της χάραξης της ορθής/άριστης πολιτείας η πίστη στην κοινότητα της ανθρώπινης φύσης, μέσω του λόγου, καλεί σε ένα βαθύτατο ουμανισμό: το ξεπέραςμα των διαφορών που χωρίζουν τους ανθρώπους (και μάλιστα διαφορετικών πολιτειών) και την πίστη στη δυνατότητα διανθρώπινης και διαπολιτιστικής επικοινωνίας. Όπως το θέτει ο Leo Strauss:

36. Βλ. R.W. Cox, «On Thinking about Future World Order», στο *World Politics*, τόμ. 28, αρ. 2, Ιανουάριος 1976, σ. 177.

37. Στο ίδιο, σ. 178.

«Στοχαζόμενος κανείς πάνω στο τι σημαίνει να είναι ένα ανθρωπινό ον οξύνει τη συνειδητοποίησή του για ό,τι είναι κοινό σε όλα τα ανθρώπινα όντα, αν και σε διαφορετικούς βαθμούς, και για τους σκοπούς προς τους οποίους όλα τα ανθρώπινα όντα κατευθύνονται από το γεγονός ότι είναι ανθρώπινα όντα. Υπερβαίνει κανείς τον ορίζοντα του απλού πολίτη/υπηκόου – κάθε είδους τοπικισμού (sectionalism)– και γίνεται πολίτης του κόσμου... Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να πει ότι το να είσαι απάνθρωπος είναι το ίδιο με το να είσαι ανεπίδεκτος μαθήσεως, να είσαι ανίκανος ή απρόθυμος να ακούσεις άλλα ανθρώπινα όντα».³⁸

Στο εδάφιο αυτό εκτός από τη διακήρυξη του ουμανισμού προβάλλει και το πρότυπο του συνειδητοποιημένου και φωτισμένου παιδαγωγού, που αποτελεί ένα ακόμα συστατικό της συζητούμενης παράδοσης. Οι λίγοι εκλεκτοί που φωτίστηκαν από το λόγο έχουν χρέος να εκπαιδεύσουν τους άλλους και μάλιστα τους κυβερνήτες. Στο επίπεδο της θεωρίας ή της κοινωνικής επιστήμης ο ρόλος τους είναι να κατασκευάσουν έναν ιδεατό τύπο (blueprint) της άριστης πολιτείας και να συμβουλευθούν για την «αρχιτεκτονική» προσέγγισης αυτού του ιδεώδους.³⁹ Στο επίπεδο της πρακτικής ο ρόλος τους είναι να δώσουν στην πολιτεία τους δέοντες νόμους που θα πραγματώσουν την καλή πολιτεία. Αλλά τελικά οι δύο ρόλοι συμπλέκονται καθώς, σε τελευταία ανάλυση, «η πολιτική επιστήμη (θα πρέπει να είναι) πρακτική συμβουλή προς τους κυβερνήτες, δηλαδή η δεξιότητα του να δίνει κανείς τους σωστούς νόμους, νόμους που αντέχουν».⁴⁰ Αυτό δε παρέχει τη βάση για τους σύγχρονους υπέρμαχους της συζητούμενης παράδοσης να επικρίνουν έντονα το θετικισμό της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης που έχει εγκαταλείψει το σκοπό της ηθικής βελτίωσης της κοινωνίας για χάρη της ουδετερότητας και του σχετικισμού με αποτέλεσμα την απομάκρυνση από την πραγματική πολιτική ζωή.⁴¹

Αλλά γιατί αυτή η επιμονή στους λίγους εκλεκτούς νομοθέτες;

38. Βλ. L. Strauss, *The Rebirth of Classical Political Rationalism: An Introduction to the Thought of Leo Strauss; Essays and Lectures by L. Strauss selected and introduced by T.L. Pangle*, University of Chicago Press, Σικάγο - Λονδίνο 1989, σ. 7.

39. Στο ίδιο, σ. 53, 56.

40. Στο ίδιο, σ. 50.

41. Στο ίδιο.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προκύπτει από την κατανόηση της άποψης για την κοινωνική αλλαγή που προσβύει η συζητούμενη παράδοση. Η άποψη για τη διατήρηση της καλής πολιτείας διαπνέεται από το φόβο της απώλειας και της παλινδρόμησης σε μορφές παρακμής ή καλύτερα σε έναν φαύλο κύκλο κακών πολιτευμάτων από όπου η έξοδος είναι σχεδόν αδύνατη. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Cox, «Ένα κυκλικό μοντέλο ιστορικής διαδικασίας αντιστοιχεί σε αυτή την προσέγγιση. Οι πολιτείες τείνουν προς το ιδεώδες όταν είναι εξοπλισμένες με δημιουργική ενέργεια ή *virtù*: τέτοιες ευτυχείς περιόδους ακολουθούνται από φάσεις προοδευτικής διαφθοράς των πολιτικών δομών καθώς αυτή η ζωτική ενέργεια αχρηστεύεται από μια υποταγή του δημόσιου πνεύματος (*civic spirit*) στην επιδίωξη ιδιοτελών συμφερόντων».⁴² Αυτή δε η πλήρης φόβος σύλληψη του παρόντος και η εκφραζόμενη αδυναμία μπροστά στα τεκταινόμενα δημιουργεί, πιστεύω, την ανάγκη εκλογικευτικής μετάθεσης: αφ' ενός με την κατασκευή ενός ιδεώδους με στοιχεία παρμένα από ένα μακρινό χρυσό παρελθόν (π.χ. Αρχαία Ελλάδα) και αφ' ετέρου με την πίστη στην ανάγκη έλευσης μιας εξαιρετικής ιστορικής προσωπικότητας, ενός «ηρωικού νομοθέτη», που με τη δύναμη που θα αντλεί από το Λόγο θα είναι σε θέση να σπάσει τον φαύλο κύκλο της διαφθοράς και να επιβάλει σιδηρούς (αλλά και δίκαιους) νόμους.⁴³

Ένα άλλο ερώτημα που έμεινε αναπάντητο και στο οποίο πρέπει να απαντήσουμε προκειμένου να ολοκληρωθεί η παρουσίαση της ουμανιστικής-κανονιστικής παράδοσης αφορά το περιεχόμενο του ιδεώδους, δηλαδή το είδος της άριστης πολιτείας και το πώς πρέπει αυτή να δομηθεί. Στην ιστορία της κανονιστικής πολιτικής θεωρίας οι απαντήσεις ποικίλλουν ανάλογα με τα αιτήματα και τις συγκυρίες κάθε εποχής. Πάντως, είτε προκρίνεται μοναρχική είτε δημοκρατική αρχή, φαίνεται πως κοινός άξονας παραμένει η

42. Βλ. R.W. Cox, «On Thinking about Future World Order...», ό.π., σ. 178.

43. Η ιδέα του «ηρωικού νομοθέτη» και η αναπόληση του χρυσού παρελθόντος, από το οποίο αντλείται τελικά η ηρωική αυτή φιγούρα, απαντά στη νεότερη πολιτική κανονιστική σκέψη στον Μακιαβέλλι και στον Ρουσσώ. Όπως εξηγεί ο Π. Κιτρομηλίδης, οι ιδέες αυτές είναι ξένες προς το πνεύμα των θεμελιωτών του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, τον Χομπς και τον Λοκ, οι οποίοι «είχαν προβάλει μια συστηματικά αντιηρωική πολιτική ηθική» λόγω των «εργαλειακών» αντιλήψεών τους για το ρόλο της εξουσίας, της έλλειψης πίστης δηλαδή στην ηθική αποστολή των κυβερνώντων (βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεότερη πολιτική θεωρία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1992, σ. 69-71).

πίστη στην αρμονία του όλου προς το συστατικά του μέρη και η προσήλωση στο νόμο και στο δημόσιο πνεύμα (*civic spirit*).⁴⁴ Η εφαρμογή αυτών των αρχών εκφράζεται από τον Δάντη (*De Monarchia*) ο οποίος οραματίστηκε μια ευρύτερη χριστιανική πολιτεία, αλλά ιδιαίτερα από τον Kant. Ο τελευταίος στο γνωστό του δοκίμιο «Διηνεκής ειρήνη» θεώρησε προϋπόθεση της άριστης διεθνούς τάξης την ύπαρξη δημοκρατικής μορφής διακυβέρνησης σε κάθε κράτος εννοώντας με αυτό διακυβέρνηση συνταγματική, αντιπροσωπευτική και προσηλωμένη στο νόμο και στο δίκαιο.⁴⁵ Για τους πιο ρεαλιστές όμως της παράδοσης με προεξάρχοντα τον Μακιαβέλλι,⁴⁶ το δημοκρατικό ιδανικό παραπέμπεται στο μέλλον. Επειδή πιστεύεται ότι η ουσιώδης προϋπόθεση της άριστης πολιτείας είναι η ορθολογική-πολιτισμένη (*civic*) πολιτική κουλτούρα, όταν η διαφθορά της παρούσας πολιτικής κοινωνίας καθιστά αδύνατη την άμεση ύπαρξη αυτής της προϋπόθεσης, η έμφαση δίνεται στην καλλιέργεια της κατάλληλης πολιτικής κουλτούρας (ενδεχομένως παρά στην άμεση θεσμική μεταρρύθμιση). Δεδομένης δε της ανωριμότητας των ανθρώπων να δεχτούν συνειδητά τους δημοκρατικούς κανόνες, το καλύτερο που έχει να κάνει ο «ο Ηγεμόνας» είναι να βελτιώσει τα κοινωνικά ήθη με την καλλιέργεια ενός «κοινωνικού μύθου» η μιας «πολιτικής θρησκείας».⁴⁷ Βέβαια το ε-

44. Η ακριβής μετάφραση του όρου «*civic*» παρουσιάζει δυσχέρειες. Καθώς συχνά συνοδεύει το ουσιαστικό κοινότητα (*community*), η έννοιά του αναφέρεται σε έναν τύπο πολιτισμένης, εξανθρωπισμένης, ορθολογικής κοινότητας σε αντίθεση προς αρχαϊκές, παραδοσιακές, ανορθολογικές, εμφορούμενες από δεσμούς αίματος κοινότητες.

45. Βλ. Immanuel Kant, «Perpetual Peace: A Philosophical Scetch», στο H. Reiss (επιμ.), *Kant's Political Writings*, Cambridge 1970, σ. 93-130, και R.W. Cox, «On Thinking about Future World Order...», *ό.π.*, σ. 184-185.

46. Η καταγγελία του πολιτικού «μακιαβελλισμού» από ουμανιστές στοχαστές (και από τον ίδιο τον Falk φυσικά) δε σημαίνει απαραίτητα τον εξοστρακισμό του στοχαστή Μακιαβέλλι από τη συζητούμενη παράδοση. Η αντίληψη ιδεωδών από την Αρχαία Ελλάδα (Σπάρτη) και Ρώμη, η πίστη στον Ηγεμόνα και άλλα στοιχεία της σκέψης του τον τοποθετούν στο πνεύμα της κανονιστικής παράδοσης. Όμως είναι αλήθεια ότι από ένα σημείο και πέρα ο μακιαβελλισμός του Μακιαβέλλι τον στρέφει άμεσα προς τον πολιτικό ρεαλισμό.

47. Όπως εξηγεί ο Π. Κιτρομηλίδης, «η έννοια της πολιτικής θρησκείας σημαίνει τη χρήση του θρησκευτικού συναισθήματος και των αρχέγονων φόβων του αγνώστου που το συνοδεύουν, για την καλλιέργεια του κατάλληλου πολιτικού κλίματος που θα προσδώσει λειτουργικότητα στους θεσμούς». Αλλά αυτό δε σημαίνει απλώς την πολιτική χρήση της θρησκείας ή τουλάχιστον της χριστιανικής θρησκείας. Κατά την αντίληψη του Μακιαβέλλι αλλά και του Ρουσσώ, ο οποίος επί-

πιχείρημα αυτό ανοίγει το δρόμο προς την κοινωνική μηχανική, το λαϊκισμό ή και την τυραννία, αλλά αυτό θα το συζητήσουμε αργότερα.

Γυρίζοντας τώρα στις ρίζες της παράδοσης, τον αρχαιοελληνικό ουμανισμό, μπορούμε πράγματι να εντοπίσουμε το λίκνο των ιδεών που εκθέσαμε. Είναι γνωστό ότι για τους αρχαίους Έλληνες το δέον και το είναι συμφύρονται. Η επιστήμη της πολιτικής που ανέπτυξαν δεν νοούνταν παρά σαν δεοντολογική συμβουλή ως προς την ηθική βελτίωση της πολιτείας σύμφωνα με ένα ορθολογικό ιδανικό.⁴⁸ Την ιδέα της επικοινωνίας των εκλεκτών με τον ορθό λόγο τη βλέπουμε έντονα στους πλατωνικούς διαλόγους, όπου ο Σωκράτης επιζητεί τη βελτίωση της τότε Αθηναϊκής Δημοκρατίας επικαλούμενος αρχές φυσικού δικαίου, ο δε Πλάτων επιδιώκει την πραγμάτωση του ίδιου ιδανικού με τους φωτισμένους βασιλείς-φιλοσόφους. Ο Πλάτων επίσης αναπτύσσει την ανάγκη εκπαίδευσης των πολιτών μέσω ενός κοινωνικού μύθου, των «ευγενών ψευδών»,⁴⁹ γιατί η παιδεία τους τους κάνει να μοιάζουν με ζώντες σε σπήλαιο, η δε απότομη επαφή τους με ένα ανώτερου είδους σύστημα θα ήταν σαν αιφνίδιο ύστερα από αιώνες σκότους κοίταγμα του ήλιου.⁵⁰ Η ιδέα της αρμονίας του όλου προς τα μέρη φαίνεται πάλι στην αρμονική πολιτεία του Πλάτων που αποτελεί συνέχεια της φιλοσοφίας του για την αρμονία της ψυχής. Και εδώ παράλληλα φαίνεται καθαρά ότι το κριτήριο της άριστης πολιτείας είναι η ανθρωπινή φύση, κάτι που για τους σοφιστές εκφράστηκε με το γνωμικό «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος». Αλλά η ανθρωποκεντρική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων –συστατικό του ου-

σης ανέπτυξε στους νεότερους χρόνους αυτή την ιδέα, υφίσταται η ανάγκη για την εξεύρεση των κατάλληλων εκείνων θρησκευτικών δοξασιών και μύθων που θα τονώνουν την ενότητα και τον πατριωτισμό των πολιτών. Ο χριστιανισμός ως κατεστημένη θρησκεία, κατ' αυτούς τους στοχαστές, οδηγώντας στον αναχωρητισμό και την παθητικότητα, δεν ήταν ικανός να εκπληρώσει αυτούς τους στόχους (βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεότερη πολιτική θεωρία*, ό.π., σ. 70).

48. Βλ. L. Strauss, *The Rebirth of Classical Political Rationalism...*, ό.π., σ. 50.

49. Βλ. Πολιτεία 414b-c, *Πλάτωνος Πολιτεία*, μετάφρ. Ι. Γρυπάρη, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, τόμ. Α', σ. 246-248. Για μια κριτική ανάλυση βλ. Κ. Πόππερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμ. 1, μετάφρ. Ε. Παπαδάκη, Δωδώνη, Αθήνα 1980, σ. 234.

50. Βλ. Πολιτεία 514a-b, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ό.π., τόμ. Β', σ. 498. Βλ. επίσης Κ. Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Εστία, Αθήνα 1980, σ. 118-121.

μανισμού τους— εκφράζεται και με την ιδέα που αναπτύσσεται στον «Επιτάφιο» του Θουκυδίδη. Πεμπτούσια της δημοκρατίας είναι, κατά τον Περικλή, η προσωπικότητα και αξιοπρέπεια του ατόμου μέσα σε μια δημοκρατική πολιτεία για την οποία αξίζει κανείς να ζει, να συμμετέχει, αλλά και να πεθαίνει.⁵¹ Όσο για την πίστη στον ιστορικό νομοθέτη αυτή δεν αντανακλάται απλώς στο θαυμασμό για τον Λυκούργο και τον Σόλωνα. Πρόκειται για τρόπο πολιτικής ζωής και καθώς επισημαίνει ο J. Sartori το αρχαιοελληνικό πολιτικό σύστημα δεν είναι παρά «αρχή των νομοθετών» (rule by legislators).⁵²

Ιδιαίτερη μνεία όμως θα πρέπει να γίνει για τη φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων περί κοινωνικής αλλαγής. Συνηθίζουμε, όταν μιλούμε για την ελληνική αρχαιότητα, να φέρουμε στο νου μας σχεδόν αποκλειστικά τον «χρυσούν αιώνα» με τα εντυπωσιακά του πολιτικά, πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα. Όμως, όπως αποκάλυψαν σύγχρονοι ελληνοιστές, κάτω από τη στιλπνή αυτή επιφάνεια και πριν από την έλευση του πολιτιστικού κολοφώνα ελλοχεύανε ο φόβος του χάους και το παράλογο.⁵³ Και εδώ εν παρόδω καλό είναι να έχουμε υπόψη μας τη σοφή υπενθύμιση του Nietzsche, που είπε ότι «όποιος τυχόν έκτισε σε κάποια στιγμή έναν “νέο παράδεισο” βρήκε τη δύναμη να το κάνει μόνο μέσα στη δική του κόλαση».⁵⁴ «Η κόλαση» των αρχαίων Ελλήνων και οι βιωμένοι φόβοι του χάους προήλθαν από μια μακρά μεταβατική πορεία σημαδεμένη από πολέμους και κοινωνικές και πολιτικές αναταραχές. Το φτάσιμο στον χρυσό αιώνα ήταν ένα σημείο ισορροπίας, μια ευτυχής περίοδος, που όμως ήταν κάτι το εύθραυστο, όπως άλλωστε αποδείχθηκε και μετέπειτα με τους Πελοποννησιακούς πολέμους. Δεν ήταν λοιπόν τυχαία η απαντώμενη και εδώ φοβία για την κοινωνική σταθερότητα και αλλαγή όπως αποκρυσταλλώθηκε και διαμορφώθηκε σε θεωρία από τους Έλληνες στοχαστές.

51. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Το πρότυπο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας...», *ό.π.*, σ. 16.

52. Βλ. J. Sartori, «Liberty and Law», στο K.S. Templeton (επιμ.), *The Politicization of Society*, Liberty Press, Indianapolis 1979, σ. 269.

53. Βλ. E.R. Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μετάφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978.

54. Βλ. F. Nietzsche, *On the Genealogy of Morals and Ecce Homo*, μετάφρ. και έκδοση W. Kaufmann και R. Hollingdale, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1969, σ. 115.

Έτσι το αρχαιοελληνικό δράμα⁵⁵ απηχώντας τους φόβους των ανθρώπων καθιστά κεντρικό θέμα του την τραγωδία της ανθρώπινης ύπαρξης, ατομικής και κοινωνικής. Οι ανθρώπινες συγκρούσεις, διδάσκει, οφείλονται στην υπέρβαση/παράβαση του μέτρου που υπαγορεύει ο θεός, ο λόγος, η φύση, κάτι που οδηγεί στην ανθρώπινη αλαζονεία, την «ύβρι». Η συμφιλίωση με το μέτρο αυτό, δηλαδή ο επαναπροσδιορισμός της συμπεριφοράς σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει ο λόγος είναι η λύση της τραγωδίας. Προβάλλει λοιπόν και εδώ η ιδέα της κρίσης και διόρθωσης των ανθρώπινων πράξεων και θεσμών που βρίσκονται στον ολισθηρό δρόμο της παρακμής, της παρέκκλισης δηλαδή από ένα ορθολογικό πρότυπο, με βάση το πρότυπο αυτό. Όμως η λύση της τραγωδίας δεν είναι εύκολη. Η ύβρις έχει θέσει σε κίνηση μια διαδοχή άλλων ύβρεων με αποτέλεσμα ένα κλειστοφοβικό αδιέξοδο. Τη λύση της τραγωδίας τη δίνει ο «από μηχανής θεός», μια έξωθεν παρέμβαση, που θα πρέπει, πιστεύω, να ερμηνευτεί ως η παρέμβαση μιας εξέχουσας προσωπικότητας κατά τα πρότυπα της συζητούμενης παράδοσης.

Βέβαια η μεταφορά αυτών των ιδεών στο καθαρά πολιτικό επίπεδο γίνεται από τους φιλοσόφους. Ο Πλάτων αναπτύσσει τη θεωρία της διαδοχικής παρακμής των πολιτειών για την οποία ευθύνεται μια αλληλουχία ύβρεων, δηλαδή η κυριαρχία της αρπακτικής συμπεριφοράς ατόμων ή ομάδων που ορέγονται την εξουσία ή τον πλούτο.⁵⁶ Ο από μηχανής θεός εδώ που θα σπάσει τον κύκλο της διαφθοράς θα είναι η ιστορική προσωπικότητα που όντας λογοκρατούμενη θα εκπαιδεύσει τους «βασιλείς-φιλοσόφους» και θα εγκαθιδρύσει την αριστοκρατική πολιτεία (πολιτεία των αρίστων). Θεωρία της παρακμής των πολιτευμάτων αναπτύσσει ως γνωστόν και ο Αριστοτέλης. Στον τελευταίο όμως, όπως επίσης και στον «Επιτάφιο» του Θουκυδίδη, η άριστη πολιτεία είναι πιο δημοκρατική και συμμετοχική.

Βλέπουμε λοιπόν τη συνέχεια των κεντρικών ιδεών που παρουσιάζεται ανάμεσα στην αρχαιοελληνική και τις μετακλασικές εκδοχές της κανονιστικής παράδοσης. Η κεντρική θέση όμως που κατέχουν στην πρώτη η έννοια της τραγωδίας σε ασταθείς μεταβατικές

55. Η ανάλυση εδώ αντλεί από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις του Π. Κιτρομηλίδη και ιδιαίτερα από την «πολιτική ανάγνωση» της *Αντιγόνης* και άλλων τραγωδιών.

56. Βλ. Πολιτεία 546a-569b, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ό.π.

περιόδους της ιστορίας και η φιλοσοφία του μέτρου δίνει έναν ξεχωριστό τόνο και μας βοηθά ιδιαίτερα στο να προσεγγίσουμε περισσότερο το αίτημα του Falk.

4. Η ΚΑΤΑ FALK ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΟΥΜΑΝΙΣΤΙΚΗΣ-ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Μπορούμε τώρα να ανακατασκευάσουμε ερμηνευτικά τις απόψεις του Richard Falk και να αποδώσουμε σφαιρικά ό,τι προκύπτει ως μεταφορά των κανονιστικών ιδεών στη σύγχρονη διεθνή πραγματικότητα. Καθώς έχουμε ήδη εκθέσει τα κύρια σημεία της διδασκαλίας του, θα προσπαθήσουμε να αποφύγουμε περιττές επαναλήψεις και αντ' αυτού να παράσχουμε καιρικές τεκμηριώσεις της ανάλυσής μας.

Ως σύγχρονος αναβιωτής της κανονιστικής παράδοσης και σε ανάλογο τόνο με τον Leo Strauss ο Falk καταγγέλλει τη θετικιστική κοινωνική επιστήμη που βρίσκει εφαρμογή και στο πεδίο των διεθνών σχέσεων. Η επιστήμη των διεθνών σχέσεων, καθώς είναι προσκολλημένη στην «αντικειμενική» μελέτη του κρατούντος «κρατικού συστήματος» και στον συνυφασμένο με αυτό «ρεαλισμό», καταλήγει να είναι μια επιστήμη που καθαγιάζει το status quo των σύγχρονων διεθνών σχέσεων. Έτσι όμως αποκόπτεται από μια πραγματικότητα που την ξεπερνά (πυρηνικά όπλα, οικολογικά προβλήματα κλπ.) και που θέτει προβλήματα αξιολογικής κρίσης και μεταρρυθμιστικής πρότασης σε παγκόσμιο επίπεδο. Συνάγεται λοιπόν ότι «η κυρίαρχη επιστήμη των διεθνών σχέσεων είναι ελαττωματική πάνω απ' όλα γιατί έχει χάσει την ικανότητα να εγείρει τα σωστά ζητήματα».⁵⁷ Προβάλλει λοιπόν το αίτημα για μια κανονιστική επιστήμη των διεθνών σχέσεων («normative international relations»), η οποία θα αναζητήσει ένα πρότυπο άριστης διεθνούς πολιτείας και με βάση αυτό θα επιχειρήσει να προτείνει την αρχιτεκτονική προσέγγισής του:

«Οι φιλοδοξίες των κανονιστικών διεθνών σχέσεων περιλαμβάνουν διάγνωση του παρόντος, προβολή στο μέλλον και ανακάλυψη του δημιουργικού χώρου μέσα από τον οποίο το προβλεφθέν μέλλον μπορεί να έλθει σε μεγαλύτερη εγγύτητα προς το

57. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 13.

προτιμώμενο μέλλον. Κατά συνέπεια απασχολούνται με ζητήματα μεθόδου και ουσίας όπως επίσης και με τη μετάφραση της σκέψης σε δράση με τη διαμεσολάβηση αξιών παγκόσμιας τάξης.⁵⁸

Το πρότυπο αυτό αντλείται από και είναι συνεπές με το μέτρο που δίνει η ορθολογική και ενιαία (παγκόσμια) ανθρώπινη φύση:

«[Το μεταρρυθμιστικό σχέδιο] πρέπει να φαίνεται συνεπές με τα προφανή σύνορα της ανθρώπινης φύσης... Υπάρχει η σοβαρή συνειδητοποίηση τώρα ότι ο προορισμός της ζωής στη γη είναι κοινός πέρα από φυλές, τάξεις, έθνη και φύλα. Τέτοια συσσωρευμένη εμπειρία ενότητας ή ακόμα και αλληλεγγύης... παρέχει το έδαφος για την ενδυνάμωση της παγκόσμιας ενότητας».⁵⁹

Όμως η συνειδητοποίηση της κρίσης και η έξοδος από αυτήν προσκρούει στην κατεστημένη ρεαλιστική σκέψη που τυφλώνει τους κυβερνήτες των κρατών και μέσω αυτών τους λαούς. Η συνειδητοποίηση είναι το αποτέλεσμα υπερβατικής σκέψης «ως πηγής έμπνευσης και ενέργειας»⁶⁰ εξαιρετικών προσωπικοτήτων ή και φωτισμένων κοινωνικών δυνάμεων (νέων εναλλακτικών ελίτ) «φορέων νέων αξιών και ανανεωτικών πολιτικών δυνατοτήτων».⁶¹ Στην πρώτη φάση της πνευματικής πορείας του Falk, οπότε και η πίστη στη δύναμη του νόμου (του διεθνούς δικαίου) να αλλάξει την (παγκόσμια) κοινωνία ήταν ισχυρή, το ιδεώδες της εξαιρετικής προσωπικότητας ενσάρκωνε ο πατέρας του διεθνούς δικαίου, ο Hugo Grotius. Ο Grotius ήταν πραγματικά ένας ιστορικός νομοθέτης, μια προσωπικότητα που διέγινε τα αιτήματα του μεταφουδαρχικού κόσμου και τα ενσωμάτωσε σε ένα νέο νομικό δόγμα που αποτέλεσε τη βάση μιας νέας για εκείνη την εποχή διεθνούς τάξης. Επρόκειτο δηλαδή για:

«εξέχοντα οραματιστή... του οποίου η ζωή στα τέλη του δέκατου έκτου, αρχές δέκατου έβδομου αιώνα συνέπεσε με την κορυφούμενη φάση της μακράς μετάβασης από την παλιά φεουδαρχική τάξη στη νέα τάξη των κυρίαρχων κρατών».⁶²

58. Στο ίδιο, σ. 16.

59. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order...*, ό.π., σ. 27.

60. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 79.

61. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order...*, ό.π., σ. 27.

62. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 26.

Στη συνέχεια η αναπόληση ενός ευτυχούς παρελθόντος μεταφέρεται αναλογικά στο παρόν. Μια ανάλογης έντασης μετάβαση, «η διαλεκτική αλληλεπίδραση» ανάμεσα στον κόσμο που κτίστηκε μετά τη συνθήκη της Βεσφαλίας (1648), την τάξη δηλαδή των κυρίαρχων κρατών, και τον σημερινό κόσμο της αυξανόμενης υπερεθνικότητας⁶³ συνιστά την τραγωδία της εποχής μας και θέτει το αίτημα ενός σημερινού ιστορικού νομοθέτη. Όμως, καθώς είδαμε, στη συνέχεια ο Falk έχασε την πίστη του στη δύναμη των νομικών μεταρρυθμίσεων και εναπέθεσε τις ελπίδες του σε πρωτοπόρα κοινωνικά κινήματα, αλλά και σε εξαιρετικές προσωπικότητες μυστικιστικής υφής. Αυτή όμως η μετατόπιση από το πρότυπο του λογίου του διεθνούς δικαίου σε πιο μεταφυσικά και ίσως περιθωριακά πρότυπα, μετατόπιση που μου φαίνεται ότι αντανάκλα την αλλαγή status που δοκίμασε και ο ίδιος, καθώς από εγνωσμένης αξίας διεθνολόγος μετέπεσε σε κήρυκα των παρυφών της αμερικανικής δημοσίας ζωής, δε μετρίασε καθόλου τη σταθερή πίστη στην ανάγκη της ενόρασης και της εγρήγορσης. Αλλά η εμπειρία της προδοσίας των οραμάτων του, η διαιώνιση δηλαδή του φαύλου κύκλου της διεθνούς αναρχίας, όπως την αντιλαμβάνονταν, τον οδήγησαν στη διαπνεόμενη από φόβο αντίληψη της κοινωνικής αλλαγής και στην πεποίθηση ότι πλέον μόνο έμμεσα, μόνο μέσα από έναν νέο κοινωνικό μύθο ικανό να δημιουργήσει μακροπρόθεσμα ένα παγκόσμιο civic spirit μπορεί να υπάρξει πραγματική μεταρρύθμιση. Κάνει έκκληση λοιπόν για μια νέα «πολιτική θρησκεία», την οποία θα διαδώσουν φωτισμένες κοινωνικές μειονότητες ή/και προσωπικότητες. Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι αποκαλυπτικά:

«[Χρειάζεται] μια θρησκευτική (όχι εκκλησιαστική) αφύπνιση που επιβεβαιώνει την παγκόσμια ενότητα... Χωρίς αυτή τη θρησκευτική διάσταση, η διαδικασία της μετάβασης θα αναπαράγει την πάλη της δύναμης του παρελθόντος και θα δώσει λαβή σε νέους κύκλους βίας και στρατιωτικοποίησης... Μια νέα πολιτική συνείδηση... σε μια θρησκευτική ατμόσφαιρα απαιτείται».⁶⁴

«Τελικά υπάρχει το ζήτημα κατά πόσον... μια νέα, παγκόσμια προσανατολισμένη θρησκευτικότητα θα αναδυθεί για να γεν-

63. Βλ. R.A. Falk - C. Black (επιμ.), *The Future of the International Legal Order*, τόμ. 1, Princeton Univ. Press, Princeton 1969, σ. 32.

64. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 98.

νήσει νέους μύθους, δόγματα, και σύμβολα».⁶⁵

Ποια είναι τελικά η άριστη παγκόσμια πολιτεία που οραματίζεται ο Falk;

Οποσδήποτε είναι μια πολιτεία του μέτρου που καταργεί την ύβρι και σέβεται τις αρχές της «αναλογικότητας, αναγκαιότητας, ηθικής ευθύνης και οικονομίας» ως προς τη χρήση των μέσων.⁶⁶ Και είτε θα πάρει τη μορφή μιας αποκεντρωμένης ομοσπονδίας, είτε θα διατηρήσει (προσωρινά τουλάχιστον) τις κρατικές δομές αλλά με εσωτερική δημοκρατία κατά το καντιανό όραμα, με κάθε τρόπο θα είναι συμμετοχική και θα αναδεικνύει την προσωπικότητα του ατόμου. Απηχώντας τον Περικλή ο Falk λέει ότι πιστεύει πως «οι λαοί του κόσμου γενικά θα έλθουν να εμπιστευθούν τέτοιες κυβερνητικές διαδικασίες, εν μέρει σαν αποτέλεσμα της δικής τους συμμετοχής σε αυτές» και πως «τα άτομα και όχι τα κράτη θα είναι οι μόνοι ευεργετούμενοι από μια παγκόσμια τάξη».⁶⁷

5. ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επίκληση και η απόπειρα εφαρμογής των κανονιστικών ιδεών στη διεθνή πολιτική σήμερα ξενίζει και προκαλεί αντιδράσεις. Ο ίδιος ο Falk έχει συλλέξει, με κάποιο πικρό χαμόγελο φαντάζομαι, τους χαρακτηρισμούς που του αποδόθηκαν κατ' επανάληψη στη διάρκεια της μακρόχρονης καριέρας του: «ουτοπικός», «ιδεαλιστής», «κινδυνολόγος», «σωτηριολόγος», «προφήτης της καταστροφής», «νομικιστής», «οπαδός της παγκόσμιας κυβέρνησης».⁶⁸ Πέρα από αυτούς τους αφορισμούς, του έχει ασκηθεί σοβαρή και τεκμηριωμένη κριτική από έγκυρους μελετητές, όπως ο H. Bull. Ο τελευταίος, χαρακτηρίζοντας τις απόψεις του Falk ως «το ριζοσπαστικό σωτηριολογικό μοντέλο», επισημαίνει το ανέφικτο της παγκόσμιας θεσμοθέτησης και της δημιουργίας παγκόσμιας συναίνεσης κυρίως λόγω των διαφορετικών προτεραιοτήτων των κρατών που δεν ανήκουν στον Δυτικό κόσμο,⁶⁹ κάτι βέβαια που αντελήφθη και

65. Στο *ίδιο*, σ. 22.

66. Βλ. R.A. Falk, *The Status of Law in International Society*, Princeton Univ. Press, Princeton 1961, σ. 607-608.

67. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 99.

68. Στο *ίδιο*, σ. 13, και «The Promise...», ό.π., σ. 13.

69. Βλ. H. Bull, *The Anarchical Society*, ό.π., σ. 304-305.

ο ίδιος ο Falk τελικά. Με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο S. Hoffmann επισημαίνοντας και αυτός το ανεφάρμοστο των απόψεων του Falk σε μια διεθνή κοινωνία που χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό εθνικών συμφερόντων, ιδεολογιών και πολιτιστικών παραδόσεων. Θεωρεί έτσι ότι οι απόψεις του Falk και των ομοίως σκεπτομένων πάσχουν από «ουτοπική τελειομανία»,⁷⁰ που στο βάθος εδράζεται σε έναν ηθικό δογματισμό, ο οποίος ενίοτε πλήττει τη σύγχρονη αμερικανική κουλτούρα. Ο ηθικός αυτός δογματισμός εκλογικεύεται ως αντιεθνικισμός η διεθνισμός, αλλά κατ' ουσίαν :

«ονειρεύεται μια Αμερική, που θα ήταν ο πρωταθλητής της φωτισμένης προόδου, ο ιεραπόστολος, ο οποίος αναμορφώνει εκείνους που είναι λιγότερο προοδευμένοι ή τυχεροί —ένα κίνημα πεπεισμένο για την ηθική του υπεροχή, που ολόψυχα ασπάζεται την τυραννία της καλής προαίρεσης και της αφέλειας».⁷¹

Πάντως, παρά την αιχμηρή κριτική του, ο Hoffmann παραδέχεται ότι το μακιαβελλικό ήθος δεν επαρκεί πλέον για να δοθούν ικανοποιητικές λύσεις στα προβλήματα των σύγχρονων διεθνών σχέσεων και πιστεύει στην αναγκαιότητα μεταρρύθμισης της διεθνούς τάξης. Όμως μια τέτοια μεταρρύθμιση, πιστεύει, δεν μπορεί να αγνοεί η να καταργεί τη συνθετότητα και πολυπλοκότητα στόχων, αξιών και συμφερόντων της διεθνούς κοινωνίας με την αυθαίρετη επιβολή ενός ουτοπικού μοντέλου.⁷² Έτσι ο Hoffmann προτείνει μια «φιλελεύθερη-ρεφορμιστική» στρατηγική σταδιακής μετάβασης σε μια πιο ανεκτή διεθνή τάξη. Τα κριτήρια αυτής της στρατηγικής συνοψίζονται ως εξής:

«Εν κατακλείδι, και αυτό δείχνει τη διαφορά ανάμεσα ακόμα και στο καλύτερο είδος μακιαβελλικής ηθικής..., όπως και στην ηθική της παγκόσμιας τάξης, χρειαζόμαστε ένα τέτοιο πολιτεύεσθαι που να τονίζει μακροπρόθεσμα συλλογικά κέρδη παρά βραχυπρόθεσμα εθνικά πλεονεκτήματα· που να δέχεται την ανάγκη για μεγάλης έκτασης θεσμοθέτηση των διεθνών σχέσεων και για σημαντική δέσμευση μέσων σε κοινά εγχειρήματα· που να ε-

70. Βλ. S. Hoffmann, *Duties Beyond Borders*, ό.π., σ. 196.

71. Στο ίδιο, σ. 193.

72. Στο ίδιο, σ. 197.

πιδεικνύει μεγάλη αυτοσυγκράτηση στη χρήση των μέσων· και που να υπερβαίνει στην επιλογή των σκοπών την περιοχή των απλών διακρατικών σχέσεων». ⁷³

Ικανός συνομιλητής και κριτικός του Falk θα μπορούσε να είναι και ο ρεαλιστής E.H. Carr. Γράφοντας το γνωστό έργο του στα 1939 επέσει και αυτός τον κίνδυνο της μπερραλιστικής επέκτασης που μπορεί να κρύβεται πίσω από φαινομενικά ανθρωπιστικές και κοσμοπολίτικες ιδεολογίες:

«[Ο]πως οι εκκλήσεις για εθνική αλληλεγγύη στην εσωτερική πολιτική προέρχονται από μια κυρίαρχη ομάδα η οποία μπορεί να χρησιμοποιήσει αυτή την αλληλεγγύη για να ισχυροποιήσει τον δικό της έλεγχο πάνω στο σύνολο του έθνους έτσι και οι εκκλήσεις για διεθνή αλληλεγγύη και παγκόσμια ένωση προέρχονται από εκείνα τα κυρίαρχα έθνη που πιθανώς ελπίζουν να ασκήσουν έλεγχο πάνω σε ένα ενοποιημένο κόσμο». ⁷⁴

Πώς απαντά ο Falk σε αυτές τις κριτικές; Τον κίνδυνο βέβαια της τυραννίας της ομοιομορφίας τον παραδέχεται στα πιο τελευταία γραπτά του: «Ηθικά η μίξη ξεχωριστών πολιτειών φάνηκε αρκετά επικίνδυνη... καλώντας σχεδόν σε μια επιλογή ανάμεσα σε μια απογοητευτική αδυναμία και την τυραννία». ⁷⁵ Πιστεύει ότι ο κίνδυνος αυτός ενεδρεύει σε μια άμεση απόπειρα εγκαθίδρυσης παγκόσμιας κυβέρνησης ⁷⁶ αρνούμενος έτσι τις κατηγορίες ότι πρεσβεύει κάτι τέτοιο. Ενώ όμως απωθεί τέτοια δυνατότητα, στρέφεται όπως είδαμε στον κοινωνικό μύθο με σκοπό την καλλιέργεια «μιας παγκόσμιας ταυτότητας για τους λαούς του κόσμου». ⁷⁷ Αλλά η μετατόπιση αυτή προς τη ρεαλιστική τάση της κανονιστικής παράδοσης (Πλάτων, Μακιαβέλλι) ⁷⁸ ίσως οδηγεί τελικά στο μα-

73. Στο ίδιο, σ. 205.

74. Βλ. E.H. Carr, *The Twenty Years Crisis, 1919-1939*, Macmillan, Λονδίνο 1939, σ. 108-109.

75. Βλ. R.A. Falk, *The Promise of World Order...*, ό.π., σ. 15.

76. Στο ίδιο.

77. Στο ίδιο.

78. Φαίνεται εκ πρώτης όψεως και ενόψει των κρατούντων απόψεων παράδοξο ότι ο «καταχωρισμένος» ως ιδεαλιστής Πλάτων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ρεαλιστής. Έχω όμως την πεποίθηση ότι η πλατωνική προσέγγιση ως προς τον τρόπο μετάβασης στην «Πολιτεία» είναι μακιαβελλικής φύσης. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η γνωστή κριτική του Popper πάνω στην ιδέα της «προπαγάνδας» που διαφαίνεται έντονα στο έργο του Πλάτωνα. Έτσι θεωρώ «ρεαλιστή» τον

κιαβελλικό ήθος, στη χειρότερη μάλιστα έκφρασή του, που τόσο επικρίνει ο Falk. Φυσικά ο Falk δεν απευθύνεται στον «Ηγεμόνα» αλλά σε λαϊκά κινήματα και σε φωτισμένες, πλην όμως περιθωριακές προσωπικότητες (τουλάχιστον στη μετανομιστική φάση του). Σε τέτοιες περιπτώσεις όμως συχνά αναπτύσσεται το μικρόβιο του λαϊκισμού, τον οποίο μεν αθώα δέχεται ο Falk,⁷⁹ αλλά ο οποίος συχνά έχει προδώσει τα οράματα του ουμανιστικού σοσιαλισμού δημιουργώντας έναν νέο ηγεμόνα, αυτή τη φορά πιο σκληρό και απολυταρχικό. Θα πρέπει να συμπεράνουμε λοιπόν ότι οι παγκόσμιες μεταρρυθμίσεις που ευαγγελίζεται ο Falk, ιδιαίτερα τα συγκεκριμένα μεταρρυθμιστικά του σχέδια, είναι δίκαια κατακριτέες. Ως προς το πρακτικό ζήτημα της μετάβασης σε μια πιο δίκαιη διεθνή τάξη ίσως θα ήταν καλύτερο να λάβουμε υπόψη τις μετριопαιθείς αλλά πιο ρεαλιστικές συστάσεις του Hoffmann.

Εντούτοις η βαθύτερη φιλοσοφία της κανονιστικής παράδοσης πιστεύω ότι είναι επίκαιρη και συνελώς ο στοχασμός του Falk πάνω στο μέλλον της ανθρωπότητας θα πρέπει να προσεχθεί. Αν οι κανονιστικές ιδέες είναι ανεφάρμοστες στο σύνολό τους, προσφέρουν όμως τη δυνατότητα της ηθικής κρίσης των πράξεων των κατεχόντων την εξουσία υπό την έννοια ότι τους υποβάλλουν την ιδέα του πολιτευέσθαι με σωφροσύνη. Τους επισημαίνουν ότι η αλαζονεία της δύναμης οδηγεί στην τύφλωση της ύβρεως και ότι για να αποφευχθεί η τραγωδία της ανθρωπότητας θα πρέπει οι πράξεις τους να είναι νομιμοποιημένες μπροστά στη διεθνή κοινότητα σύμφωνα με έναν κοινώς αποδεκτό, έστω σε μια *minimum* βάση, κώδικα συμπεριφοράς. Γιατί πράγματι, παρόλο που οι άνθρωποι δεν είναι ίδιοι, τελικά σε ένα βασικό, στοιχειώδες επίπεδο μετέχουν της ίδιας ουσίας, της ανθρώπινης φύσης, και επομένως μπορούν να επικοινωνήσουν. Και αν δεχτούμε αυτό, τότε είμαστε κοντά στην πίστη ότι ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει με την κατάλληλη παιδεία και τη δημιουργία μιας *civis* κοινότητας. Αν το αρνούμαστε αυτό, αν αδυνατούμε να επικοινωνήσουμε με διαφορετι-

Πλάτωνα υπό την έννοια ότι εμφορείται από μακιαβελλικές μεθόδους. Εάν βέβαια ο ρεαλισμός ως έννοια ταυτίζεται με τη στενή εμπειρική ανάγνωση της πραγματικότητας και την εξ αυτής εξαγωγή άμεσα εφαρμόσιμων πολιτικών προτάσεων, επομένως και με τον αποκλεισμό «μεγάλων» ιδεών και σχεδίων, τότε ο Πλάτων είναι οπωσδήποτε ιδεαλιστής και ουτοπικός. Αυτή είναι βέβαια έκφραση ενός «πτωχού» ρεαλισμού, οπωσδήποτε όμως είναι θεμιτή.

79. Βλ. R.A. Falk, *The End of the World Order...*, ό.π., σ. 21.

κούς ανθρώπους, τότε πραγματικά γινόμαστε απάνθρωποι, όπως είπε ο Leo Strauss.

Φυσικά η ανθρώπινη φύση —η πραγματική, και όχι η εξιδανικευμένη των κανονιστικών στοχαστών— δεν είναι τόσο αθώα. Κοινά στους ανθρώπους δεν είναι μόνο η δυνατότητα αλληλοκατανόησης αλλά και ο φθόνος και η διαρκής αναζήτηση της δύναμης, όπως διεξοδικά έχει δείξει ο Hobbes και τόσοι άλλοι μετά από αυτόν. Συνεπώς δεν είναι τυχαία η επικράτηση του πολιτικού ρεαλισμού (που δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζεται με την ανεξέλεγκτη άσκηση της δύναμης). Ίσως μάλιστα να αποτελεί τον κανόνα, γιατί κανόνας είναι και η κακή πλευρά των ανθρώπων, ή έστω ορισμένων από αυτούς, όταν τυχαίνει να αναλαμβάνουν κρατική δύναμη. Υπό αυτή την έννοια πράγματι οι χρυσές εποχές της κανονιστικής παράδοσης είναι ευτυχείς εξαιρέσεις μέσα στην ιστορία. Ευτυχείς εξαιρέσεις είναι και οι φωτισμένες προσωπικότητες. Είναι λίγες και σπάνιες γιατί το έργο που επωμίζονται είναι υπεράνθρωπο. Καλούνται να αγκαλιάσουν όλη την ανθρωπότητα και έτσι μοιάζουν σαν να σηκώνουν μεγάλες πέτρες. Αλλά «βουλιάζουν όσοι σηκώνουν τις μεγάλες πέτρες» είπε ένας σύγχρονος Έλληνας ποιητής...⁸⁰

Εν κατακλείδι, η φωνή του Falk θα πρέπει να εκληφθεί ως έκκληση για έναν νέο παγκόσμιο ηθικό κώδικα, ένα διεθνές κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο και ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι είναι δυσεφάρμοστο και χρονοβόρο και γι' αυτό τελικά ελπίζει σε ηρωικούς νομοθέτες και μεγάλους μύστες. Τα μέτρα που προτείνει δεν έχουν τόση αξία όση η συνειδητοποίηση και το όραμα.

80. Βλ. Γιώργος Σεφέρης από το ποίημα «Σαντορίνη» (*Ποιήματα*, Ίκαρος, 1981, σ. 76).

ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η βαλκανική κρίση και ιδιαίτερα το ζήτημα της αναγνώρισης της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (FYROM) με την ονομασία που διεκδικεί η κυβέρνηση της, έδωσε το έναυσμα για νέες κινητοποιήσεις του ελληνισμού της διασποράς. Ήταν ουσιαστικά το δεύτερο μεγάλο εθνικό θέμα που τον απασχόλησε μετά το Κυπριακό.

Με τη νέα κρίση ανανεώθηκε το ενδιαφέρον του εθνικού κέντρου¹ για τον απόδημο ελληνισμό. Αυτό δεν είναι ελληνική ιδιοτυπία. Το ίδιο συμβαίνει ή έχει συμβεί στο παρελθόν με τις κυβερνήσεις χωρών όπως η Αρμενία, το Ισραήλ, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Τσεχία, η Κροατία. Τα κίνητρα και οι αφορμές δεν είναι μόνον κρίσεις ανεξαρτησίας ή ταυτότητας, αλλά και πιεστικές οικονομικές ανάγκες. Δεν ανταποκρίνονται με τον ίδιο τρόπο και την ίδια ένταση όλες οι διασπορές. Η ελληνική όμως ανήκει στην κατηγορία εκείνων των διασπορών που γενικά, αν και κυκλικά και όχι με την ίδια ένταση, ανταποκρίνονται.

Είναι προφανές ότι οι κινητοποιήσεις αυτές θέτουν ευρύτερα θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα.² Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε μερικά από αυτά και ιδιαίτερα,

1. Ο όρος εθνικό κέντρο εμφανίστηκε νωρίς στη συζήτηση για τις σχέσεις ελληνικού κράτους και απόδημου ελληνισμού, ιδίως σε εθνικά θέματα, ως συνώνυμο του ελληνικού κράτους και, μερικές φορές, των εκάστοτε κυβερνήσεών του. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από κυβερνήσεις με διαφορετική ουσιαστική πολιτική (και φιλοσοφία) έναντι του ελληνισμού. Χρησιμοποιήθηκε π.χ. από τη δικτατορία '67-'74, στη διένεξή της με τον κυπριακό ελληνισμό, αλλά αργότερα και από το ΠΑΣΟΚ, παρά την ασκούμενη διαφορετική πολιτική.

2. Για τα προβλήματα διεθνούς πολιτικής και τις συγκρούσεις που μπορούν να προκληθούν στο τρίγωνο διασπορά-χώρα προέλευσης-χώρα υποδοχής βλ. G. Sheffer, «A new Field of Study: Modern Diasporas in International Politics», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, Νέα Υόρκη 1986, σ. 11 κ.ε.

(i) τη «φιλοσοφία» του «εθνικού κέντρου» σε ζητήματα κινητοποίησης του απόδημου ελληνισμού για τα εθνικά θέματα·

(ii) τους προσδιοριστικούς παράγοντες των διαφορών στην ένταση των σχετικών κινητοποιήσεων του απόδημου ελληνισμού από χώρα σε χώρα και

(iii) την αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων σε συνάρτηση με τις πολιτικές και άλλες συνθήκες του τοπικού περιβάλλοντος.

2. ΔΥΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΕΣ: Η ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ

Ο πολιτικός λόγος στην Ελλάδα, όταν αναφέρεται στον απόδημο ελληνισμό, περιλαμβάνει δύο κατηγορίες θεμάτων, τα λεγόμενα εθνικά θέματα και τα κοινωνικά-οικονομικά που απασχολούν τους ίδιους τους μετανάστες. Αλλά ο πολιτικός λόγος των ελληνικών κομμάτων διαφοροποιείται ως προς την έμφαση που δίνει στην κάθε κατηγορία θεμάτων, τις αντιλήψεις για τον κόσμο και τη θέση του ελληνισμού στον κόσμο καθώς και το ρόλο της ορθοδοξίας, αποκαλύπτοντας έτσι δύο εν μέρει διαφορετικές «φιλοσοφίες».

α. Η ελληνορθόδοξη φιλοσοφία

Η μία φιλοσοφία τονίζει κυρίως τα εθνικά ζητήματα και την υποχρέωση («ιστορική ευθύνη») των απόδημων Ελλήνων να συμπαραταχθούν με το εθνικό κέντρο. «Οι απόδημοι Έλληνες αποτελείτε ένα πολύτιμο κομμάτι του ελληνισμού [...] Αποδείξατε, για μια ακόμη φορά, την προσήλωσή σας στις παραδόσεις μας και τα ιδανικά μας, με την πολύτιμη συνδρομή και τη σθεναρή συμπαράστασή σας στην προσπάθεια αντιμετώπισης των γνωστών εθνικών μας θεμάτων...».³

Επίσης, ο «ελληνισμός» προβάλλεται συχνά στο πλαίσιο αυτό ως μια ιδέα χρήσιμη και αναγκαία για ολόκληρο τον κόσμο. Χαρακτηριστικά πάλι αναφέρεται σε ένα πρόσφατο μήνυμα: «Μαζί μπορούμε και πάλι ν' αναδειξουμε τον ελληνισμό σε κορυφαία και ρυθμιστική δύναμη, στον ραγδαία εξελισσόμενο σύγχρονο κόσμο, και να κατανοήσουμε με τις πρωτοβουλίες μας τον ανθρωπισμό, που αποτελεί λαμπρό δημιούργημα της κλασικής Ελλάδος, πυξίδα

3. Μήνυμα του Προέδρου της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή προς τους αποδήμους, εφημερίδες 22 Δεκεμβρίου 1992.

και γνώμονα στη σύγχρονη πορεία της οικουμένης. Για τους λόγους αυτούς, επιβάλλεται η καλλιέργεια στενής συνεργασίας μεταξύ αποδήμων και εθνικού κέντρου [...] μαζί μπορούμε να κάνουμε ένα καινούριο ξεκίνημα και να θέσουμε στη διάθεση όλων την πολύτιμη κιβωτό του ελληνισμού που εμείς οι Έλληνες και Ελληνίδες είμαστε οι θεματοφύλακες».⁴

Και ο Μ. Έβερτ σε πρόσφατο άρθρο του διατυπώνει την άποψη ότι ο οικουμενικός ελληνισμός μπορεί να συμβάλει στην «αναγέννηση του ελληνικού πνεύματος σε παγκόσμιο επίπεδο», πράγμα που συνιστά «δύσκολο εγχείρημα ειδικά σε μια περίοδο που η ανθρωπότητα έχει απομακρυνθεί απ' την ουμανιστική της διάσταση και αποκτά όλο και περισσότερο μια μονοδιάστατη υλιστική και τεχνοκρατική αντίληψη». Και προτείνει, ανάμεσα σε πολλά άλλα, την καθιέρωση ολυμπιακών αγώνων του πνεύματος!... Η σύγχυση είναι προφανής. Πάντως ο Μ. Έβερτ βλέπει ότι «προϋπόθεση για την υλοποίηση του οράματος του οικουμενικού ελληνισμού είναι ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας μας».⁵ Η αναφορά στον ελληνισμό τείνει, στο πλαίσιο της φιλοσοφίας που εξετάζουμε, ν' αναχθεί σε υποκατάστατο της «μεγάλης ιδέας». Αν ως το 1922 έπρεπε οι κοινότητες της διασποράς να ενταχθούν στο κράτος (και μάλιστα όσο περισσότερες, τόσο το καλύτερο), σήμερα ο κόσμος οφείλει να διαφωτιστεί από τους θεματοφύλακες του ελληνικού πνεύματος, του ανθρωπισμού, που είναι δημιούργημα της αρχαιότητας.

Δύο σημεία αξίζει, εδώ, να τονιστούν σε σχέση με τον ελληνισμό ως παγκόσμια και εξαγωγήσιμη ιδέα.

Το ένα είναι ότι: παραμένει φυσικό ν' αναζητεί κανείς και να προβάλλει τις επιρροές που μπορεί να έχει ασκήσει σε τρίτους (και να έχουν ασκηθεί ή να ασκούνται πάνω του από τρίτους). Ανάλογες αναζητήσεις κάνουν και άλλοι π.χ. για την επίδραση συστατικών στοιχείων του βρετανικού τρόπου ζωής στις αποικίες ή στις χώρες εποικισμού των Βρετανών. Υποστηρίζεται π.χ. ότι οι αμερικανικές αντιλήψεις περί ελευθερίας έχουν τις ρίζες τους

4. Υφ. Εξωτερικών κ. Β. Τσουδερού, *Μήνυμα προς τον απόδημο ελληνισμό*, Χριστούγεννα 1991, ανακοίνωση του ΥΠΕΞ, σ. 2-3. (Η υπογράμμιση δική μου). Το κείμενο συμπληρώνουν οι παραδοσιακές ανησυχίες για τον εκτροχιασμό του κόσμου και τα τυπικά συμπτώματά του, το εμπόριο ναρκωτικών, την τρομοκρατία, τον καταναλωτισμό (στο ίδιο).

5. «Εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και οικουμενικός ελληνισμός», εφημ. *Το Βήμα*, 26 Ιουλίου 1992.

ακριβώς στην κουλτούρα της βρετανικής διασποράς.⁶

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και η ελληνική διασπορά είναι ένας τρόπος ζωής με τα δικά του σύμβολα, τελετουργίες, αξίες, που συχνά και κάπως συντεταγμένα συνοψίζουμε στον όρο «ορθοδοξία». Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι οι μετανάστες μας, όπου εγκαταστάθηκαν ως συμπαγείς ομάδες, επηρέασαν τους προϋπάρχοντες τρόπους ζωής, αν και πιθανόν όχι μόνοι τους, αλλά ως μέρος της επιρροής πολλών άλλων μεταναστευτικών ομάδων, με συγγενή πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Στη (Δυτική) Γερμανία αυτό είναι εμφανές, σε επίπεδο καθημερινής ζωής. Αλλά δεν είναι αυτό που υπονοούν όσοι αναφέρονται στην οικουμενικότητα του ελληνισμού. Εννοούν την αρχαία ελληνική σκέψη. Αλλά αυτή ακριβώς δεν κατάφερε να επεξεργαστεί με ουσιαστικό τρόπο ο ελλαδικός χώρος, ούτε την αντιπροσωπεύει σήμερα στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή και δη αποκλειστικά. Έτσι φθάσαμε στο δεύτερο σημείο.

Ότι ο ελληνικός πολιτισμός, κυρίως με τη μορφή και το περιεχόμενο της αρχαίας σκέψης, έχει αποτελέσει μια από τις σημαντικότερες πηγές του «δυτικού πολιτισμού», είναι πλέον μάλλον κοινός τόπος. Η διαδικασία τροφοδότησης του τελευταίου επιταχύνθηκε με την Αναγέννηση. Για ιστορικούς λόγους λοιπόν, η ουσιαστική επεξεργασία της αρχαίας ελληνικής σκέψης δεν έγινε στο Βυζάντιο (παρά κάποιες πρόσκαιρες ανάλαμπές προς το τέλος), ούτε στην Ανατολή αργότερα, όπου επικράτησαν οι Οθωμανοί, αλλά στη Δύση. Στη διαδικασία αυτή ο νέος ελληνισμός συμμετείχε αποσπασματικά, τυπολατρικά και επιφανειακά, πάντως όχι ουσιαστικά, πράγμα που σημαίνει ανάμεσα σε άλλα ότι δεν χειραφετήθηκε από τη θεολογική σκέψη. Στον νέο ελληνισμό κυριάρχησε το «ελληνοχριστιανικό πλέγμα», όπου το «ελληνικό» παρέπεμπε απλώς σε μια ιδιοκτησιακή (λόγω γλώσσας) σχέση με την αρχαία ελληνική σκέψη, δηλαδή μ' έναν πολιτισμό που έμεινε αχώνευτος και εν πολλοίς ακατανόητος.

Οι ελλαδικές κυβερνήσεις, που υπερτονίζουν την οικουμενικότητα του ελληνισμού, παραβλέπουν ακριβώς ότι η ουσιαστική επεξεργασία του πρέπει ακόμη να γίνει στην ίδια την Ελλάδα. Σε σημαντικό βαθμό η νοοτροπία τους είναι μεταπρατική: να πουλήσουν ένα πράγμα που δεν παράγουν, ούτε αναπαράγουν, ούτε έ-

6. Βλ. D.H. Fischer, *Albions Seed*, Brandeis 1990.

χουν αφομοιώσει, αλλά που υποθέτουν ότι έχει ζήτηση!

Ενδιαφέρον έχει ότι στη φιλοσοφία που εξετάζουμε (με όλες τις αναφορές στην αρχαία Ελλάδα) η ορθοδοξία, ως σύνολο ιδεών και οργανωτικών ιστών, οφείλει να παίξει σημαντικό ρόλο και μάλιστα να είναι στο επίκεντρο της ζωής και των κινητοποιήσεων του απόδημου ελληνισμού. Η αντίφαση είναι προφανής και η εξήγηση απλή: η «ορθοδοξία» παραμένει συστατικό στοιχείο του ιδιαίτερου τρόπου ζωής του νέου ελληνισμού, ενώ η αρχαιότητα ένα ιδεολόγημα. Η επίκληση ή αναφορά στη σημασία της ορθοδοξίας ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως τη βιώνει ο νέος ελληνισμός.

Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά η υφυπουργός Εξωτερικών Β. Τσουδερού, η ορθοδοξία πρέπει σε συνάρτηση με τον ελληνισμό να γίνει ο χώρος στον οποίο οι απόδημοι θα μπορέσουν να προωθήσουν ιδέες και απόψεις που θα υψώνουν ψηλά την παγκόσμια ιδέα για την Ελλάδα.⁷ Το ρόλο αυτό διεκδικεί και η ίδια η εκκλησία, πράγμα που μπορεί στην πράξη να οδηγήσει σε τριβές με τις οργανώσεις του αποδήμου ελληνισμού.⁸

Το ζήτημα του ρόλου ή και της πρωτοκαθεδρίας του εκκλησιαστικού ή του κοσμικού στοιχείου της διασποράς στις κινητοποιήσεις για τα εθνικά θέματα είναι παλαιό. Έγινε πάλι επίκαιρο κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εκδηλώσεων συμπαράστασης προς το εθνικό κέντρο για το ζήτημα των Σκοπίων.

Στο ζήτημα αυτό αναφερόμαστε και αλλού. Εδώ αρκεί να σημειώσουμε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στο εκκλησιαστικό και κοσμικό στοιχείο διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή. Στη Μαύρη Αφρική π.χ. η Εκκλησία παραμένει στο κέντρο του οργανωτικού ιστού και της πνευματικής ζωής του ελληνισμού. Κάπως διαφορετική είναι η κατάσταση στην Αίγυπτο. Στη Δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα στη (Δυτική) Γερμανία έχει διαμορφωθεί από καιρό ένας καταμερισμός των έργων ανάμεσα σε Εκκλησία και οργανώσεις των αποδήμων —με τις τελευταίες να έχουν το κύριο βάρος των εκάστοτε κινητοποιήσεων για εθνικά θέματα. Στο παρελθόν όμως, οι εντάσεις ανάμεσα στα δύο στοιχεία ήταν μεγάλες. Πιθανόν αυτό να είχε σχέση με την πολιτικοποίηση των μαζικών οργανώσεων των μεταναστών.

Στις ΗΠΑ, το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας είχε επίσης τεθεί και

7. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Φεβρουαρίου 1992.

8. Βλ. εφημ. *Η Καθημερινή*, 22.11.1992.

ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην Εκκλησία και πολλές τουλάχιστον οργανώσεις αποδήμων ήταν μάλλον εμφανής.⁹ Δήλωνε χαρακτηριστικά πάλι ο αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος: «Πολλές φορές αναρωτήθηκα ποιος αντιπροσωπεύει την ομογένεια. Οι κύκλοι του Λευκού Οίκου και οι εκκλησιαστικοί κατέληξαν στο ότι είμεθα πιο πολύ μια θρησκευτική παρά μια πολιτική ομάδα και απευθύνθησαν στην Εκκλησία. Εξάλλου η Εκκλησία είναι 48 ώρες το 24ωρο ανοιχτή, επομένως μπορεί να δώσει στον κόσμο την πνευματική τροφή και την καθοδήγηση στα εθνικά θέματα και σε κάθε τι που αφορά στην επιβίωσή μας και εδώ και στην πατρίδα».¹⁰

β. Η «κοινωνική» φιλοσοφία

Αντίθετα, στη δεύτερη φιλοσοφία, όπως αποτυπώνεται π.χ. στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, τονίζονται περισσότερο τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του απόδημου ελληνισμού, οι δυνατότητες διαμόρφωσης συμμετοχικών θεσμών (που όμως εν τέλει δεν υλοποιήθηκαν) ενώ μόνο παρεμπιπτόντως γίνονται αναφορές στην εκκλησία. Η σημασία του απόδημου ελληνισμού για τα εθνικά θέματα δεν παραβλέπεται εντελώς και οπωσδήποτε υπάρχουν αναφορές σε στόχους όπως η εθνική ανεξαρτησία, η ανάπτυξη και η πρόοδος, τους οποίους πρέπει να επιτύχουν από κοινού οι Έλληνες του εξωτερικού και η ελληνική κυβέρνηση. Επίσης, στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην παλιννόστηση. Οι επιστρέφοντες Έλληνες πιστεύεται ότι θα συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη με τα δικά τους κεφάλαια και τη δική τους εμπειρία.

Η διαφορετική έμφαση ήταν προϊόν των καιρών, της ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος και της ιδεολογίας. Πράγματι, στη δεκαετία του '70 εμφανίζεται ένα κύμα παλιννόστησης ιδίως από τον ευρωπαϊκό χώρο, που οφειλόταν στα οικονομικά προβλήματα των χωρών υποδοχής. Οι κυβερνήσεις της δεκαετίας του '80 δεν μπορούσαν πλέον να παραβλέψουν την παρουσία πολλών Ελλήνων που είχαν επιστρέψει και τα προβλήματα προσαρμογής που αντιμετώπιζαν εδώ. Επίσης, το σοσιαλιστικό κίνημα είχε ανδρω-

9. Βλ., ανάμεσα σε πολλά άλλα, Χρ. Λαζαρίδης, «Από την εθνική αφύπνιση στην πολιτική χειραφέτηση - ελληνική διασπορά 1992», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Ιουνίου 1992.

10. Συνέντευξη στην εφημ. *Η Καθημερινή*, 22.11.1992.

θεί στο εξωτερικό σε στενή επαφή με το κλίμα και τους καιμούς των αποδήμων. Υπήρχε ένας σημαντικός βαθμός ταύτισης με τον ελληνισμό της Ευρώπης. Τέλος, οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί εμπεριείχαν την καχυποψία έναντι των καθιερωμένων μορφών και περιεχομένων του εθνικισμού (ανεξάρτητα από το αν ο εθνικισμός εισήλθε από την πίσω πόρτα και με άλλο ένδυμα, στη σοσιαλιστική ιδεολογία και, κυρίως, πρακτική) καθώς και έναντι της εκκλησίας, η οποία θεωρούνταν απλώς, αν και όχι πάντοτε ρητά, ένα συντηρητικό προπύργιο, εδώ και έξω. Εκτός τούτου, στη φιλοσοφία αυτή, ο λαός δεν ήταν ο φανταστικός φορέας της κλασικής παράδοσης, αλλά άνθρωποι με συγκεκριμένα προβλήματα καθημερινής επιβίωσης σ' ένα άδικο σύστημα.

Ο απόδημος ελληνισμός, αναφέρεται χαρακτηριστικά στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ για την (προσδοκώμενη τότε) Γ' τετραετία: «...αντιμετωπίσθηκε και θα αντιμετωπίζεται ως: πρώτο: εθνικό κεφάλαιο, δεύτερο: δύναμη οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, τρίτο: κοινωνική ομάδα με σύνθετα προβλήματα και ιδιαιτερότητες».¹¹ Ταυτόχρονα, προσφερόταν ένα πλήρες —όσο γίνεται προεκλογικά— πρόγραμμα υποστήριξης για όσους θα έμεναν στο εξωτερικό και για όσους θα παλιννοστούσαν, ώστε να λυθούν τα ιδιαίτερα προβλήματα που η κάθε κατηγορία αντιμετώπιζε.

Η έμφαση είναι στα συγκεκριμένα οικονομικά και λοιπά προβλήματα του απόδημου ελληνισμού και στην προσπάθεια που πρέπει να καταβάλει το κέντρο ώστε να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες του. Συχνά, η προσπάθεια συνδέεται με το (σοσιαλιστικό) μετασχηματισμό του εθνικού κέντρου.

Ο ρόλος της ορθοδοξίας είναι στα επίσημα κείμενα υποβαθμισμένος και οι σχετικές, αναπόφευκτες αναφορές έχουν σχεδόν μόνο συμβολικό χαρακτήρα.

Τέλος, στη φιλοσοφία που εξετάζουμε αναγνωρίζεται η ανάγκη για θεσμικές καινοτομίες που θα επέτρεπαν τη σταθερότερη διασύνδεση Ελλαδιτών και αποδήμων και μεγαλύτερη συμμετοχή των τελευταίων σε διαδικασίες αποφάσεων.

Οι σχετικές αντιλήψεις είχαν ήδη διαμορφωθεί στη δεκαετία του '70 και κάτω απ' την επίδραση των μαζικών οργανώσεων που είχε καταφέρει να ιδρύσει το ΠΑΣΟΚ (στην αρχή ως Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα). Οι απόδημοι είχαν παίξει ιδιαίτερο ρό-

11. ΠΑΣΟΚ, *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, Αθήνα 1989, σ. 71.

λο στη διαμόρφωση του κινήματος κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και απαιτούσαν τώρα δικαιώματα συμμετοχής, συγχέοντας όμως συχνά συλλογικές με ατομικές προσδοκίες. Στη δεκαετία του '80, τα αιτήματα βρίσκουν ανταπόκριση σε διάφορες πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν η ίδρυση Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού (1983), η σύγκληση Συνεδρίου του Απόδημου Ελληνισμού (1985) και η επεξεργασία προεδρικού διατάγματος για την ίδρυση Συμβουλίου του Απόδημου Ελληνισμού (1988).¹²

Όλα αυτά ήταν σημαντικά βήματα ιδίως αν τα συγκρίνουμε με την προηγούμενη κυβερνητική πρακτική. Αυτό πρέπει να εξαρθεί. Έτσι π.χ. για πρώτη φορά ένας «φορέας», παρά τις ελλείψεις, αβεβαιότητες και θεσμικούς περιορισμούς που προέκυπταν από το σύνηθες χάος αρμοδιοτήτων, ασχολείται κάπως συγκεντρωτικά με ζητήματα των αποδήμων, σε χτυπητή αντίθεση με τις αιωνίως υποβαθμισμένες υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών. Σε κρίσιμες στιγμές η ΓΓΑΕ θα μπορούσε να μετατραπεί σε πόλο κινητοποιήσεων ή υποστήριξης κινητοποιήσεων, έχοντας και κάποιο κύρος στον απόδημο ελληνισμό.

Ιδιαίτερα μεγάλες φιλοδοξίες επενδύονται στο Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού: «Το ΣΑΕ μπορεί να είναι η ενιαία έκφραση του ελληνισμού με την ισότιμη έκφραση των Ελλήνων όπου γης, με στόχο την προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, αλλά και την επιβίωση της ελληνικής πολιτιστικής ιδιαιτερότητας που βρίσκεται στο επίκεντρο των κοσμογονικών εξελίξεων που συντελούνται σε παγκόσμια κλίμακα». ¹³ Είχε βέβαια αναγγελθεί και το 1985.¹⁴

Πρέπει να σημειωθεί ότι και οι δύο φιλοσοφίες τείνουν να συμπέσουν σ' ένα σημείο —στην επιδίωξη να αποφευχθεί η ενσωμάτωση των απόδημων Ελλήνων στις τοπικές κοινωνίες.

Η απήχηση των δύο φιλοσοφιών στον απόδημο ελληνισμό είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Πιθανόν, στις ΗΠΑ και στην Αφρική, η Εκκλησία παίζει κρίσιμότερο ρόλο από τις λαϊκές οργανώσεις, ενώ στη Δυτική Ευρώπη συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Ανάλογα δια-

12. Βλ. αναλυτική παρουσίαση των θεσμικών καινοτομιών Π. Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός στη Δυτική Ευρώπη, Αφρική και Λατινική Αμερική*, μελέτη για τη ΓΓΑΕ, 5 τόμοι, Αθήνα 1993, τόμος Α', σ. 226 και εξής, και τόμος Ε', παράρτημα.

13. ΠΑΣΟΚ, *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, ό.π., σ. 72.

14. Βλ. ΠΑΣΟΚ, *Πρόγραμμα δεύτερης τετραετίας*, Αθήνα 1985, σ. 127.

φορετική είναι η υποδοχή των δύο φιλοσοφιών. Τα προηγούμενα ισχύουν όμως κυρίως για την πρώτη γενιά μεταναστών. Για τις επόμενες, που μεγαλώνουν στο εξωτερικό και διαφοροποιούν την ταυτότητά τους, ούτε η εθνικοχριστιανική διάσταση ούτε η παλιννόστηση και τα προβλήματά της ήταν σημαντικά θέματα, αν και τα τελευταία χρόνια, πάλι, σημειώνεται μια αλλαγή διαθέσεων και στις γενιές αυτές.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πολιτική πράξη δεν επηρεαζόταν αποκλειστικά από τη μια ή την άλλη φιλοσοφία. Κυβερνήσεις που γενικά υιοθετούσαν την ελληνορθόδοξη δεν αγνοούσαν παντελώς πολύ συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα των αποδήμων. Έτσι π.χ. διαπραγματεύθηκαν συμφωνίες με δυτικοευρωπαϊκές χώρες για τη ρύθμιση οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των αποδήμων.¹⁵ Από την άλλη μεριά, κυβερνήσεις με προεχόντως κοινωνική φιλοσοφία δεν παρέβλεψαν τις δυνατότητες κινητοποίησης αποδήμων για εθνικά θέματα, ούτε ήταν δυνατό να τις παραβλέψουν με δεδομένο τον ψυχισμό του απόδημου ελληνισμού. Αλλά είχαν προβλήματα σχέσεων με την Εκκλησία. Συνοπτικά η πολιτική πράξη χαρακτηρίζεται από μείγματα στοιχείων που προέρχονται και από τις δύο φιλοσοφίες, αλλά σίγουρα διαφέρει η έμφαση που δίνει κάθε κυβέρνηση στα επιμέρους στοιχεία.

γ. Το κοινό υπόβαθρο: Ο πατερναλισμός

Παρά τις διαφορές φιλοσοφίας και ουσιαστικής πολιτικής υπάρχουν μερικά σταθερά χαρακτηριστικά στη συμπεριφορά των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι του απόδημου ελληνισμού που μπορούν να συνοψιστούν στον όρο πατερναλισμός. Ο όρος υπογραμμίζει την πρωτοκαθεδρία της Αθήνας στη διαμόρφωση πολιτικής και στον ορισμό του εθνικού χαρακτήρα των θεμάτων.¹⁶ Αυτό ορίζει ή επιζητεί να ορίσει τι είναι και τι δεν είναι εθνικό συμφέρον.

«Η επίκληση της σοφίας και της υπεύθυνης εποπτείας των εθνικών προτεραιοτήτων από το εθνικό κέντρο αποτέλεσε το περιεχό-

15. Βλ. Γ. Μαντζουράνης, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, β' έκδοση, Αθήνα 1974· Α. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα 1991.

16. Ν. Stavrou, «The Greek-American Community in Policy Considerations of the Motherland», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990.

μενο της ιδεολογίας, με την οποία ο νεοελληνικός κρατικός μανδραρινισμός αντιμετώπισε τον εξωελλαδικό ελληνισμό. Το ιδεολογικό αυτό μόρφωμα παρέσχε και τα επιχειρήματα ή τις υπεκφυγές για τη συγκάλυψη ή τη μετάθεση ευθυνών του «εθνικού κέντρου» σε σχέση με τη μοίρα του εξωελλαδικού ελληνισμού». ¹⁷ Η συμπεριφορά αυτή έχει βαθιές ιστορικές ρίζες.

Ως το 1922, γράφει ο Π. Κιτρομηλίδης, η πολιτική του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου του ελληνισμού απαρτίστηκε από τρία αλληλένδετα στοιχεία-τεκμήρια του πατεριναλισμού: πρώτο στοιχείο ήταν η ιδεολογία της εθνικής ενότητας, που όμως αποσκοπούσε να νομιμοποιήσει το κράτος ως το κέντρο αποφάσεων για την τύχη του απόδημου ελληνισμού· το δεύτερο στοιχείο ήταν η μεταλαμπάδευση του αλυτρωτισμού από το εθνικό κέντρο στους πληθυσμούς της Ανατολής, μέσω φορέων και μηχανισμών που αντλούσαν δυνάμεις από το κέντρο (π.χ. από το πανεπιστήμιο), και το τρίτο οι απόπειρες ενσωμάτωσης των αλύτρωτων με δυναμικά μέσα. ¹⁸ Βέβαια ο ελληνισμός που βρισκόταν εκτός των γεωγραφικών ορίων του αλυτρωτισμού διέφευγε της προσοχής του εθνικού κέντρου (μετανάστες στις ΗΠΑ κλπ.).

Μετά το 1922 βέβαια έμεινε μόνο το πρώτο, δηλαδή η διεκδίκηση ενός κυριαρχικού ρόλου για τις τύχες ολόκληρου του ελληνισμού. Αναβίωσε, μετά από μια περίοδο εσωστρέφειας (κατοχή, εμφύλιος, ανασυγκρότηση), με την έκρηξη του κυπριακού προβλήματος. Μαζί του επέστρεψαν όλα τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν: η διεκδίκηση από το εθνικό κέντρο καθολικότερης εποπτείας των εθνικών συμφερόντων, η παρεπόμενη αξίωση ενός μονοπωλιακού ρόλου στον ορισμό των εθνικών συμφερόντων –που παραγνωρίζει συστηματικά τις ιδιαίτερες συνθήκες, στις οποίες ζουν τα διάφορα τμήματα του ελληνισμού–, η βεβαιότητα για τη σοφία των διπλωματικών μανδραρίνων του, η άρνηση της δυνατότητας αυτοτελούς ρόλου άλλων τμημάτων του ελληνισμού (με την Κύπρο ως ακραίο παράδειγμα), η δυσπιστία απέναντι σε κάθε τέτοια διεκδίκηση, η έφεση για περιοδικές παρεμβάσεις σε θεσμούς και οργάνωση του εκτός Ελλάδας ελληνισμού, η υπαγωγή της πολιτικής αποδήμων στον εσωτερικό πολιτικό ανταγωνισμό και, μαζί με όλα αυ-

17. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ. 143-164, ιδίως σ. 143.

18. Στο ίδιο, σ. 150-156.

τά, η βραδύτητα προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Ίσως πράγματι στην κυπριακή τραγωδία αποκαλύπτεται καθαρά και σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια η πατερναλιστική-παρεμβατική και ταυτόχρονα αναποτελεσματική συμπεριφορά του εθνικού κέντρου έναντι των εκτός Ελλάδας Ελλήνων.¹⁹ Παρά τις σημαντικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ του κυπριακού ελληνισμού, ο οποίος είναι εγκατεστημένος στις ιστορικές εστίες του, και του αποδήμου ελληνισμού, που είναι προϊόν των αλληπάλληλων μεταναστευτικών ρευμάτων και ζει ως εθνοτική μειονότητα σε ξένες κοινωνίες και τόπους, τα συμπεριφορικά χαρακτηριστικά του εθνικού κέντρου δεν ξεπεράστηκαν ποτέ πραγματικά. Αντίθετα, αναπαράγονται με κάθε σχεδόν κυβέρνηση, αν και μπορούμε να διαπιστώσουμε διαλείμματα περισυλλογής και σημαντικές διαφορές στην έντασή τους. Ας προσθέσουμε ότι ο πατερναλισμός του κέντρου δεν περιορίζεται μόνο σε θέματα γενικής πολιτικής, αλλά επιζητεί να επηρεάσει τα προγράμματα ζωής των Ελλήνων της διασποράς.²⁰

Τα προηγούμενα αφορούν σε προθέσεις, σχέδια και αντιλήψεις που διαμορφώνονται στην Ελλάδα. Όμως το πραγματικό «πρότυπο» σχέσεων που επιβάλλεται τελικά και οι δυνατότητες του εθνικού κέντρου να κινητοποιεί την ελληνική διασπορά δεν προσδιορίζονται μόνον από τις προθέσεις του, αλλά επιπλέον από:

(i) την *ικανότητά του* να εφαρμόζει οποιαδήποτε πολιτική έναντι των αποδήμων (ή γενικά οποιαδήποτε πολιτική) και

(ii) την *«προσωπικότητα» της διασποράς* ή των διαφόρων τμημάτων της διασποράς.

Όσον αφορά στην ικανότητα των διοικητικών και πολιτικών μηχανισμών στο κέντρο έχουν ειπωθεί πολλά. Εδώ σημειώνουμε μόνο, ότι αυτοί είναι συχνά απορροφημένοι από τα εσωτερικά

19. Βλ. πάλι περιγραφές με πάθος του Π. Κιτρομηλίδη, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *ό.π.*, σ. 159-164.

20. Π.χ. στη (Δυτική) Γερμανία οι διαμεσολαβητές του εθνικού κέντρου «ξεσηκώνουν τους μετανάστες και δεν τους αφήνουν να πάρουν τις δικές τους αποφάσεις» σε θέματα επαγγελματικής αποκατάστασης κλπ. Βλ. Εμ. Σαριδής, «Μεταξύ παλιννόστησης και ενσωμάτωσης», στον τόμο της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης (επιμ. Γ. Πετρόχειλος), *Ελληνική διασπορά στη Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα 1985, σ. 25-48, ιδίως σ. 45, και αλλού. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι τα ελλαδικά κόμματα μάλλον αποτελούν μηχανισμούς επιρροής του εθνικού κέντρου πάνω στους απόδημους παρά διαύλους μεταφοράς των ανησυχιών της διασποράς προς την πατρίδα. Στο ίδιο, σ. 41.

προβλήματα και απλώς αδιαφορούν, ενώ και η ανικανότητα είναι σε πολλές περιπτώσεις εμφανής, όπως δείχνουν οι μονίμως υποβαθμισμένες υπηρεσίες απόδημου ελληνισμού του Υπουργείου Εξωτερικών. Η ίδρυση υφυπουργείου απόδημου ελληνισμού στο Υπουργείο Εξωτερικών το 1992 είναι προϊόν μάλλον ενδοκομματικών ανακατατάξεων και φιλοδοξιών παρά ενός σχεδίου πολιτικής.

Από την άλλη μεριά, ο απόδημος ελληνισμός δεν είναι πάντοτε, ούτε παντού, απλός αποδέκτης του πατεριλισμού. Η συμπεριφορά του επηρεάζεται από ολόκληρη σειρά παραγόντων, μη ελεγχόμενων από το κέντρο, δηλαδή από:

(i) τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες ζει (και τα συμφέροντά του) στις χώρες υποδοχής, σε συνδυασμό με την οικονομική και κοινωνική θέση του και το βαθμό νομιμοφροσύνης που αναπτύσσουν οι απόδημοι έναντι της χώρας υποδοχής·

(ii) την «ιστορία» (ιστορικές παροικίες π.χ. διαφέρουν από τις πρόσφατες, που είναι προϊόν μεταναστευτικών ρευμάτων)·

(iii) το πολιτικό σύστημα·

(iv) τον πολιτισμικό χαρακτήρα των χωρών υποδοχής·

(v) το νομικό-θεσμικό καθεστώς των αποδήμων·

(vi) τις διακρατικές σχέσεις Ελλάδας και χωρών υποδοχής·

(vii) το μέγεθος, τη συγκέντρωση και τη διαχρονική εξέλιξη του ελληνισμού στις διάφορες χώρες.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών των παραγόντων είναι, όπως σημειώσαμε, να διαφοροποιούνται η προσωπικότητα της διασποράς

ΣΧΗΜΑ 1

και οι πραγματικές σχέσεις με το κέντρο. Διαφοροποιούνται επίσης ο βαθμός και η αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων για εθνικά θέματα (βλ. σχήμα 1).

3. Η ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

α. Κινητοποίηση και απειλή

Σημειώσαμε ήδη ότι ναι μεν ζούμε σε μια εποχή όπου γενικά τα εθνικά κέντρα ανακαλύπτουν εκ νέου τη διασπορά τους, αλλά ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές στον τρόπο που οι τελευταίες αντιδρούν στις εγγλήσεις των πρώτων. Η ελληνική διασπορά ανήκει, συνολικά, στην κατηγορία της «κινητοποιημένης» διασποράς με ορισμένη έννοια: ενδιαφέρεται και ενεργοποιείται, έστω με ασυνέχειες, για ζητήματα που αφορούν πρωτίστως το εθνικό κέντρο.

Ο όρος «κινητοποιημένη» (mobilized) δεν χρησιμοποιείται εδώ με τον ίδιο τρόπο όπως στη γνωστή τυπολογία του J. Armstrong.²¹ Ο τελευταίος ξεχωρίζει τον τύπο της κινητοποιημένης και τον τύπο της προλεταριακής διασποράς, αλλά στον πρώτο περιλαμβάνει τις παλαιότερες και πλουσιότερες και προνομιακές εθνοτικές ομάδες, ενώ στον δεύτερο εκείνες που προήλθαν από πρόσφατα (μεταπολεμικά) μεταναστευτικά ρεύματα και δεν έχουν ίσα δικαιώματα με τους πολίτες των χωρών υποδοχής.

Η διάκριση αυτή μπορεί να έχει νόημα σε σχέση με ορισμένες πτυχές του φαινομένου της διασποράς. Αν την εφαρμόσουμε στην περίπτωση της ελληνικής, τότε θα 'πρεπε να θεωρήσουμε τον απόδημο ελληνισμό της Β. Αμερικής και της Ν. Αφρικής ως κινητοποιημένη διασπορά και τον ελληνισμό της (Δυτικής) Γερμανίας ως προλεταριακή.²² Στην ανάλυσή μας ο όρος κινητοποιημένη υποδηλώνει, απλώς, σχετικά ισχυρό ενδιαφέρον για τις τύχες της χώρας προέλευσης και ενεργοποίηση για την προάσπιση των συμφερόντων της. Το αντίθετο ισχύει για τις μη κινητοποιημένες διασπορές.

21. J.A. Armstrong, «Mobilized and Proletarian Diasporas», *American Political Science Review*, 70, No 2/1976, σ. 393-404.

22. Βλ. και Alex. Kitroeff όπως αναφέρεται στο Th. Ikonou, «Europa's griechische Diaspora - Dimensionen einer interdisziplinären bestandsaufnahme», στο *Der Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 16, Heft 3/1991, σ. 94-113, ιδίως σ. 96.

Ο απόδημος ελληνισμός λοιπόν ανήκει στον τύπο της κινητοποιημένης διασποράς όπως τον ορίσαμε. Διαφέρει συνεπώς ως προς τούτο από άλλες διασπορές, φέρ' ειπείν την ιταλική ή την αγγλική, αλλά ομοιάζει με την ιρλανδική, εβραϊκή, αρμενική διασπορά.

Υπάρχει μια γενικότερη εξήγηση για τη διαφορά αυτή;

Μια πιθανή εξήγηση είναι η οικονομική επιτυχία.²³ Οι Βρετανοί μπορεί να είχαν καλύτερες προϋποθέσεις για οικονομική και κοινωνική άνοδο, λόγω γλώσσας και πολιτιστικής συγγένειας, στις χώρες υποδοχής. Οι *δυνατότητες ανόδου* με τη σειρά τους λειτούργησαν πιθανόν ως κρίσιμος παράγων αφομοίωσης. Αλλά αυτό δεν ισχύει για την ιταλική διασπορά στη Λατινική Αμερική, η οποία έδειχνε το ίδιο αδιάφορη όπως η βρετανική για το δικό της εθνικό κέντρο.

Ένας άλλος παράγων που προσφέρεται μόνος του για την εξήγηση του διαφορετικού βαθμού κινητοποίησης των διασπορών για υποθέσεις της πατρίδας είναι η εσωτερική *οικονομική και πολιτιστική ετερογένεια της χώρας προέλευσης*. Στις περιπτώσεις του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ιταλίας, παρατηρούμε ότι εμφανίζεται μεγάλος βαθμός εσωτερικής ανομοιογένειας. Η ιταλική ενοποίηση πραγματοποιήθηκε σ' ένα γεωγραφικό χώρο που περιλάμβανε διαφορετικούς «κόσμους». Το Ηνωμένο Βασίλειο απαρτίζεται επίσης από διαφορετικούς κόσμους. Η υπόθεση θα ήταν ότι η εσωτερική ετερογένεια επηρέασε τις δυνατότητες κινητοποίησης στο εξωτερικό μετά τη μετανάστευση. Αλλά, ενώ σε κάποιο βαθμό εσωτερική ετερογένεια χαρακτήριζε και την Ελλάδα, εντούτοις κινητοποιήσεις της διασποράς έγιναν και γίνονται.

Ίσως ο κρίσιμότερος παράγων που επηρεάζει το βαθμό κινητοποίησης για την πατρίδα είναι η *αίσθηση μιας εξωτερικής απειλής*. Η τελευταία εξηγεί τη συμπεριφορά πολλών ευρωπαϊκών διασπορών. Η ιρλανδική στις ΗΠΑ υποστήριξε ενεργά τον αγώνα της ανεξαρτησίας από τη Βρετανία, η αρμενική υποστηρίζει τη σημερινή πολιτική προάσπιση παραδοσιακών οικισμών και περιοχών μπροστά στην απειλή του Αζερμπαϊτζάν, οι ανατολικοευρωπαϊκές συσπειρώθηκαν για να αντιμετωπίσουν την υπαγωγή των χωρών

23. Για τις συγκρίσεις που ακολουθούν βλ. *The Economist*, Dec. 26th, 1992. Επίσης G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, ό.π., σ. 212 και εξής (για την εβραϊκή διασπορά), σ. 294 και εξής (για την παλαιστινιακή κλπ.).

της στη ζώνη επιρροής της πρώην ΕΣΣΔ. Η ουκρανική και κροατική διασπορά ανέπτυξαν στον Καναδά το ίδιο είδος επιρροής που έχει η εβραϊκή στις ΗΠΑ.²⁴ Η κροατική κοινότητα της Γερμανίας είναι εξίσου ισχυρή –ευνουούμενη και από την ιστορία, τη γρήγορη ενσωμάτωσή της στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και, φυσικά, τις συμμαχικές αναμνήσεις από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η πιο ενδιαφέρουσα, για μας, περίπτωση είναι η αρμενική διασπορά. Τα μεγάλα κέντρα της αρμενικής κουλτούρας στην Κωνσταντινούπολη, στο Βαν και στο Τμπίλιζι έχουν εξαφανιστεί. Λίγες περιοχές παραδοσιακά αρμενικές με κάποια λείψανα μνημείων έχουν απομείνει. Για το λόγο αυτό οι Αρμένιοι αισθάνονται επιτακτική την ανάγκη να τις προασπίσουν. Είναι η περίπτωση του Ναγκόρνο Καραμπάχ. Ο αγώνας αυτός είναι μέρος του παμπάλαιου αγώνα εναντίον παραδοσιακών εχθρών, των Τούρκων. Η κινητοποίηση της αρμενικής διασποράς γίνεται υπό συνθήκες μιας απειλής.

Στην ελληνική περίπτωση τώρα, η διεκδίκηση της ονομασίας «Δημοκρατία της Μακεδονίας» θεωρήθηκε από τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα και από τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνισμού της διασποράς, πρώτον, ως απειθείας απειλή της εθνικής ταυτότητας και, δεύτερον, ως ανανέωση επεκτατικών σχεδίων του πρόσφατου παρελθόντος.

Γεγονός είναι ότι, για τμήματα τουλάχιστον της διοικητικής-πολιτικής ελίτ της FYROM, η ονομασία είναι σύμβολο ευρύτερων αναθεωρητικών φιλοδοξιών εις βάρος της Ελλάδας και (λιγότερο) της Βουλγαρίας. Αλλά σημασία έχει εδώ ότι η διεκδίκηση της ονομασίας με τις επεκτατικές φιλοδοξίες που υποδήλωνε ουσιαστικά έφερε στην επιφάνεια βιωμένη ιστορία, τόσο στην Ελλάδα όσο και στους Έλληνες του εξωτερικού. Και οι τελευταίοι είχαν ζήσει τις διεκδικήσεις και συγκρούσεις για τον έλεγχο της περιοχής κατά τη διάρκεια της κατοχής, του εμφυλίου και της ίδρυσης από τον Τίτο της Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, πριν εγκαταλείψουν μαζικά την Ελλάδα στις δεκαετίες που ακολούθησαν αναζητώντας δουλειά. Η βιωμένη ιστορία επανήλθε στην επιφάνεια και μαζί της η *αίσθηση της απειλής* των τόπων καταγωγής –ιδανικοί όροι για κινητοποίηση της ελληνικής διασποράς, και κάθε διασποράς σχεδόν.

Γενικά, οι ασθενέστερες και περισσότερο απειλούμενες εθνότη-

24. Στο ίδιο.

τες είχαν τις ισχυρότερα οργανωμένες διασπορές.

Τα προηγούμενα δεν σημαίνουν ότι οι άλλοι παράγοντες που αναφέρθηκαν δεν παίζουν κάποιο ρόλο (δυνατότητες ανόδου, εσωτερική ετερογένεια της πατρίδας). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, μπορούν να εξηγήσουν διαφοροποιήσεις στο βαθμό κινητοποίησης και αποτελεσματικότητας της ίδιας διασποράς σε διαφορετικές περιοχές και χώρες. Έτσι π.χ. η θέση των Ελλήνων μεταναστών στη Νότια Αφρική ήταν, από πλευράς δυνατοτήτων ανόδου, σαφώς καλύτερη από τη θέση των εργατών-μεταναστών στη Γερμανία, και αυτό μπορεί να εξηγήσει μια σχετική υποτονικότητα στις κινητοποιήσεις των πρώτων.

β. Διαφορές στην κινητοποίηση

Στη βιβλιογραφία για τον απόδημο ελληνισμό το θέμα της κινητοποίησής του για εθνικά θέματα και των γενικότερων σχέσεων με το κέντρο έχει εξεταστεί κυρίως με αναφορά στον ελληνισμό του αγγλοσαξονικού χώρου και μάλιστα των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αυστραλίας. Στις χώρες αυτές υπάρχουν συμπαγείς και πολυάριθμες ελληνικές κοινότητες, με μεγάλες και σχετικά ισχυρές οργανώσεις και παράδοση καλλιέργειας σχέσεων με την πατρίδα (αν και όχι μόνο με το «κράτος»). Πάντως το τελευταίο συχνά έβλεπε τις οργανώσεις αυτές περίπου ως προέκταση των δικών του υπηρεσιών στο κέντρο ή στο εξωτερικό.

Αλλά η ελληνική διασπορά στον αγγλοσαξονικό χώρο και μάλιστα στις χώρες που αναφέραμε έχει διαφορετικό ρόλο στις κοινωνίες υποδοχής και διαφορετικές δυνατότητες ανάληψης «διαμεσολαβητικών» λειτουργιών στο πολιτικό σύστημα (για την υποστήριξη εθνικών θεμάτων!) από ό,τι έχει ο ελληνισμός της Αφρικής (Αίγυπτος, Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία!) και της Δυτικής Ευρώπης. Και τούτο, γιατί οι παράγοντες που αναφέραμε πιο πάνω (κοινωνικο-οικονομικό status, πολιτικό σύστημα, χαρακτήρας κοινωνίας, ιστορία κλπ.) διαμορφώνονται και επενεργούν με διαφορετικό τρόπο στις μεγάλες αυτές ζώνες (Βόρεια Αμερική, Αυστραλία, Καναδάς, Αφρική και Δυτική Ευρώπη).

Στην «αγγλοσαξονική ζώνη» (εκτός Νοτίου Αφρικής, στην οποία θα επανέλθουμε) έχουμε πληθυσμούς πολυεθνικής προέλευσης. Ο κεντρικός πυρήνας, αν και είναι αγγλοσαξονικός –αυτός έχει επιβάλει τη γλώσσα του και έχει επηρεάσει τους πολιτικούς θε-

σμούς— συμβιώνει με πληθυσμούς που δεν έχουν αγγλοσαξονική προέλευση και που, αριθμητικά, είναι μερικές φορές πλειοψηφία.

Οι κοινωνίες της ζώνης αυτής μπορούν να χαρακτηριστούν «πολυπολιτισμικές» —ως ένα βαθμό πάντοτε. Με τον όρο θέλουμε να δώσουμε έμφαση στις διαφοροποιήσεις αξιών και συμπεριφορών γύρω από έναν κοινό κεντρικό πυρήνα. Μπορεί να μην ανταποκρίνονται στις εξιδανικευμένες παρουσιάσεις πολυπολιτισμικών κοινωνιών, αλλά πάντως διαφέρουν ουσιαδώς από το πρότυπο εθνικών και ομογενοποιημένων κοινωνιών («εθνικό κράτος») της Δυτικής Ευρώπης.

Στην περιοχή αυτή, οι περισσότερες χώρες επιδειχνουν έναν ύποπτα υψηλό βαθμό εθνικής ομοιογένειας, πράγμα που κάνει κατανοητή και την ένταση των συζητήσεων για τους εισρέοντες ξένους. Χώρες όπως η Γαλλία (εξ ορισμού εδώ), η Νορβηγία, η Γερμανία και η Ελλάδα εμφανίζουν υψηλό βαθμό ομοιογένειας. Μετά τις πρόσφατες εξελίξεις (διάλυση της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας και την πιθανή διάλυση του Βελγίου ως τα τέλη της δεκαετίας), τα εθνικά κράτη θα είναι ακόμη πιο «καθαρά». Όλα δε αυτά, παρά την είσοδή εκατοντάδων χιλιάδων οικονομικών προσφύγων από την Αφρική και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Στην αγγλοσαξονική ζώνη, που εξετάζουμε ως πλαίσιο σύγκρισης, οι νέοι μετανάστες έρχονται συχνά από παραδοσιακές κοινωνίες με τις δικές τους αξίες και συμπεριφορές, αλλά αμέσως εκτίθενται στους μηχανισμούς της κυρίαρχης κουλτούρας (που όμως έχει και ικανότητες απορρόφησης ξένων στοιχείων) και της αγοράς, που οδηγούν σε μεγαλύτερη αφομοίωση. Αυτό τουλάχιστον ίσχυε μέχρι πρόσφατα, γιατί όπως είπαμε έχει στο μεταξύ σημειωθεί ένα είδος «εθνοτικής αναβίωσης» ακόμη και εκεί. Με άλλα λόγια, η οικονομική ενσωμάτωση, η μίμηση ή αποδοχή της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς δεν εξάλειψαν την εθνική ταυτότητα και μάλιστα από ένα χρονικό σημείο και μετά φαίνεται ότι η τελευταία ενδυναμώνεται.

Επίσης, σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, το πολιτικό σύστημα εμφανίζει δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν την πολιτική κινητοποίηση και σε εθνοτικές βάσεις, δηλαδή μια εθνοτική πολιτική εκπροσώπησης και «lobbying» που θέτει λιγότερο τοπικά ζητήματα και περισσότερο ζητήματα που αφορούν τη μητρική χώρα. Γενικά, η πρακτική του lobbying ειδικά στις ΗΠΑ είναι τμήμα της δημοκρατίας τους. Οι lobbyists είναι εγγεγραμμέ-

νοι στη Βουλή των Αντιπροσώπων και στη Γερουσία. Αρκεί να δηλώσουν το όνομα των πελατών τους και τα χρήματα που παίρνουν. Τα lobbies έχουν αναγνωριστεί από το 1971, με τροποποίηση του αμερικανικού συντάγματος.

Τώρα ο ελληνισμός των χωρών της Αφρικής, της Λατινικής Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης αντιμετώπισε και αντιμετωπίζει συνθήκες που διαφέρουν σε πολλά ουσιώδη χαρακτηριστικά από αυτές της αγγλοσαξονικής ζώνης. Η προέλευσή του και η θέση του στις κοινωνίες αυτές είναι επίσης διαφορετικές. Έτσι, εμφανίζει σε καθεμιά από τις χώρες υποδοχής εντυπωσιακές ιδιαιτερότητες, που τελικά επηρεάζουν τα πάντα, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεών του με το εθνικό κέντρο, των δυνατοτήτων κινητοποίησης για τα εθνικά θέματα και την αποτελεσματικότητά τους. Αυτή η διαφορετικότητα (πάνω από την ελληνικότητα και πέρα από την «ενότητα» κέντρου και διασποράς, της οποίας γίνεται τόσο συχνή επίκληση) γίνεται αμέσως εμφανής, αν συγκρίνουμε φέρ' ειπέιν τον ελληνισμό της Αιγύπτου με τον ελληνισμό της Νοτίου Αφρικής και τον ελληνισμό της Γερμανίας, για να σταθούμε μόνο στις χώρες με τους πιο συμπαγείς πληθυσμούς απόδημων Ελλήνων.

γ. Ο ελληνισμός της Αιγύπτου²⁵

Ο ελληνισμός της Αιγύπτου (ώς το 1937) ανήκε στην κατηγορία των εθνοτικών ομάδων σε υπανάπτυκτες (με τα συνήθη στενά οικονομικά κριτήρια) κοινωνίες, που ήταν οι πρώην αποικίες των δυτικών μητροπόλεων. Είχε, όπως όλες οι εθνοτικές ομάδες με ευρωπαϊκή προέλευση, *προνομοιακή θέση στις κοινωνίες αυτές*.

Οι Έλληνες της Αιγύπτου δεν θεωρούνταν πολίτες της χώρας, ενώ το εθνικό κέντρο προσπαθούσε να διασφαλίσει την ελληνική υπηκοότητά τους (δηλ. να είναι Έλληνες πολίτες στην Αίγυπτο).

Με την ανεξαρτησία επιταχύνθηκε η πορεία συρρίκνωσης. Δεν απέμειναν παρά μερικές κοινότητες που φθίνουν, αν και έχουν έ-

25. A. Kitroeff, *The Greek in Egypt 1919-1937: Ethnicity and Class*, Ithaca Press, Νέα Υόρκη 1989· G. Meyer, *L'Égypte contemporaine et les capitulations*, PUF, Παρίσι 1930· E. Σουλογιάννης, *Οι ελληνικές κοινότητες στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1984, του ίδιου, «The Greeks in Egypt in the 19th and 20th Centuries», ανέκδοτη εργασία· A. Πολίτης, *Ο ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμοι 2, Αθήνα-Αλεξάνδρεια 1928· I. Χατζηφωτός, «Η Αλεξάνδρεια των Ελλήνων», *Ιστορία*, τόμ. 55, σ. 173.

ντονη συνείδηση της ιστορικής κληρονομιάς τους και του γεγονότος ότι αποτελούν ένα κεφάλαιο γνώσεων, εμπειριών και αισθημάτων. Είναι δηλαδή φορείς μιας ιστορικής υποδομής, η οποία θα μπορούσε να στηρίξει αναπτυσσόμενες σχέσεις ανάμεσα σε Ελλάδα και Αίγυπτο σήμερα (πράγμα το οποίο φαίνεται ότι τον τελευταίο καιρό γίνεται). Αλλά ούτε στη χρυσή εποχή του ούτε μετά βέβαια μπορούσε να επηρεάσει την πολιτική της αιγυπτιακής κυβέρνησης, παρόλο που η ιστορία φαίνεται ότι τροφοδοτούσε ένα ιδιότυπο κλίμα συμπάθειας στις διοικητικές-πολιτικές και οικονομικές ελίτ της Αιγύπτου, το οποίο συχνά περιγράφεται με τον όρο «ιστορικοί δεσμοί». Μετά την ανεξαρτησία καθιδρύθηκε ένα αυταρχικό καθεστώς, που ήταν προσανατολισμένο σε στόχους ανάπτυξης και με έντονα στοιχεία σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν άφηνε περιθώρια επιρροής.

δ. Ο ελληνισμός της Νοτιοαφρικανικής Δημοκρατίας²⁶

Στην ίδια σχεδόν κατηγορία της προνομαχικής διασποράς ανήκει και ο ελληνισμός της *Νοτιοαφρικανικής Δημοκρατίας* και της *Ζιμπάμπουε* (πρώην Ροδεσίας). Αλλά εκεί σταματούν όλες οι ομοιότητες.

Η ΝΑΔ αποτελείται επίσημα (ακόμη) από τέσσερις φυλετικές ομάδες, τους λευκούς, τους Ασιάτες, τους έγχρωμους και τους μαύρους. Κάθε ομάδα έχει διαφορετική πολιτική και κοινωνική θέση στο σύστημα. Ο λευκός πληθυσμός είναι μειονότητα (πέντε εκατομμυρίων σε σύνολο 33 εκ. κατοίκων!) αλλά ελέγχει την οικονομία. Οι Έλληνες είναι μέρος του λευκού πληθυσμού –της προνομαχικής ομάδας. Το μεγαλύτερο μέρος τους έχει αποκτήσει την υπηκοότητα της χώρας και στις στατιστικές καταγράφεται ως τμήμα του αγγλόφωνου λευκού πληθυσμού.²⁷ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι

26. Βλέπε ανάμεσα σε πολλά άλλα E.A. Mantzaris, *The Social Structure and the Process of Assimilation of the Greek Community in S.A.*, M.A. Thesis, University of Cape Town, 1978, του ίδιου, *The Politics and Ideologies of the Greek Community in South Africa, 1880-1924*, Ph.D. Thesis, University of Cape Town, 1982, του ίδιου «The Greek Orthodox Church in the Transvaal: The Formative Years», στο *Ecclesiastical Pharos*, τόμ. 68/69, 1987, του ίδιου «Intragenerational Differences in Ethnicity: The Greeks in Durban», στο *Apollonia*, Journal of the Institute of Afro-Hellenic Studies, τόμ. 4, 1988· M. K. Παταμχαήλ, *Ο ανά την Αφρικήν ελληνισμός*, έκδοση του συγγραφέα, Αλεξάνδρεια 1950.

27. Chr. Theodoropoulos, «The Involvement of the Greek Community in South Africa in the Formulation of the Foreign Policy of Greece», πολυγραφημένη εισή-

οι Έλληνες της ΝΑΔ αποτελούν μια σημαντική ομάδα που έχει βελτιώσει τη θέση της στην τοπική οικονομία και κοινωνία. Αρχικά αποτελούνταν από ανειδίκευτους, ημειδίκευμένους εργάτες και αυτοαπασχολούμενους στο μικρεμπόριο (τροφίμων κυρίως), αλλά στο μεταξύ έχει μετακινηθεί σε υψηλότερες θέσεις, στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες, και έχει αποκτήσει υψηλό επίπεδο μόρφωσης.²⁸ Είχε λοιπόν εργατική προέλευση, αλλά έχει αστικοποιηθεί.

Οι τάσεις ταύτισης με τον υπόλοιπο λευκό πληθυσμό είναι ισχυρότατες. Όπως έγραφε ο πρέσβης Γεωργίου, ο Έλληνας που έφθανε στη ΝΑΔ αισθανόταν αμέσως ως ηγέτης, πράγμα που δε συνέβαινε πουθενά αλλού στον κόσμο.²⁹ Αυτό ήταν προϊόν του *apartheid* και της πολιτικής προσέλκυσης μεταναστών για την ενίσχυση του προνομακού λευκού πληθυσμού.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η ταύτισή του με το λευκό πληθυσμό, την πολιτική του έκφραση και τους στόχους του ήταν μια αναπόφευκτη διαδικασία. Οι Έλληνες πράγματι ψήφιζαν, κατά πλειοψηφία, το εθνικό κόμμα (National Party) και συμμετείχαν στην Defense Force, την οποία και υποστήριζαν με τεράστια ποσά. Αποδοκίμαζαν τη στάση της διεθνούς κοινότητας (ΟΗΕ, Συμβουλίου των Εκκλησιών, Ευρωπαϊκής Κοινότητας) κατά της πολιτικής του *apartheid*. Επίσης επέκριναν την ελληνική κυβέρνηση για τη δική της, αν και με επιφυλάξεις, συμπόρευση με τις άλλες δυτικές χώρες. Έβλεπαν μάλιστα στην πολιτική αυτή ένα ακόμα εμπόδιο στην ανάπτυξη ακόμη και των οικονομικών σχέσεων τους ως αποδήμων με την Ελλάδα. Θεωρούσαν αντίφαση να γίνονται από την ελληνική κυβέρνηση εκκλήσεις για επενδύσεις των αποδήμων της ΝΑΔ και ταυτόχρονα να καταδικάζεται η φυλετική πολιτική της ΝΑΔ.³⁰

Η αποξένωση ανάμεσα σε απόδημους της ΝΑΔ και της Ελλάδας φαίνεται ότι μεγάλωσε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 λόγω των νέων προσανατολισμών και της ρητορικής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σε γενικότερα θέματα. Η σοσιαλιστική κυβέ-

ρηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 3-5 Μαΐου 1990.

28. Στο ίδιο, σ. 9. Βλ. επίσης Ε. Μάντζαρης, «Ο ελληνισμός στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία», στο Πάνος Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής*, ό.π., τόμος Ε', σ. 73 κ.ε.

29. Στο ίδιο, σ. 10.

30. Στο ίδιο, σ. 11, 17.

νηση είχε υιοθετήσει πράγματι θέσεις σε θέματα αφοπλισμού, υποστήριξης των «μετωπικών κρατών» (δηλαδή των κρατών της νοτιότερης Αφρικής που συνορεύουν ή επηρεάζονται άμεσα από τη ΝΑΑ) και σχέσεων Ανατολής-Δύσης που δεν έβρισκαν οποιαδήποτε κατανόηση από την πλειοψηφία των αποδήμων της ΝΑΑ και της Ζιμπάμπουε. Η αποξένωση όμως συνεπάγεται και μεγαλύτερη αυτοτέλεια της συλλογικής δραστηριοποίησης του ελληνισμού. Η αυτοτέλεια με τη σειρά της περιορίζει και τα περιθώρια πατερναλιστικής παρέμβασης (όπως είδαμε). Εξαναγκάζει το κέντρο να επιζητήσει μια μάλλον «συμβιωτική σχέση» με τον απόδημο ελληνισμό.

Μια άλλη προέκταση όσων αναφέρθηκαν είναι ότι η ανεπτυγμένη νομιμοφροσύνη έναντι της χώρας υποδοχής ή και ταύτιση μαζί της είναι κρίσιμος παράγων που μπορεί να επηρεάζει τη συμπίεση με το εθνικό κέντρο. Όταν η πολιτική της Ελλάδας έρχεται συνολικά ή σε συγκεκριμένο θέμα σε αντίθεση με τα συμφέροντα της χώρας υποδοχής, τότε περιορίζονται όχι μόνο οι δυνατότητές της να επηρεάσει την ομογένεια, αλλά και οι δυνατότητες της τελευταίας να επηρεάσει την πολιτική της χώρας υποδοχής! Όποια κινητοποίηση κι αν γίνεται τότε είναι αναποτελεσματική, αν δεν είναι εκ προοιμίου συμβολική! Το ζήτημα αυτό επανέρχεται συνεχώς (και συχνά παραβλέπεται από την ελληνική κυβέρνηση) στις σχέσεις της με τον ελληνισμό και με άλλες χώρες.

Παρά την προϊστορία αυτή, ο ελληνισμός της ΝΑΑ δεν παρέλειψε να δραστηριοποιηθεί για το εθνικό ζήτημα της Κύπρου. Με δικές του πρωτοβουλίες έγιναν εκστρατείες πληροφόρησης, στάλθηκαν γραμμата διαμαρτυρίας στον ΟΗΕ, συγκεντρώθηκαν χρήματα κλπ.³¹ Επίσης δραστηριοποιήθηκε και στην κρίση με τα Σκόπια.³² Ωστόσο, οι κινητοποιήσεις του δεν πήραν ποτέ την έκταση (ούτε είχαν τη σημασία) των κινητοποιήσεων του ελληνισμού της Αμερικής.

Θα πρέπει να έχουν συντρέξει και άλλοι λόγοι γι' αυτό (εκτός από τη μεγαλύτερη ταύτιση με τη ΝΑΑ, λόγω συμμετοχής στην προνομακή λευκή ομάδα, διαφορών συμφερόντων ανάμεσα σ' αυτή που σχημάτιζε την κυβέρνηση της ΝΑΑ και στην Ελλάδα). Τους α-

31. Ε. Μάντζαρης, «Ο ελληνισμός στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία», στο Πάνος Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής*, ό.π., τόμ. Ε', σ. 181 κ.ε.

32. Στο ίδιο, σ. 182.

ναφέρουμε κυρίως επειδή πρέπει να αποφεύγονται απλουστεύσεις και να αναδειχνεται η πολυπλοκότητα της αντικειμενικής κατάστασης και του «ψυχισμού» των αποδήμων.

Ένας τέτοιος πρόσθετος λόγος μπορεί να είναι και ο *περιθωριακός τελικά ρόλος της ΝΑΔ* στη διαμόρφωση της δυτικής πολιτικής γενικά και ειδικά στο κυπριακό ή στο σκοπιανό ζήτημα. Αντίθετα, ο ελληνισμός των ΗΠΑ είχε την αίσθηση ότι βρίσκεται στο κέντρο των αποφάσεων –όπως και ήταν. Επίσης, ο ελληνισμός της Αυστραλίας γνωρίζει ότι η χώρα του παίζει κάποιο ρόλο στη διεθνή πολιτική αν μη τι άλλο, λόγω οικονομικής ευρωστίας και ιδιαίτερων δεσμών του αγγλοσαξονικού κόσμου. Το ίδιο ισχύει και για τον Καναδά. Ο παράγων λοιπόν «διεθνής ρόλος της χώρας υποδοχής» πρέπει να λειτουργεί ενθαρρυντικά για κινητοποιήσεις. Αλλά δεν πρέπει να λειτουργεί μόνος του. Η Δυτική Γερμανία έχει επίσης λόγο στα διεθνή ζητήματα που μας απασχολούν λόγω μεγέθους, οικονομικής ισχύος, ιστορίας (Τουρκία, Κυπριακό, Γιουγκοσλαβία). Ο ελληνισμός το γνωρίζει, αλλά η πολιτική δομή και παράδοση εκεί, σε συνδυασμό με το χαρακτήρα της χώρας (ομοιογενής πληθυσμός), αποκαρδιώνουν και μεταδίδουν ένα αίσθημα απόλυτης αδυναμίας στις εθνοτικές ομάδες που θέλουν να παρέμβουν στις πολιτικές διαδικασίες αποφάσεων.

ε. Ο ελληνισμός της (Δυτικής) Γερμανίας³³

Ο ελληνισμός αυτός ανήκει στην κατηγορία της «προλεταριακής»

33. Μεταξύ άλλων βλέπε τα παρακάτω: T.A. Collaros - L.M. Moysourou, *The Return Home: Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany*, Re-integration Center for Migrant Workers/Enimerosi 2, Athens 1978· Th.P. Ikonou, *Ethnische Institutionen in der Diaspora. Das Beispiel der Griechen*, Salzburg (Πανεπιστήμιο του Salzburg, Habilitationsschrift, 1989)· Μ. Νικολινάκος, *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1974· Ν. Πετρόπουλος, *Κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα των αποδήμων Ελλήνων-Μια συγκριτική προσέγγιση*, ΓΓΑΕ, Αθήνα 1991· K.J. Bade (επιμ.), *Auswander, Wanderarbeiter, Gastarbeiter, Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, 2 Bände, Ostfildern 1984· F. Heckmann, *Die Bundesrepublik: Ein Einwanderungsland? Zur Soziologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*, Stuttgart 1981· L. Hoffman, *Die unvollendete Republik. Einwanderungsland oder deutscher Nationalstaat?*, Köln 1990· Μ. Kanabakis, «Griechische Gemeinden in der Bundesrepublik», στο *Informationsdienst zur Ausländerarbeit Nr. 2*, Frankfurt a.M. 1988· K. Lajos (επιμ.), *Die zweite und dritte Generation. Zur Sicherheit ausländischer Jugendlicher in der Bundesrepublik*, Leverkusen 1990· U. Mehrländer, κ.ά., *Situation*

διασποράς. Είναι προϊόν «μεταναστεύσεων» σε αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Ο όρος «μετανάστευση» τίθεται εδώ σε εισαγωγικά και με τον τρόπο τούτο υποδηλώνουμε αμέσως την πρώτη του ιδιομορφία. Δεν είναι προϊόν μετακίνησης για μόνιμη εγκατάσταση –τουλάχιστον ως προς τα ατομικά προγράμματα ζωής και προθέσεις– ούτε η χώρα υποδοχής, η (Δυτική) Γερμανία, αυτοπροσδιοριζόταν ως χώρα μόνιμης εγκατάστασης μεταναστών.

Όντας νέος, δεν έχει ακόμη καταφέρει (και πιθανώς λόγω διακυμάνσεων δύσκολα θα καταφέρει τελικά) να καθιδρύσει τις θεσμικές προσβάσεις που είναι αναγκαίες για να ασκήσει οποιαδήποτε πίεση ως (εθνοτική) ομάδα. Αγωνίζεται ακόμη να προστατεύσει την ταυτότητά του. Ήδη ως εκ τούτου οι δυνατότητες παρέμβασης στη γερμανική πολιτική ζωή με τη μορφή του lobbying ή της διαφώτισης είναι περιορισμένες.

Βέβαια υπήρξαν μερικές παλαιότερες ομάδες Ελλήνων στη Γερμανία, εμπόρων κυρίως, με τη δική τους οργάνωση (τις αδελφότητες) που διατήρησαν την αυτοτέλειά τους ζηλότυπα, ακόμη και όταν η χώρα κατακλύστηκε, από τη δεκαετία του '50 από Έλληνες μετανάστες. Ήταν ολιγάριθμες οργανώσεις, με στόχο να λειτουργήσουν όχι ως οργανωμένη ομάδα πίεσης προς την τοπική ή κρατική πολιτική αλλά ως τόπος επιβεβαίωσης της εθνικής ταυτότητας και επικοινωνίας. Κατά κανόνα υπολειπονούσαν.

Για τις πολιτικές, διοικητικές και οικονομικές ελίτ της Γερμανίας επίσης, ο ελληνισμός της Γερμανίας ή και άλλες εθνότητες που προήλθαν από τις μαζικές μεταναστεύσεις δεν είχαν νομιμοποίηση για πολιτικές παρεμβάσεις της μορφής που αναφέραμε, είτε για θέματα της χώρας προέλευσης της εθνότητας είτε για δικά τους ζητήματα στους τόπους που ζούσε. Ως προς τα τελευταία ήταν διαθέσιμες οι κλασικές οργανώσεις, τα (γερμανικά) συνδικάτα των εργαζομένων και των επιχειρηματιών και τα (γερμανικά) κόμματα. Οι ελίτ αντιμετώπιζον με δυσπιστία ή και εχθρότητα κάθε προσπάθεια των «φιλοξενουμένων» να επηρεάσουν τη γερμανική πολιτική υπέρ της χώρας προέλευσης (με εξαιρέσεις όμως, που οφείλονται σε πολιτική παράδοση και ιστορικούς δεσμούς, όπως έδειξε η περίπτωση της Κροατίας).

der ausländischen Arbetnehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 1986· M. Nikolinakos, *Politische Ökonomie der Gastarbeitsfrage, Migration und Kapitalismus*, Hamburg 1973.

Χαρακτηριστική ως προς τούτο είναι η πλήρης αποσιώπηση από τα ΜΜΕ (τα οποία παρουσιάζουν υψηλό βαθμό συγκέντρωσης) μεγάλων, για τα γερμανικά μέτρα, συγκεντρώσεων ξένων, όπως π.χ. των Ελλήνων στη Βόννη, το Μάρτιο του 1992 για το ζήτημα των Σκοπιών. Λειτουργήσαν και λειτουργούν ως φίλτρα διύλισης του πολιτικού παιγνιδιού από τις επιρροές των ξένων.

Οι γερμανικές ελίτ δεν πιστεύουν ότι είναι δυνατή διπλή νομιμοφροσύνη. Γι' αυτό άλλωστε δεν αναγνωρίζεται η διπλή υπηκοότητα.³⁴ Αν ένας Έλληνας θέλει ν' αποκτήσει τη γερμανική υπηκοότητα, τότε εκτός άλλων πρέπει να εγκαταλείψει την ελληνική. Μόνο πρόσφατα, τον Ιανουάριο του 1993, τέθηκε ζήτημα αναγνώρισης της διπλής υπηκοότητας από επίσημες πηγές. Όλα αυτά κάνουν εξαιρετικά δυσχερή την υποστήριξη της πατρίδας από τις οργανώσεις των Ελλήνων της Γερμανίας. Αλλά υπάρχουν και άλλα.

Το *θεσμικό-νομικό status* των Ελλήνων της Γερμανίας ως «φιλοξενουμένων εργατών» (*Gastarbeiter*) δεν τους παρείχε (ούτε τους παρέχει ακόμη, παρά τις σημαντικές βελτιώσεις) και τυπικά δυνατότητες συμμετοχής στο πολιτικό παιγνίδι, με την άσκηση δικαιωμάτων του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.³⁵ Αυτό ισχύει για όλα τα επίπεδα, το κοινοτικό, το περιφερειακό και το ομοσπονδιακό. Μόλις πρόσφατα, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ αποκτούν οι Έλληνες της Γερμανίας, ως κοινοτικοί υπήκοοι, δικαίωμα συμμετοχής στις δημοτικές εκλογές.³⁶

Η πολιτική συμμετοχή των Ελλήνων μεταναστών της Δυτικής Γερμανίας επικεντρώθηκε κυρίως στην «αυτοοργάνωσή» τους, είτε στο πλαίσιο κοινοτήτων είτε στο πλαίσιο παραρτημάτων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων.³⁷ Συνέπεια τούτου ήταν η «γκετοποίηση» της πολιτικής ζωής, της δραστηριότητάς τους,³⁸ πράγμα

34. Βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα Myron Weiner, «Labor Migrations as Incipient Diasporas», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, ό.π., σ. 47-74, ιδίως σ. 65.

35. Στο ίδιο, σ. 63.

36. Βλ. Λ. Μ. Μουσούρου, *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα 1993.

37. Για τις ελληνικές οργανώσεις στη (Δυτική) Γερμανία βλ. συνοπτικά Π. Παπαδόπουλου, «Γερμανία», στο Π. Καζάκος, κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός...*, ό.π., τόμ. 2, κεφ. IV.

38. Χρ. Γαλλουριδής, «Η ελληνική διασπορά στη μεταβαλλόμενη Ευρώπη. Το παράδειγμα της θέσης και του ρόλου ενός ιδιότυπου απόδημου ελληνισμού στο πολιτικό σύστημα της ομοσπονδιακής Γερμανίας», πολυγραφημένη εισήγηση στο

που ενίσχυε πάλι τον περιθωριακό ρόλο στη γερμανική πολιτική ζωή. Υπό τις συνθήκες αυτές, η οποιαδήποτε μαζική κινητοποίηση για εθνικά θέματα παίρνει εσωστρεφή χαρακτήρα, γίνεται τελετουργία επιβεβαίωσης της ταυτότητας μάλλον παρά αποτελεσματική παρέμβαση στην πολιτική ζωή της Γερμανίας.

Συμμετοχή πάντως υπάρχει σε άλλους θεσμούς. Στα πανεπιστήμια οι ξένοι φοιτητές είχαν από την αρχή τα δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Τα συνδικάτα δεν γνώριζαν επίσης τη διάκριση ανάμεσα σε ξένους και Γερμανούς. Οι εργαζόμενοι ψηφίζουν, αρκεί να είναι μέλη με τακτοποιημένες υποχρεώσεις. Όμως η άνοδος στο στελεχικό δυναμικό ήταν και παραμένει ουσιαστικά «ελεγχόμενη», λόγω νοοτροπίας, αριθμών, γλώσσας και γραφειοκρατικών διαδικασιών!

Συνοψίζουμε: Το νομικό-θεσμικό status επηρεάζει το βαθμό πολιτικής συμμετοχής και έτσι, αν όχι το βαθμό κινητοποίησης για εθνικά θέματα, οπωσδήποτε όμως τις δυνατότητες αποτελεσματικής πολιτικής παρέμβασης για την υποστήριξή τους.

Πίσω από τη δυσπιστία των ελίτ και τη φιλοσοφία του «φιλοξενουμένου» διακρίνουμε βέβαια την πανίσχυρη ιδέα της *ομοιογένειας* του γερμανικού κράτους. Η γερμανική κοινωνία δεν αυτοορίζεται ως «πολυεθνικό συγκρότημα», π.χ. κατά το αμερικανικό πρότυπο. Το ίδιο ισχύει ακόμη, παρά τη δημόσια ρητορική, για τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Εδώ η έννοια του κράτους-έθνους είναι βαριά κληρονομιά της ιστορίας και οι πρόσφατες εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη με τη διάλυση πολυεθνικών μορφωμάτων όπως η Τσεχοσλοβακία, η Γιουγκοσλαβία και η ΕΣΣΔ (ως τώρα) δείχνουν πόσο πανίσχυρη είναι.

Το εθνικό κράτος λοιπόν παραμένει βασικό στοιχείο της δυτικοευρωπαϊκής οργάνωσης και ιδεολογίας. Στο πλαίσιό του δεν νομιμοποιείται ακόμη ο «παρτικουλαριστικός» (particulation) ρόλος μη ιστορικών μειονοτήτων —αν και στο μεταξύ οι συνθήκες αλλάζουν με τη μαζική είσοδο οικονομικών προσφύγων— και αμφισβητείται δημόσια ο «μύθος» της ομοιογένειας.

Τέλος, σε όλα μας τα εθνικά ζητήματα υπήρξε διάσταση ορισμών συμφερόντων ανάμεσα στη γερμανική και την ελληνική κυβέρνηση. Η διάσταση αυτή περιόριζε ακόμη περισσότερο, σε συν-

δυνασμό με όλους τους παράγοντες που αναφέρθηκαν, τη δυνατότητα επηρεασμού των πολιτικών διαδικασιών στη Γερμανία από τον απόδημο ελληνισμό. Στα ζητήματα που μας αφορούν συγκρούονται ουσιαστικά δύο εθνικισμοί —ο ελληνικός και ο γερμανικός. Αν κάποιες εθνότητες είχαν πιθανότητες επηρεασμού, τότε αυτές ήταν όσες είχαν ιστορικούς δεσμούς με τη Γερμανία (π.χ. Κροάτες) και ψήφους (πάλι Κροάτες, που ανέρχονται σε εκατοντάδες χιλιάδες).

Το πολιτικό τέχνασμα θα ήταν, υπό τις συνθήκες αυτές, να υποστηριχθεί ότι οι ελληνικές απόψεις (ή οι απόψεις των εθνοτικών οργανώσεων) ανταποκρίνονται στα γερμανικά συμφέροντα ή στις γενικότερες αρχές, τις οποίες δέχονται και οι Γερμανοί.³⁹ Στη Δυτική Γερμανία, σύμπτωση με τους στόχους και τους ορισμούς συμπεφρόντων της χώρας σε εθνικά μας ζητήματα υπήρξε μόνο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όπου η δραστηριότητα των αντιστασιακών και άλλων οργανώσεων αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό γεγονός και άσκησε «ίσως για μοναδική φορά, επιρροή στο κλειστό γερμανικό πολιτικό σύστημα».⁴⁰ Υπάρχουν όρια στις δυνατότητες για «τεχνάσματα». Ένα προφανές όριο προκύπτει από την πολιτική παράδοση της Γερμανίας, η οποία λογικά αναβιώνει μετά την ενοποίησή της. Την παράδοση χαρακτηρίζουν, ανάμεσα σε άλλα, δύο στοιχεία: η πολιτική «μεγάλης δύναμης» και η συνέχεια των ιστορικών συμμαχιών. Και τα δύο λειτουργούν εναντίον των ελληνικών συμφερόντων σήμερα. Αντίθετα, στην περίπτωση των ΗΠΑ η γεφύρωση των ελληνικών με τα αμερικανικά συμφέροντα ήταν περισσότερο δυνατή: στο μεν Κυπριακό, λόγω της γενικότερης κατάστασης στη Μέση Ανατολή, στο δε γιουγκοσλαβικό ζήτημα, γιατί οι ΗΠΑ υποστήριξαν την ενότητα της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Τέλος, όπως σημειώσαμε ήδη, ο ελληνισμός της Γερμανίας είναι προϊόν πρόσφατων μεταναστευτικών ρευμάτων. Παρά τις ισχυρές τάσεις προσαρμογής και εν μέρει ενσωμάτωσης, δεν είχε καιρό να αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα (μέσω της υπηκοότητας) και δικαιώματα ανόδου μέσω μακρόχρονης συμμετοχής σε διάφορους θεσμούς της χώρας (κόμματα, ΜΜΕ κλπ.) ώστε να είναι σε θέση να επηρεάσει την πολιτική της. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει στις ΗΠΑ.

39. Βλ. για την περίπτωση των ΗΠΑ P. Tsongas, «Προσέξτε την ομογένεια», εφημ. *Το Βήμα*, 22.3.1992.

40. Χρ. Γιαλλουρίδης, «Η ελληνική διασπορά», *ό.π.*, σ. 7.

Όσον αφορά τον ελληνισμό της Λατινικής Αμερικής μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: αν κρίνουμε από τις ανακοινώσεις που εκδίδουν κατά καιρούς οι κυριότερες οργανώσεις του (π.χ. στη Βραζιλία) και από τα ψηφίσματα συμπαράστασης συνεδρίων, επιδεικνύει ενδιαφέρον για τα εθνικά θέματα, όπου υπάρχουν σχετικά συγκεντρωμένες και οργανωμένες δυνάμεις. Αλλά, εκ των πραγμάτων, οι δυνατότητες επηρεασμού είναι περιορισμένες. Παράγοντες όπως η γεωγραφική απόσταση, η ίδια η περιθωριοποίηση της Λατινικής Αμερικής στη διεθνή πολιτική και ο διάσπαρτος χαρακτήρας του ελληνισμού στην απέραντη ήπειρο προσδιορίζουν, *inter alia*, τα όρια για κινητοποιήσεις και αποτελεσματικές παρεμβάσεις.

4. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: ΟΡΙΑ ΣΤΙΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΝΑ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΟΥΝ

Όπως παρατηρήσαμε, ο απόδημος ελληνισμός συνολικά ανήκει στον τύπο της κινητοποιημένης διασποράς: ενδιαφέρεται για τις τύχες της πατρίδας και τείνει να ενεργοποιείται στις χώρες υποδοχής για την υποστήριξη εθνικών θεμάτων. Ως προς τούτο λοιπόν διαφέρει από άλλες διασπορές, που αποστασιοποιούνται από τις υποθέσεις της χώρας προέλευσης.

Ο κύριος παράγων που εξηγεί γιατί ο ελληνισμός είναι κινητοποιημένος είναι η αίσθηση της απειλής του έθνους. Γενικά, οι ασθενέστερες και περισσότερο απειλούμενες εθνότητες είχαν τις ισχυρότερα οργανωμένες διασπορές.

Βέβαια, ο βαθμός κινητοποίησης διαφέρει από χώρα σε χώρα, όπως δείξαμε παραδειγματικά στην περίπτωση των αποδήμων στη (Δυτική) Γερμανία, Αίγυπτο, Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία και Λατινική Αμερική. Οι αιτίες των διαφορών είναι πολλές και μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: στο πολιτικό και πολιτιστικό «περιβάλλον», στην προσωπικότητα του ίδιου του ελληνισμού (οικονομική επιτυχία, βαθμός συγκέντρωσης κλπ.) και στην πολιτική του ίδιου του εθνικού κέντρου.

Στο τελευταίο οι «φιλοσοφίες» για το ρόλο του απόδημου ελληνισμού εναλλάσσονται, αλλά η πολιτική πρακτική χαρακτηρίζεται σε κάθε περίπτωση από έναν ιδιότυπο πατεριναλισμό –τη διεκδίκηση της πρωτοκαθεδρίας στη διαμόρφωση πολιτικής και στον ορισμό του εθνικού χαρακτήρα των θεμάτων. Η πρακτική αυτή απο-

ξενώνει και, μακροχρόνια, μπορεί να μειώνει τις δυνατότητες κινητοποίησης του ελληνισμού.

Έκφραση του πατεναλισμού της Αθήνας είναι, πρώτον, η τάση της να *κομματικοποιεί* τις σχέσεις της με τον απόδημο ελληνισμό. Αυτό χαρακτηρίζει την πολιτική όλων των κυβερνήσεων, έχει διχαστικές επιπτώσεις και μακροχρόνια απομακρύνει πολλούς απόδημους από τις οργανώσεις τους.⁴¹ Γράφει χαρακτηριστικά ο Ι. Χασιώτης ότι η μεταφύτευση στον απόδημο ελληνισμό των ιδεολογικών αντιθέσεων της νεοελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα του εθνικού διχασμού και των μεταγενέστερων εκβλαστήσεών του «δεν προκάλεσε μόνο κραδασμούς –και μάλιστα ισχυρούς– στους μικρόκοσμους των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού, δημιούργησε στους ομογενείς και σοβαρά ιστορικά τραύματα, που έμειναν ανεπούλωτα για δεκαετίες. Επιπλέον, η κούραση της ομογένειας από τις ενδοελληνικές κομματικές αντιπαραθέσεις (οι οποίες συχνά φαινόταν από μακριά υπερβολικές ή και παράλογες), σε συνδυασμό και με τις δικές της αδήριτες οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες στις νέες πατρίδες, έφερε ως τελικό αποτέλεσμα την άμβλυνση της παλιότερης ευαισθησίας της για τα πολιτικά προβλήματα της Ελλάδας».⁴² Εντούτοις παραμένει, όπως είδαμε, συνολικά μια κινητοποιημένη διασπορά. Αλλά, αν η ελληνική πολιτική έναντι των αποδήμων δεν αποκτήσει στα λόγια και στην πράξη (αληθώς) «εθνικό χαρακτήρα», είναι καταδικασμένη σε αποτυχεσμοειδή κατάσταση.⁴³

Σε επίπεδο ρητορικής τουλάχιστον φαίνεται ότι τον τελευταίο καιρό ωριμάζει η ιδέα της «αποκομματικοποίησης» της πολιτικής έναντι των αποδήμων, ως προϋπόθεσης για οργανική σύνδεση μαζί τους.

Δεύτερον, η επίσημη πολιτική τείνει να αγνοεί τη «διανόηση» εν ευρεία εννοία –πανεπιστημιακούς, παράγοντες της πνευματικής ζωής στις χώρες υποδοχής, διευθυντικά στελέχη, πετυχημένους τε-

41. Βλ. ανάμεσα σε πολλές άλλες συνεισφορές την εξαιρετική μελέτη του Ι. Κ. Χασιώτη, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.

42. Στο ίδιο, σ. 189-190.

43. N. Stavrou, «The Greek-American Community in Policy Considerations of the Motherland», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990, σ. 17.

χνικούς κλπ., που συνήθως δε συνδέονται ιδιαίτερα με τις «πληβειακές» οργανώσεις και εμφανίζουν ανεξαρτησία γνώμης.⁴⁴

Τρίτον, η επίσημη πολιτική δίνει την *εντύπωση αδιαφορίας* έναντι του ελληνισμού, εκτός περιόδων οξυτάτων κρίσεων σε εθνικά ζητήματα. Οι δεσμοί παραμένουν μάλλον συναισθηματικοί (από την πλευρά των αποδήμων), αλλά τίποτε δε βοηθά να είναι οργανικοί και να αναπτύσσονται σε σταθερή βάση γύρω από συγκεκριμένους στόχους. Όπως έγραφε ένα κορυφαίο μέλος του απόδημου ελληνισμού, «η διασπορά δεν παρουσίαζε ενδιαφέρον για την Ελλάδα και όταν κανείς κοιτάζει το δυναμικό αυτής της σχέσης μου φαινόταν πάντα αξιοπρόσεκτο ότι δεν έχει γίνει αντικείμενο πιο σοβαρών προσπαθειών». ⁴⁵ Η αδιαφορία εκτείνεται και στο συγκεκριμένο οικονομικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η διασπορά στην Ελλάδα ως πηγή επενδυτικών πόρων, γνώσεων, εμπειριών. «Κάθε χώρα [...] προσπαθεί να εξασφαλίσει επενδύσεις. Δεν έχει, λοιπόν, νόημα οι επενδύσεις να γίνουν από ανθρώπους που ταυτίζονται εθνικά με τη χώρα και επομένως ενδιαφέρονται γι' αυτή;». ⁴⁶ Και δεν θα ήταν αυτός ένας τρόπος να ενισχυθούν οι οργανικοί δεσμοί ώστε να διασφαλίζεται και ο μέγιστος βαθμός κινητοποίησης για τον τόπο;

Τέταρτον, η επίσημη πολιτική δε διαθέτει *σταθερούς και ρεαλιστικούς στόχους*. Κατά κανόνα, την χαρακτηρίζει μεγάλη διάσταση ανάμεσα σε ρητορικές διατυπώσεις στόχων και σ' αυτά που πραγματικά διαπραγματεύεται. Οι κινητοποιήσεις γίνονται για τους πρώτους. Το αποτέλεσμα είναι φυσικά η απογοήτευση.

Ίσως η εμπειρία από το ζήτημα των Σκοπίων τεκμηριώνει με το σαφέστερο τρόπο τους σχετικούς κινδύνους. Τι επιδίωκε πράγματι η ελληνική κυβέρνηση όλο αυτό το διάστημα που ενθάρρυνε και συμμετείχε στις κινητοποιήσεις που σκοπό είχαν να εμποδίσουν οποιαδήποτε αναφορά στη Μακεδονία σαν ονομασία του νέου κρατιδίου; Και τι θα πει στους απόδημους τώρα που έγινε φανερό ότι τους κινητοποιούσε για στόχους που η ίδια ήδη είχε εγκαταλείψει; Τι συνέπειες θα έχει αυτό για τη στάση και τις διαθέσεις των αποδήμων μακροχρόνια;⁴⁷

44. Στο ίδιο, σ. 16.

45. P. Tsongas, «Προσέξτε την ομογένεια», *Το Βήμα*, 22.3.1992.

46. Στο ίδιο.

47. Ανοιχτό είναι το ερώτημα αν η κατάσταση αλλάζει ουσιαστικά μετά την πρόσφατη επιβολή μέτρων αποκλεισμού εναντίον της FYROM.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Armstrong, J.M., «Mobilized and Proletarian Diasporas», στο *American Political Science Review*, 70, No 2/1976, σ. 393-404.
- Bade, K.J. (επιμ.), *Auswander, Wanderarbeiter, Gastarbeiter, Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, 2 Bände, Ostfildern 1984,
- Birch, A.H., *Nationalism and National Integration*, Λονδίνο, 1989.
- Γαλλουρίδης, Χρ., «Η ελληνική διασπορά στη μεταβαλλόμενη Ευρώπη. Το παράδειγμα της θέσης και του ρόλου ενός ιδιότυπου απόδημου ελληνισμού στο πολιτικό σύστημα της ομοσπονδιακής Γερμανίας», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα, *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 3-5 Μαΐου 1990.
- Collaros, T.A. - L.M. Moysourou, *The Return Home: Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany*, Re-integration Center for Migrant Workers/Enimerosi 2, Athens 1978.
- Δαμανάκης, Μ., «Διερεύνηση των συνθηκών διεξαγωγής του μαθήματος μητρικής γλώσσας για τα ελληνόπουλα στην Ο.Δ. της Γερμανίας», *Επιστ. Επετ. Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, έτος 1988, σ. 12-272.
- Δραγούμης, Μ., «Η μάχη της επιρροής - πώς ενημερώνουμε τους ξένους για το θέμα των Σκοπίων», *Αντί*, τχ. 517/19.3.1993.
- Έβερτ, Μ., «Εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και οικουμενικός ελληνισμός», εφημ. *Το Βήμα*, 26 Ιουλίου 1992.
- Ικονομου, Th.P., *Ethnische Institutionen in der Diaspora. Das Beispiel der Griechen*, Salzburg (Πανεπιστήμιο του Salzburg, Habilitationsschrift, 1989).
- Ικονομου, Th., «Europa's griechische Diaspora - Dimensionen einer interdisziplinären bestandsaufnahme», στο *Der Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 16, Heft 3/1991, σ. 94-113.
- Heckmann, F., *Die Bundesrepublik: Ein Einwanderungsland? Zur Soziologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*, Stuttgart 1981.
- Hoffman, L., *Die unvollendete Republik. Einwanderungsland oder deutscher Nationalstaat?*, Köln 1990.
- Καζάκος, Πάνος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, Αφρικής και Λατινικής Αμερικής*, μελέτη για τη ΓΓΑΕ, 5 τόμοι, Αθήνα 1993.
- Kanabakis, M., «Griechische Gemeiden in der Bundesrepublik», στο *Informationsdienst zur Ausländerarbeit Nr. 2*, Frankfurt a.M. 1988.
- Katsarakis N., *Probleme kultureller und gesellschaftlicher Integration griechischer Arbeitnehmer in der BRD*, Exemplarische Untersuchung im

Bereich des Freizeitverhaltens, Dissertation, Aachen 1974.

Κιτρούφ, Α., *The Greek in Egypt 1919-1937: Ethnicity and Class*, Ithaca Press, Νέα Υόρκη 1989.

Κιτρομηλίδης, Π., «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιοματιικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ. 143-164.

Lajios, K. (επιμ.), *Die zweite und dritte Generation. Zur Sicherheit ausländischer Jugendlicher in der Bundesrepublik*, Leverkusen 1990.

Λαζαριδής, Χρ., «Από την εθνική αφύπνιση στην πολιτική χειραφέτηση - ελληνική διασπορά 1992», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Ιουνίου 1992.

Μάντζαρης, Ε., «Ο ελληνισμός στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία», στο Πάνος Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος ελληνισμός της Δυτικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής*, τόμος Ε', μελέτη για τη ΓΓΑΕ, Αθήνα 1993.

Mantzaris, E.A., *The Social Structure and the Process of Assimilation of the Greek Community in S.A.*, M.A. Thesis, University of Cape Town, 1978.

Mantzaris, E.A., *The Politics and Ideologies of the Greek Community in South Africa, 1880-1924*, Ph.D. Thesis, University of Cape Town, 1982.

Mantzaris, E.A., «The Greek Orthodox Church in the Transvaal: The Formative Years», στο *Ecclesiasticos Pharos*, τόμ. 68/69, 1987.

Mantzaris, E.A., «Intragenerational Differences in Ethnicity: The Greeks in Durban», στο *Apollonia*, Journal of the Institute of Afro-Hellenic Studies, τόμ. 4, 1988.

Μαντζουράνης, Γ., *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, β' έκδοση, Αθήνα 1974.

Mehrländer, U. κ.ά., *Situation der ausländischen Arbetinehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn 1986.

Meyer, G., *L'Egypte contemporaine et les capitulations*, PUF, Παρίσι, 1930.

Μουσούρου, Λ. Μ., *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα 1993.

Μουσούρου, Λ. Μ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα 1991.

Μουσούρου, Λ. Μ., «Το ελληνικό κράτος και ο ελληνισμός του εξωτερικού», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιοματιικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ.165-179.

Nikolinakos, M., *Politische Ökonomie der Gastarbeitsfrage, Migration und Kapitalismus*, Hamburg 1973.

Νικολινάκος, Μ., *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1974.

Παπαμιχαήλ, Μ. Κ., *Ο ανά την Αφρικήν ελληνισμός*, έκδοση του συγγραφέα, Αλεξάνδρεια 1950.

ΠΑΣΟΚ, *Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας*, Αθήνα 1989.

- Πετρόπουλος, Ν., *Κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα των αποδήμων Ελλήνων-Μια συγκριτική προσέγγιση*, ΓΓΑΕ, Αθήνα 1991.
- Πολίτης, Α., *Ο ελληνοισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμοι 2, Αθήνα-Αλεξάνδρεια 1928.
- Rosenau, J.N., «Notes on the sevicig of triumphant subgroupism», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990.
- Σαρίδης, Εμ., «Μεταξύ παλιννόστησης και ενσωμάτωσης», στον τόμο της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης (επιμ. Γ. Πετροχείλος), *Ελληνική διασπορά στη Δυτ. Ευρώπη*, Αθήνα 1985, σ. 25-48.
- Στεφάνου, Κ. - Χριστοδουλίδης, Θ. (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση*, Αθήνα 1993.
- Σουλογιάννης, Ε., *Οι ελληνικές κοινότητες στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1984.
- Σουλογιάννης, Ε., *The Greeks in Egypt in the 19th and 20th Centuries*, ανέκδοτη εργασία.
- Sheffer, G., «A new Field of Study: Modern Diasporas in International Politics», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, Νέα Υόρκη 1986, σ. 1-16.
- Sheffer, G. (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, Νέα Υόρκη 1986.
- Stavrou, N., «The Greek-American Community in Policy Considerations of the Motherland», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα, 3-5 Μαΐου 1990.
- Theodoropoulos, Chr., «The Involvement of the Greek Community in South Africa in the Formulation of the Foreign Policy of Greece», πολυγραφημένη εισήγηση στο συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου/Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων με θέμα *Η ελληνική διασπορά στην εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 3-5 Μαΐου 1990.
- Tsongas, P., «Προσέξτε την ομογένεια», εφημ. *Το Βήμα*, 22.3.1992.
- Υπουργείο Πολιτισμού - ΓΓΑΕ, *1η Συνδιάσκεψη Ομοσπονδιών Αποδήμων Ελλήνων, Πάτρα, 6-8 Δεκεμβρίου 1990, Πρακτικά*, Αθήνα 1991.
- Weiner, Myron, «Labor Migrations as Incipient Diasporas», στο G. Sheffer (επιμ.), *Modern Diasporas in International Politics*, ό.π. σ. 47-74.
- Χασιώτης, Ι. Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χατζηφώτης, Ι., «Η Αλεξάνδρεια των Ελλήνων», περ. *Ιστορία*, τόμ. 55, σ. 173.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙ- ΚΗΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η στάση της ΑΔΕΔΥ, ως συλλογικού εκπροσώπου της δημόσιας υπαλληλίας, έναντι των προγραμματιών διοικητικής μεταρρύθμισης κατά τη μεταδικτατορική περίοδο μπορεί να διακριθεί σε τρεις επιμέρους φάσεις:

- της εκλεκτικής συμπίεσης (1975-1980)
- της ένθερμης υποστήριξης (1981-1989), και
- της ολοσχερούς απόρριψης και διαφωνίας (1990).

Το περιεχόμενο της διοικητικής πολιτικής και νομοθέτησης κατά την περίοδο αυτή μπορεί επίσης να ταξινομηθεί, κατ' αντιστοιχία προς τις επιμέρους φάσεις, σε μέτρα:

α. Διστακτικού εκσυγχρονισμού, με άξονα την αποκάθαρση των δικτατορικών καταβολών και την αποκατάσταση του προϊσχύσαντος συστήματος του υπαλληλικού κώδικα.

β. Διοικητικού εκδημοκρατισμού, με στόχο τη μείωση της απόστασης μεταξύ των ιεραρχικών βαθμίδων και των αποδοχών των υπαλλήλων, καθώς και την εγκαθίδρυση μεγαλύτερης ισότητας και αποσυγκέντρωσης εξουσίας.

γ. Οργανωτικού εκσυγχρονισμού, με στόχο την ενίσχυση της εσωτερικής διαφοροποίησης του διοικητικού συστήματος και την προώθηση του αξιοκρατικού ιδεώδους.

Η ερμηνεία της στάσης της ΑΔΕΔΥ, και του μεγάλου όγκου της δημόσιας υπαλληλίας, έναντι των αντίστοιχων προγραμματιών και μεταρρυθμιστικών στόχων δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στο συγκυριακό, αν και σημαντικό, γεγονός της πολιτικής και ιδεολογικής συγγένειας της διοίκησης της οργάνωσης με την εκάστοτε πολιτική (κομματική και κυβερνητική) εξουσία. Πρέπει εκ παραλλ-

λήλου να ληφθούν υπόψη ορισμένα βαθύτερα και διαρκέστερα πολιτισμικά δεδομένα και τάσεις. Συγκεκριμένα, η γενική στάση της ΑΔΕΔΥ έναντι των προγραμμάτων διοικητικών μεταρρυθμίσεων με τις δύο επιμέρους παραλλαγές τους (εκσυγχρονιστική και δημοκρατική/έξισωτική κατεύθυνση) φαίνεται να αντανακλά και αναπαράγει στο επίπεδο του δημοσιοϋπαλληλικού συστήματος δύο ευρύτερες πολιτισμικές ορίζουσες που προσδιόρισαν τη νεοελληνική εμπειρία ήδη από τις απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού κράτους έως τις μέρες μας. Αυτές είναι, κατά μια αναλυτική και κάπως σχηματική διάκριση: αφ' ενός μια περισσότερο παραδοσιακή εσωστρεφής, ελλαδοκεντρική, προστατευτική και εξισωτική συγχρόνως τάση και αφ' ετέρου μια περισσότερο νεοτεριστική και ορθολογική στους προσανατολισμούς της προοπτική, πιο εξωστρεφής και αναθεωρητική στις επιλογές της.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δύο αυτές παραδόσεις, τα στοιχεία και επιμέρους χαρακτηριστικά των οποίων έχουν εντοπιστεί σε διάφορες εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, βρίσκονται σε μια μονίμως ανοικτή, ασταθή και έντονη συχνά αντιπαλότητα στα αξιακά προτάγματα και στις πρακτικές συνέπειές τους. Είναι επίσης γεγονός ότι το αντιφατικό αυτό ζεύγος των πολιτισμικών παραδόσεων διαπερνά και επηρεάζει τις θέσεις και τις επιλογές όλων των πολιτικών κομμάτων, αντανακλάται, με εναλλασσόμενη φυσικά έμφαση, στα νομοθετικά προγράμματα και βέβαια χαρακτηρίζει με τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό τη συμπεριφορά θεσμών, συλλογικών φορέων αλλά και ατόμων.

Η μερική επικυριαρχία του ενός πολιτισμικού προτύπου επί του άλλου σε επιμέρους ιστορικές φάσεις και νομοθετικές πολιτικές, μακράν του να συνεπάγεται μια καθολική υποκατάσταση του πολιτισμικού του συστοίχου, φαίνεται πως μάλλον εκτρέφει την αναβίωση και αναθέρμανση των εστιών της μεταξύ τους αντιπαράθεσης. Ίσως να πρόκειται, τελικά, για δύο συστήματα αξιών η ταυτότητα των οποίων προκύπτει μέσα από τη διαφορετικότητά τους, κι έτσι, στο συμβολικό κυρίως επίπεδο, επιλέγουν να μην επικοινωνούν αλλά να αντιπαράθετουν την αμοιβαία αυτοαναφορά τους. Στο πραγματικό επίπεδο, η πολιτική, η διοικητική και η συνδικαλιστική δράση και συμπεριφορά συνεχίζει να απαρτίζεται από θραύσματα και κράματα των δύο αυτών πολιτισμικών προτύπων και ιδεωδών που σε ανοίκειες συχνά μεταξύ τους συνθέσει συγκροτούν τη νεοελληνική κοινωνική εμπειρία.

2. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ - ΑΞΙΑΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

Το εμπειρικό ερώτημα ή το πρόβλημα που μας απασχολεί είναι η στάση των συνδικαλιστικών οργανώσεων των δημοσίων υπαλλήλων, και κυρίως της μεγαλύτερης από αυτές, της ΑΔΕΔΥ, ως νόμιμου εκπροσώπου του μεγαλύτερου ποσοστού της δημοσιοϋπαλληλίας, στα προγράμματα και στις προτάσεις της μεταρρύθμισης του διοικητικού μηχανισμού της χώρας.¹

Στην πρόσφατη ιστορία των διοικητικών μεταρρυθμίσεων μπορεί να διακριθούν δύο μεγάλες ιστορικές περιόδους:² (α) η μεταπολεμική περίοδος, που ολοκληρώνεται με την κατάρρευση της επτάχρονης δικτατορίας, και (β) η μεταδικτατορική περίοδος της πολιτικής ομαλότητας και της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Εδώ θα περιοριστώ στη δεύτερη αυτή ιστορική περίοδο την οποία, επίσης, θα διακρίνω σε τρεις επιμέρους φάσεις, που συμπίπτουν με τις μείζονες κυβερνητικές αλλαγές που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο αυτή και βέβαια οριοθέτησαν το πλαίσιο αντίστοιχων προγραμμάτων διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Αυτές είναι οι εξής:

α. Η πρώτη μεταδικτατορική περίοδος (1975-1980), που χαρακτηρίζεται, ως προς τη διοικητική πολιτική, κατά βάση από μια προσπάθεια αποκατάστασης του προδικτατορικού συστήματος οργάνωσης και λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών («σύστημα του

1. Για μια αντιπροσωπευτική έκθεση της στάσης της ΑΔΕΔΥ βλ. ειδικά 27ο Συνέδριο της ΑΔΕΔΥ (Νοέμβρ. 1989): Απολογισμός της απερχόμενης Διοίκησης, το Πρόγραμμα Δράσης 1990-1992· 28ο Συνέδριο της ΑΔΕΔΥ (Νοέμβρ. 1992): Διοικητικός Απολογισμός της απερχόμενης Διοίκησης και Ειδική Εισήγηση για τη Δημόσια Διοίκηση. Βλ. επίσης τις γραπτές απαντήσεις της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΑΔΕΔΥ στα νομοσχέδια του υπουργείου Προεδρίας της Κυβέρνησης που ψηφίστηκαν ως νόμος 1943/1991 και 2085/1992, καθώς και τα τεύχη της δημοσιοϋπαλληλικής εφημερίδας *Υπαλληλική*, ιδίως Μάρτης-Απριλίου 1990, σ. 5-6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989, σ. 2-4, Γενάρης-Φεβράριος 1991, σ. 1-2. Επίσης, εφ. *Τα Νέα*, 4.7.1987, σ. 16-17, όπου παρουσιάζεται ολόκληρο το κείμενο των θέσεων της ΑΔΕΔΥ για τον Ν. 1735/1987.

2. Βλ. επίσης Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, β' έκδοση, 1986· Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, 1986, σ. 15-59· Α. Μακρυδημήτρης, «Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής διοικητικής κρίσης», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης, Θεωρία και ελληνική εμπειρία*, Αθήνα 1990, σ. 222-239, και του ίδιου, *Η οργάνωση της κυβέρνησης, Ζητήματα συνοχής και διαφοροποίησης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992.

υπαλληλικού κώδικα», ήτοι νόμος 1811/1951 και π.δ. 611/1977). Ενός συστήματος τα θεμέλια του οποίου είχαν τεθεί στις αρχές της δεκαετίας του '50 και αποτύπωναν τα μείζονα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά της περιόδου εκείνης: την εκτεταμένη τεχνική βοήθεια από το εξωτερικό, την έκδηλη πρόθεση και προσπάθεια για την ανασυγκρότηση στο εσωτερικό της χώρας και ταυτόχρονα την εφαρμογή της αρχής του αποκλεισμού από το δημόσιο ενός μεγάλου τμήματος του λαού. Η εκκαθάριση της δικτατορικής διοικητικής νομοθεσίας, κατά την πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, πρέπει ωστόσο να χαρακτηριστεί ως επιλεκτική, με την έννοια ότι δε συμπεριέλαβε την κατάργηση του συνόλου των διοικητικών πρωτοβουλιών της δικτατορίας ούτε την επαναφορά του συνόλου των προδικτατορικών θεσμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εν προκειμένω η περίπτωση του ΑΣΔΥ, το οποίο μετά από εικοσαετή περίπου λειτουργία καταργήθηκε λίγους μόνο μήνες πριν από την κατάρρευση της δικτατορίας, και ουδέποτε έκτοτε ανασυστήθηκε παρά την προφανή χρησιμότητα ενός τέτοιου θεσμού.³

Η στάση των δημοσιοϋπαλληλικών οργανώσεων κατά την περίοδο αυτή των επιλεκτικών διοικητικών προσαρμογών χαρακτηρίζεται από μια διστακτική ή επιφυλακτική συμπόρευση και υποστήριξη των μεταρρυθμίσεων. Η στάση αυτή ερμηνεύεται προφανώς και από το γεγονός της κοινής ιδεολογικοπολιτικής σύμπλευσης και προσανατολισμού της ηγεσίας της ΑΔΕΔΥ κατά την περίοδο αυτή με το κυβερνών κόμμα. Δεδομένου, όμως, ότι κατά την περίοδο αυτή, λόγω του σχετικού ανοίγματος και της φιλελευθεροποίησης του πολιτικού συστήματος, ενσωματώνονται μια σειρά νέα κοινωνικά στρώματα στον κρατικό μηχανισμό,⁴ τμήμα των οποίων ήταν θεσμικά αποκλεισμένο κατά το παρελθόν, τα θεμέλια της εκλεκτικής συμπόρευσης αρχίζουν να κλονίζονται όλο και πιο

3. Βλ. Αντ. Μακρυδημήτρης, «Δημόσια διοίκηση: Non culpa», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3.12.1992, σ. 31-32, και του ίδιου, «Θεσμικός εκσυγχρονισμός», *Τα Νέα*, 16.2.1993.

4. Για τη διάκριση της έννοιας της «ενσωμάτωσης», που χαρακτηρίζει τις πιο οριζόντιες σχέσεις των κοινωνικών ομάδων με τον κρατικό μηχανισμό και αντιστοιχεί στις πιο αναπτυγμένες-αστικές χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, από αυτή της «συσσωμάτωσης», που χαρακτηρίζει τις πιο καθετοποιημένες σχέσεις ένταξης των κοινωνικών στρωμάτων στην πολιτική και αντιστοιχεί στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της περιφέρειας και της ημιπεριφέρειας, βλ. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, σ. 137 επ.

έντονα καθώς πλησιάζουμε προς το τέλος της πρώτης μεταδικτατορικής περιόδου.

β. Η δεύτερη μεταδικτατορική περίοδος (1981-1989) χαρακτηρίζεται, βέβαια, από τη ριζική μετατόπιση του κέντρου βάρους διακυβέρνησης της χώρας από τη συντηρητική στην κεντροαριστερή παράταξη, και την εγκαινίαση σειράς μέτρων και θεσμικών μεταβολών που στόχευαν στην ευρύτερη δυνατή ένταξη και ενσωμάτωση στους κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς των λιγότερο ευνοημένων και προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων και κατηγοριών.⁵

Στις απαρχές της περιόδου αυτής αλλάζει ριζικά και ο συσχετισμός δυνάμεων και εκπροσώπησης στο δημοσιοϋπαλληλικό χώρο. Πράγματι στο 25ο συνέδριο της ΑΔΕΔΥ (Δεκ. 1983) για πρώτη φορά μετά από 40 περίπου χρόνια σημειώθηκε μια ολική μεταστροφή στη διοίκηση της ΑΔΕΔΥ, που περιήλθε πλέον εξ ολοκλήρου στην παράταξη του πρόσκειτο στο κυβερνών κόμμα, χωρίς τη συμμετοχή των συντηρητικών εκπροσώπων. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι αυτή η «σαρωτική πολιτική μεταβολή» σήμανε την επικράτηση, στο πλαίσιο της ΑΔΕΔΥ, μιας ιδιαίτερης κατηγορίας δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών: των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας (ΔΟΕ) και της δευτεροβάθμιας (ΟΛΜΕ) κατηγορίας. Μαζί οι δύο αυτές ομοσπονδίες αντιπροσωπεύουν, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος,⁶ το 39% της συνολικής δύναμης της ΑΔΕΔΥ, ενώ το 50% περίπου των μελών της κατανέμεται σε 42 ομοσπονδίες (το υπόλοιπο 11% αντιπροσωπεύεται από την ΠΟΕΔΗΝ, την ομοσπονδία εργαζομένων στα δημόσια νοσοκομεία).

Η μεταβολή στη σύνθεση της κορυφιαίας συνδικαλιστικής οργάνωσης, που φυσικά αντανάκλαται έκτοτε και στη διοίκησή της, έχει ιδιαίτερη ερμηνευτική σημασία λόγω της φύσης του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών, που διακρίνονται από τους λοιπούς δημόσιους υπαλλήλους ιδίως ως προς το βαθμό ανεξαρτησίας, επαγγελματικής αυτονομίας και αφιερώσεως των σχέσεων κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους.

5. Πρόκειται για μια ιστορική στιγμή την οποία έχει εύστοχα χαρακτηρίσει ο Διαμαντούρος ως «incorporative moment in post-authoritarian politics and culture», βλ. Ν. Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-1991: an Interpretation», στο Richard Clogg (επιμ.), *The Populist Decade: Politics and Society in Greece, 1981-1990*, Macmillan, London (forthcoming), σ. 15, 21 επ.

6. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκορούση, Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, 1988, σ. 131.

Η νομοθετική πολιτική για τη διοίκηση κατά την περίοδο αυτή, της δεκαετίας του '80, και οι αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις που δρομολογήθηκαν μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπνέονταν και αντανάκλουσαν το ιδεώδες του «εκδημοκρατισμού».⁷ Ενός ιδεώδους (δημοκρατικού-εξισωτικού) που εκδηλωνόταν σε χαρακτηριστικές διοικητικές μεταρρυθμίσεις, όπως: η σύντμηση της διοικητικής ιεραρχίας με την κατάργηση των κορυφαίων ιεραρχικών βαθμίδων των γενικών διευθυντών και αναπληρωτών γενικών διευθυντών, την εγκαθίδρυση του ενιαίου, πεπλατυσμένου και εξισωτικού βαθμολογίου και μισθολογίου των υπαλλήλων, την εγκαθίδρυση ενός μηχανογραφικού συστήματος προσλήψεως προσωπικού, που εξασφάλιζε την ίση μεταχείριση των υποψηφίων εις βάρος όμως των αξιοκρατικών κριτηρίων επιλογής, καθώς και τα νομοθετήματα για τη βελτίωση των σχέσεων κράτους-πολίτη, την τοπική αυτοδιοίκηση, την περιφερειακή ανάπτυξη και το δημοκρατικό προγραμματισμό.⁸ Δεν εκπλήσσει, βέβαια, το γεγονός της ένθερμης σύμπλευσης και υποστήριξης της ΑΔΕΔΥ με το σύνολο των διοικητικών αυτών μεταρρυθμίσεων, που οφειλόταν όχι μόνο στην πολιτική-ιδεολογική συγγένεια της ηγεσίας της με το κυβερνών κόμμα, αλλά και στο περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων αυτών. Στο ότι, δηλαδή, αυτά προήγαγαν ένα πνεύμα και μια νοοτροπία «δημοκρατικής», αν και πολιτικά ελεγχόμενης, ισότητας μεταξύ των δημοσίων υπαλλήλων μειώνοντας άλλου είδους διαφοροποιήσεις και ιεραρχήσεις των σχέσεων και των καθηκόντων – γεγονός που συνήθως εκφράζει τα συμφέροντα και τις αντιλήψεις του μεγάλου όγκου της δημοσιοϋπαλληλίας.

7. Βλ. ενδεικτικά το κεφ. 5, και ιδίως 5.1 «Εκδημοκρατισμός και λαϊκή συμμετοχή», των Προκαταρκτικών του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, Ιούνιος 1993, σ. 33 επ. Για τις ευρύτερες εξισωτικές τάσεις και σε άλλα κοινωνικά πεδία στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή βλ. Π. Ι. Παραράς, *Ελευθερία και ισότητα στη σύγχρονη Γαλλία, Η απόρριψη του εξισωτισμού*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σ. 92 επ. Για τις ευρύτερες προεκτάσεις της αντιπαράθεσης στο ιδεολογικό και κοινωνιολογικό επίπεδο μεταξύ των ιδεωδών της ισότητας και της ελευθερίας βλ. Κ. Τσουνκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού, ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, β' έκδοση, 1991.

8. Βλ. ειδικότερα Α. Μακρυδημήτρης, «Οι πρόσφατες διοικητικές μεταρρυθμίσεις και το πρόβλημα του λειτουργικού εκσυγχρονισμού της διοικητικής συμπεριφοράς», *Δημόσιος Τομέας*, τεύχος 40, 1989, σ. 64-49, και του ίδιου, «Χαρακτηριστικά της ελληνικής διοικητικής κρίσης», *ό.π.*

Όπως ορθά παρατηρεί ο Τσουκαλάς,⁹ σε μεγάλο βαθμό αυτό το ιδεώδες ή «πάνδημο σύνθημα του “εκδημοκρατισμού” αντιστοιχούσε σε αιτήματα παγίωσης και επέκτασης των μηχανισμών οι οποίοι παρέχουν προστασία, ασφάλεια και απασχόληση». Και προσθέτει: «στην πραγματικότητα, η συμβολική χροιά με την οποία περιβλήθηκε αυτός ο όρος λειτούργησε ως οικουμενιστικό πρόσχημα για περαιτέρω “εκδημοκρατισμό” στην κατανομή της προσόδου». Δεδομένης της βασικής αυτής κατεύθυνσης του κύριου όγκου των διοικητικών μεταρρυθμίσεων κατά την περίοδο αυτή, ορισμένες άλλες μεταρρυθμίσεις προς την αντίστροφη φορά, προς την ενίσχυση, δηλαδή, της επαγγελματικής διαφοροποίησης και αξιοκρατίας, όπως ήταν λ.χ. η σύσταση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, ήταν μοιραίο να υπερχερασθούν και να περιθωριοποιηθούν.

γ. Η τρίτη μεταδικτατορική περίοδος(1990). Η τρίτη φάση της μεταδικτατορικής περιόδου (1990-1993) διοικητικών μεταρρυθμίσεων μπορεί να θεωρηθεί ότι εγκαινιάστηκε με την κατάθεση της «Έκθεσης για τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης», μιας έκθεσης που ολοκληρώθηκε με τη συμμετοχή 100 περίπου ανθρώπων επί Οικουμενικής Κυβερνήσεως (Απρίλιος 1990).¹⁰

Στη συνέχεια, και μετά την ανάδειξη του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας στη διακυβέρνηση της χώρας, εκδηλώθηκαν μια σειρά

9. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 9-52, σ. 46.

10. Βλ. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, *Έκθεση για τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης*, Αθήνα, Απρίλιος 1990. Στο ίδιο πνεύμα με την έκθεση αυτή πρέπει να θεωρηθεί ότι κινούνταν και η προγενέστερή της έκθεση της ομάδας εργασίας του ΚΕΠΕ για τη δημόσια διοίκηση, στο πλαίσιο της κατάρτισης του 5ετούς προγράμματος 1988-1992: ΚΕΠΕ, *Έκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-1992, 19 Δημόσια Διοίκηση*, Αθήνα 1991. (Η Έκθεση, παρά την καθυστερημένη δημοσίευσή της, είχε ολοκληρωθεί το 1987). Αρχικά διαφορετική ως προς το ύψος και τη μορφολογία της, χωρίς ωστόσο να αποκλίνει ουσιαστικά ως προς τις κεντρικές επιλογές της, είναι η πλέον πρόσφατη έκθεση της «Επιτροπής Δεκλερής», *Ελληνική Διοίκηση 2000*, Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως, Εθνικό Τυπογραφείο, Δεκ. 1992. (Η έκθεση αυτή αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη του πρώτου τριετούς προγράμματος διοικητικού εκσυγχρονισμού 1992-1995, σύμφωνα με το άρθρο 1 του ν. 1993/1991, το οποίο και υποβλήθηκε στη Βουλή και εγκρίθηκε από αυτήν, σύμφωνα με το άρθρο 79 παρ. 8 του Συντάγματος).

διοικητικές μεταρρυθμίσεις και μεταβολές με αντίστοιχα νομοθετήματα, όπως: ο νόμος 1892/1990 για τον «Εκσυγχρονισμό, την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις», ο ν. 1943/1991 για τον «Εκσυγχρονισμό της οργάνωσης και λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης, την αναβάθμιση του προσωπικού της και άλλες συναφείς διατάξεις», ο ν. 2000/1991 για την «Αποκρατικοποίηση, απλούστευση των διαδικασιών εκκαθάρισης, ενισχύσεως των κανόνων ανταγωνισμού και άλλες διατάξεις», ο ν. 2026/1992 για τη «Ρύθμιση θεμάτων οργάνωσης και προσωπικού της δημόσιας διοίκησης και άλλες διατάξεις» και ο ν. 2085/1992 για τη «Ρύθμιση θεμάτων οργάνωσης, λειτουργίας και προσωπικού της δημόσιας διοίκησης και άλλες διατάξεις».

Ανεξάρτητα από το μέτρο και το βαθμό που τα νομοθετήματα αυτά αποκλίνουν ή συγκλίνουν προς τους μεταρρυθμιστικούς στόχους της Έκθεσης που αναφέρθηκε πιο πάνω, κοινό τους γνώρισμα αποτελεί η ρητά συνήθως δηλούμενη και εξαγγελόμενη προσήλωση σε ένα νέο ιδεώδες για τη δημόσια διοίκηση: αυτό του εκσυγχρονισμού. Είναι ενδεικτικό ότι ενώ κανένα από τα διοικητικά νομοθετήματα της β' μεταδικτατορικής περιόδου (δεκαετία του '80) δεν έφερε στον τίτλο του τον όρο «εκσυγχρονισμός», αντίθετα τα πλέον πρόσφατα νομοθετήματα επαναλαμβάνουν τη λέξη αυτή κατά κόρον προξενώντας μάλιστα και κάποια σύγχυση στον αυτοπροσδιορισμό τους. Βέβαια αυτό ερμηνεύεται ως ένα βαθμό από το γεγονός ότι η εκσυγχρονιστική φιλολογία και ιδεολογία έχει, ήδη από τα τέλη του δεκαετίας του '80, αρχίσει να επεκτείνεται σε όλους σχεδόν τους τομείς της δημόσιας πολιτικής και διαπερνά (ή χρωματίζει) πλέον με τρόπο οριζόντιο τις τοποθετήσεις όλων των πολιτικών κομμάτων.

Όσον αφορά τη στάση της ΑΔΕΔΥ, ως προς τις εκσυγχρονιστικές προθέσεις και εξαγγελίες και τα σχετικά μέτρα που έχουν ως τώρα εκδηλωθεί, μπορεί να χαρακτηριστεί ότι κυμαίνεται από την επιφύλαξη και τη δυσπιστία (λ.χ. ως προς την Έκθεση για τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό του 1990) έως την ολοσχερή απόρριψη και τη διαφωνία (λ.χ. τα επιμέρους νομοθετήματα και τα μέτρα, όπως οι μετατάξεις κλπ.).

Και πάλι, ο λόγος για τη σαφώς πλέον διαφαινόμενη και εντεινόμενη στάση της ΑΔΕΔΥ δεν πρέπει να αναζητηθεί απλά και μόνο στο γεγονός της πλήρους διάστασης σε πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο της διοίκησης της ΑΔΕΔΥ, που πρόσκειται στο ΠΑΣΟΚ, από το

κυβερνών τότε κόμμα της Νέας Δημοκρατίας αλλά και στο πνεύμα και τους προσανατολισμούς των μεταρρυθμίσεων που φαίνεται να μην αντιστοιχούν στις προσδοκίες, τις αξίες και τις αντιλήψεις της μάζας της δημοσιούπαλληλίας που εκπροσωπεί η ΑΔΕΔΥ. Έτσι η τελευταία υιοθετεί μια κατά βάση αμυντική στρατηγική, κύριο στόχο και επιδίωξη της οποίας αποτελεί η διαφύλαξη των κεκτημένων και η κατοχύρωση των προνομίων και δικαιωμάτων που επιτεύχθηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο.¹¹

3. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει, νομίζω, ότι στον ιστό της πρόσφατης διοικητικής ιστορίας της χώρας μας διαπλέκονται και αντανακλώνονται δύο εναλλακτικοί αξιακοί προσανατολισμοί (ήτοι, αντιλήψεις, αισθήματα, στάσεις και αξιολογήσεις):¹² αυτή του «εκ-

11. Πρόκειται για μια στάση που αντιστοιχεί και εκφράζει αυτό που εύστοχα και πάλι έχει χαρακτηρίσει ο Διαμαντούρος ως «the Moment of entrenchment» στην ελληνική πολιτική ζωή και κουλτούρα, και κυριαρχεί από το 1985 και μετά. Βλ. Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-1991», *ό.π.*, σ. 27. Βλ. επίσης υποσημείωση 13 στο παρόν κείμενο. Για τα χαρακτηριστικά της «αντιστασιακής» διάθεσης και λογικής που φαίνεται να διαπνέει την αμυντική στάση της ΑΔΕΔΥ, αλλά ίσως και ολόκληρη τη νεοελληνική πολιτική κουλτούρα, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων...», *ό.π.*, σ. 28.

12. Για την έννοια της πολιτικής κουλτούρας, υποσύστημα της οποίας θα πρέπει να θεωρήσουμε τη διοικητική κουλτούρα, από την εκτενή διεθνή βιβλιογραφία τον άξονα αναφοράς και το locus classicus της σχετικής ερευνητικής παράδοσης αποτελεί το έργο των Almond and Verba, *The Civic Culture*.

Ειδικά για την Ελλάδα πρωτεύουσα σημασία έχουν τα κείμενα που περιέχονται στα δύο τεύχη της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, που είναι αφιερωμένα στο θέμα αυτό: τχ. 69 Α, 1988, και τχ. 75 Α, 1990. Ιδιαίτερη αξία έχουν τα δύο κείμενα του Διαμαντούρου: «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», κεφ. 4, σ. 43-69 στο R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980's*, St. Martin's Press, N.Y., 1983 και του ιδίου, «Politics and Culture in Greece, 1974-1991», *ό.π.*

Όσον αφορά την προβληματικότητα της χρήσης του όρου «κουλτούρα» στα ελληνικά θα μπορούσαν να σημειωθούν εδώ τα εξής: Η απόδοση του λατινογενούς όρου ως «παιδεία» ή «καλλιέργεια» (*cultura animi*) όπως φαίνεται να προτιμάται λ.χ. από τους συντάκτες της Έκθεσης της Επιτροπής Δεκλερέ για τη Δημόσια Διοίκηση, *ό.π.*, σ. 77 επ., ενώ στοχεύει ίσως στην ετυμολογική ακρίβεια, χάνει ωστόσο τις ευρύτερες διαστάσεις και σημασιολογήσεις του όρου. Προδίδει επίσης μιαν έντονα αξιολογική φόρτιση με προφανή επιστημολογικά αδιέξοδα (ο καλλιεργημένος διαθέτει «κουλτούρα», ενώ ο ακαλλιεργητος ως μη μορφωμένος ή

δημοκρατισμού» και αυτή του «εκσυγχρονισμού». Έτσι, τουλάχιστον, αναγγέλλονται στα αντίστοιχα νομοθετικά προγράμματα που τις εκφράζουν και τις υποστασιοποιούν.

Σε βαθύτερη ανάλυση, ωστόσο, και λαμβάνοντας υπόψη ευρύτερες χρονικές περιόδους αλλά και το σύνολο του πολιτικού σχηματισμού στη νεότερη Ελλάδα φαίνεται πως η ελληνική πολιτική κουλτούρα, εκτός της διάχυτης, πρόδηλης και ίσως εντέλει επιφανειακής υπερ-πολιτικοποίησής της,¹³ χαρακτηρίζεται γενικά από την ασταθή διαπλοκή δύο εναλλακτικών πολιτισμικών και αξιακών προσανατολισμών (και ίσως Weltanschauungen): μιας περισσότερο παραδοσιακής, με εντονότερο υπαρξιακό, ελλαδοκεντρικό, λαϊκό και εξισωτικό χαρακτήρα, που αποστρέφεται τα ορθολογικά προτάγματα και απαιτήσεις, και μιας με περισσότερο κοσμικό, αξιοκρατικό, εκλογικευτικό, εκσυγχρονιστικό και μεταρρυθμιστικό προσανατολισμό.

Τα επιμέρους χαρακτηριστικά των δύο αυτών τάσεων έχουν αρκούντως προσδιοριστεί στην εγχώρια όσο και στη διεθνή βιβλιο-

πεπαιδευμένος δε διαθέτει;). Αντίθετα, η σύγχρονη χρήση του όρου κουλτούρα στις κοινωνικές επιστήμες είναι περιεκτική ενός συνόλου στάσεων, αξιών, αντιλήψεων και προσανατολισμών (εν γένει, βιοκοσμικών θεωρήσεων) μιας κοινωνικής ομάδας. (Για την έννοια του βίοκοσμου, όπως αυτή συλλαμβάνεται στο πλαίσιο της χαμπερμασιανής θεωρίας της Επικοινωνιακής Πράξης, βλ. J.Habermas, «The Theory of Communicative Action», *The Critique of Functionalist Reason*, τόμ. 2, Polity Press, Cambridge, 1987, σ. 119 επ.). Μια τέτοια σημασιολογική διεύρυνση του όρου, που συναντάται βέβαια στην πράξη, συνεπάγεται ωστόσο μια σειρά δευτερογενών εσωτερικών διαφοροποιήσεων του όρου ανάλογα με τα επιμέρους πεδία ή αντικείμενα στα οποία αναφέρεται κάθε φορά: πολιτική ή διοικητική κουλτούρα, οργανωτική ή διευθυντική κουλτούρα, κουλτούρα της παιδείας, της νεολαίας, κοινωνική ή (υπο)εθνική κουλτούρα, λαϊκή κουλτούρα, μαζική κουλτούρα κλπ. πράγμα που σημαίνει ότι διατηρείται, γιατί όχι άλλωστε, η λεκτική και γλωσσική ποικιλία και πολλαπλότητα για την περιγραφή και κατανόηση των ανάλογης μορφής κοινωνικών εκδηλώσεων και συμπεριφορών, βλ. Δ.Σ. Αθανασόπουλος, *Για μια πολιτική της κουλτούρας*, εκδόσεις ΕΚΔΔ, Αθήνα, 1990, σ. 30 επ., 335 επ., Unesco, *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Νίκας-Τηγόπουλος, Αθήνα 1972, τόμ. 2, σ. 487 επ., N. Amdercrombie - St. Hill - Br.J. Turner, *Dictionary of Sociology*, Penguin, 1984.

13. Βλ. ειδικά Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1977, σ. 75-112, σ. 101 επ., και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75Α, 1990, σ. 18-57, σ. 54-55.

γραφία και κοινωνική θεωρία. Ξεκινώντας από την τελευταία, αξίζει να σημειωθεί, εντελώς συνοπτικά βέβαια, ότι ένα από τα γνωστότερα και με τη μεγαλύτερη επιρροή θεωρητικά σχήματα για τη σύγκριση κοινωνικών συστημάτων και συμπεριφορών αποτελεί το πλέγμα των πέντε ζευγών των δομικών μεταβλητών (pattern variables) που επεξεργάστηκε ο Parsons.¹⁴

Τα πέντε ζεύγη των αντιτιθέμενων πολιτισμικών κατηγοριών και κριτηρίων είναι:

— απόδοση (ascription)	— επίτευξη (achievement)
— μερικότητα (particularism)	— καθολικότητα (universalism)
— διάχυτη ομοιότητα (diffuseness)	— διαφοροποίηση/ειδίκευση (specificity)
— συναισθηματικότητα (affectivity)	— ουδετερότητα (neutrality)
— ατομισμός (self-orientation)	— συλλογικότητα (collective orientation).

Πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν χρησιμοποιηθεί συνδυαστικά για την αποτύπωση και περιγραφή διαφόρων κοινωνικών συστημάτων.¹⁵ Έτσι η αριστερή στήλη προσδιορίζει ένα παρα-

14. T. Parsons - E.A. Shils (with the assistance of J. Olds), «Values, Motives, and Systems of Action», κεφ. 2, σ. 45-275, στο T. Parson - E.A. Shils (επιμ.), *Toward a General Theory of Action, Theoretical Foundations for the Social Sciences*, Harper and Row, N.Y. 1962, σ. 76 επ. Είναι προφανές ότι το αναλυτικό αυτό σχήμα των δομικών μεταβλητών προϋποθέτει και ως ένα βαθμό στηρίζεται στη βεμπεριανή διάκριση των τεσσάρων τύπων της κοινωνικής πράξης, που ήταν ασφαλώς, γνωστή στον Parsons, ήτοι, συγκινησιακή, παραδοσιακή, πρακτικά ορθολογική και αξιολογικά ορθολογική· βλ. M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, σ. 115.

15. Δύο ανάλογης περιεκτικότητας αν και διαφορετικής υφής και μορφολογίας, μείζονα ερμηνευτικά σχήματα είναι το υπόδειγμα της πολιτικής κουλτούρας των Almond και Verba, σύμφωνα με το οποίο οι πολιτικοί προσανατολισμοί διακρίνονται σε γνωστικούς (cognitive), συγκινησιακούς (affective) και αξιακούς (evaluational), και η αντίστοιχη πολιτική κουλτούρα διαμορφώνεται σε συμμετοχική (participant), κοινοτική (parochial) και υποτελής ή υποτακτική (subject). Το άλλο συγγενές μείζον ερμηνευτικό υπόδειγμα αναπτύχθηκε από τη «σχολή της πολιτικής ανάπτυξης» του Princeton· σύμφωνα με αυτό η πολιτική ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός προσδιορίζονται με τη συνδρομή τριών θεμελιωδών κριτηρίων: της ισότητας (equality), της ικανότητας (capacity) και της διαφοροποίησης (differentiation). Με βάση τα κριτήρια αυτά, οι κοινωνίες μπορεί να διακριθούν σε παραδοσιακές (traditional), μεταβατικές (transitional) και σύγχρονες (modern), ενώ οι κρίσεις ή τα μείζονα προβλήματα που αντιμετωπίζουν μπορεί να είναι πέντε ειδών: κρίση ταυτότητας (identity), νομιμοποίησης (legitimacy), συμμετοχής (participation), διείσδυσης-παρεμβατισμού (penetration) και διάχυσης ή κατανομής (distribution)· βλ. G.A. Almond - I.S. Coleman (επιμ.), *The Politics of Developing Areas*, Princeton U.P., Princeton, N.J. 1960· J. La Palombara (επιμ.), *Bureau-*

δοσιακό ή Gemeinschaft τύπο συστήματος, όπως λ.χ. το μοντέλο της πρισματικής κοινωνίας (Agraria) που περιέγραψε ο Fred Riggs,¹⁶ ενώ η δεξιά στήλη αναφέρεται στα χαρακτηριστικά των περισσότερο αναπτυγμένων ή διαφοροποιημένων κοινωνικών συστημάτων (όπως λ.χ. η Industria του Riggs ή η Civic Culture των Almond και Verba).¹⁷

Όσον αφορά την εγχώρια θεωρητική παραγωγή, έχει δειχθεί με ιδιαίτερη πειστικότητα ότι το σύνολο της νεοελληνικής εμπειρίας μπορεί να θεωρηθεί ότι χαρακτηρίζεται από την ανοικεία διατομή και συνάρθρωση μεταξύ της εκσυγχρονιστικής και της παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας και προσανατολισμών [ή, σύμφωνα με την κάπως απαισιόδοξη εκτίμηση του Τσουκαλά, «ενώ η χώρα επ' ουδενί λόγω είναι πλέον Gemeinschaft (κοινότητα), δεν φαίνεται και να μετεξελίσσεται σε πλήρη Gesellschaft (κοινωνία)»].¹⁸ Ιδίως

cracy and Political Development, Princeton U.P., Princeton, N.J. 1963· L. Binder - J.S. Coleman - J. La Palombara - L.W. Pye - S. Verba - M. Veiner, *Grises and Sequences in Political Development*, Princeton U.P., Princeton, N.J. 1971· R. Grew (επιμ.), *Crises of Political Development in Europe and the United States*, Princeton U.P., Princeton, N.J. 1978.

16. Βλ. Fred Riggs, *Administration in Developing Countries: the Theory of Prismatic Society*, Houghton Mifflin, Boston 1964, και του ίδιου, «Agraria and Industria, Toward a Typology of Comparative Administration», στο W.J. Siffin (επιμ.), *Toward the Comprative Study of Public Administration*, Greenwood Press, Westport, 2nd reprint, 1977.

17. Μία ακόμη τολμηρότερη όσο και σχηματική αναλυτική διάκριση θα συνέδεε τα γνωρίσματα της αριστερής στήλης του παρσονικού σχήματος με το μείζον ιδεολογικοπολιτικό πρόταγμα της ισότητας, ενώ της δεξιάς με αυτό της ελευθερίας. Είναι προφανές ότι τα ιδεώδη αυτά χρωματίζουν και εμπνέουν συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά συστήματα και προγράμματα. Βλ. εκτενώς Παραράς, *Ελευθερία και ισότης στη σύγχρονη Γαλλία*, ό.π., σ. 27. και σ. 42 επ., όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

18. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων...», ό.π., σ. 9-52, σ. 25-26. Βλ. επίσης του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1981, και Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Θεμέλιο, 1986. Επίσης Ν.Ρ. Mouzelis, *Modern Greece, Facets of Underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978, και του ίδιου, *Politics in the Semi-Periphery, Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986· P. N. Diamandouras, *Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1828*, Ph.D. Dissertation, Columbia University, 1972, του ίδιου, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», κεφ. 4, σ. 43.69, στο P. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980's*, St. Martins's

μάλιστα για την ερμηνεία της μεταδικτατορικής περιόδου, ο Διαμαντούρος σε πρόσφατη μελέτη του φαίνεται να συμπληρώνει και εμπλουτίζει τα χαρακτηριστικά της μιας από τις δύο αυτές κεντρικές πολιτισμικές τάσεις, την παραδοσιακή, χρησιμοποιώντας την έννοια της «underdog culture»: ήτοι, η κουλτούρα του αδικημένου, του καταφρονεμένου, και του μη προνομούχου, σε όχι ακριβή απόδοση.¹⁹

Το ιδιάζον, επομένως, γνώρισμα της ελληνικής (και ίσως όχι μόνο) περίπτωσης έγκειται στη σύνθετη και συνήθως συγκρουσιακή σχέση, που διαμορφώνεται σε πολλά επίπεδα του κοινωνικού βίου και βέβαια στο πολιτικό, μεταξύ των στοιχείων μιας αυτόχθονης (και «ορθόδοξης») προβιομηχανικής παράδοσης αφ' ενός

Press, 1983, και του ιδίου, «Politics and Culture in Greece, 1974-1991: an Interpretation», ό.π. Βλ. επίσης την υπό δημοσίευση μελέτη του Α.Α. Fatouros, *Political and Institutional Facets of Greece's Integration in the European Community*, όπου η διχοτομική αυτή παράδοση προβάλλεται και στον άξονα Ανατολή-Δύση, και υποστηρίζεται ότι εκφράζει διανοητικές ή «παραδειγματικές φαντασιακές κατασκευές», οι οποίες δεν αντιστοιχούν στη συνθετότητα και πολυπλοκότητα της πραγματικής κοινωνικής ζωής.

Για μια ανάλογη προβολή των πολιτισμικών αντιθετικών ζευγών (παράδοση-νεωτερικισμός) πάνω στους άξονες παλαιό-νέο και ντόπιο-ξένο, βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, «Παράδοση και νεωτερικισμός», *Το Βήμα*, 12.4.1992, σ. 34, και Θ. Λίποβατς, «Η Ελλάδα: μια διχασμένη ταυτότητα», *Σύγχρονα Θέματα*, Δεκ. 1990, σ. 17-24. Όσον αφορά την παλαιότητα ή το διαχρονικό χαρακτήρα των δύο αυτών πολιτισμικών ιδεωδών, αξίζει να τονιστεί ότι και το εκσυγχρονιστικό πρόταγμα διατυπώθηκε, στο συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο της θεσμοθέτησης, ήδη στις απαρχές της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους. Έτσι, ειδικά για τη στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών, είναι αξιοσημείωτο ότι και τα τρία επαναστατικά Συντάγματα του 1822, 1823 και 1827 καθώς και το «Ηγεμονικό» Σύνταγμα του 1832 (στα οποία θα πρέπει να προστεθεί και η σχετική πρόβλεψη του άρθρου 5 στο σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα) με ταυτόσημη σχεδόν διατύπωση διακήρυσσαν παράλληλα με το αξίωμα της ισότητας και αυτό της αξιοκρατίας: «Όλοι οι Έλληνες, σε όλα τα αξιώματα και τιμές έχουν το αυτό δικαίωμα, δοτήρ δε τούτων μόνη η αξιότητα εκάστου». Η διάταξη αυτή που ήταν προφανώς εμπνευσμένη από το άρθρο 6 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1789 («Tous les citoyens étant égaux à ses yeux sont également admissibles à toutes dignités, places et emplois publics, selon leur capacité, et sans autre distinction que celle de leurs vertus et de leurs talents») εγκαταλείφθηκε ωστόσο όχι μόνο στην πράξη αλλά και στο θεσμικό επίπεδο από το Σύνταγμα του 1844 και εφεξής: βλ. Κ. Γ. Μαυριάς - Αντ. Μ. Παντελής, *Συνταγματικά κείμενα*, 2η έκδοση, Σάκκουλας, 1990.

19. Ν.Ρ. Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-1991: an Interpretation», ό.π., βλ. επίσης Ν. Μουζέλης, «Θεσμοί και πολιτική κουλτούρα», *Το Βήμα*, 23.8.1992.

και μιας «επείσασκτης» και ορθολογιστικής θεσμικής εσωτερικότητας αφ' ετέρου.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία της πρόσφατης διοικητικής κουλτούρας, όπως τουλάχιστον αυτή εκδηλώνεται από τη στάση της ΑΔΕΔΥ, και μπορεί να αντληθεί από την έννοια της πολιτικής κουλτούρας τύπου *underdog* είναι το εξής: πρώτον, ότι ο τύπος αυτός της πολιτικής κουλτούρας πολύ καλύτερα από τις παραδοσιακές περιγραφές εκφράζει τις αντιλήψεις αυτού που είναι πάντα «από κάτω», «υπό» και τον τρόπο που αυτός βιώνει τις όποιες αλλαγές και παρεμβάσεις που συνήθως έρχονται «από πάνω» και «απ' έξω». Πράγματι τα όποια εξορθολογιστικά και εκσυγχρονιστικά προγράμματα, στη διοίκηση τουλάχιστον, εκδηλώνονται συνήθως ως έξωθεν και άνωθεν μεταβολές (με τη μορφή, κυρίως, των νομικών-θεσμικών μεταρρυθμίσεων) και είναι κατά τούτο ασύνδετες ή αναντίστοιχες προς τις έσωθεν και κάτωθεν πραγματικές συνθήκες και καταστάσεις. Αν και στην πράξη βέβαια το κάτωθεν ή έσωθεν στοιχείο (και οι ανάλογες στάσεις και αντιλήψεις του τύπου *underdog*) καταφέρνουν εντέλει να διαχέουν και διαθλούν τις εκλογικευτικές προθέσεις και τα μέτρα. Έτσι, όπως ορθά παρατηρεί ο Τσουκαλάς, «η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ως σύνολο, εμφανίζει μια προϋίουσα αντίσταση σε προσαρμογές οι οποίες οδηγούν σε σύγχρονες δομικές και οργανωτικές μορφές ορθολογικής ανάπτυξης».²⁰

Δεύτερον, εκείνο που έχει σημασία για τις πρόσφατες εκφράσεις της διοικητικής κουλτούρας είναι ότι ένα από τα κύρια γνωρίσματα της ευρύτερης πολιτικής κουλτούρας τύπου *underdog* αποτελεί ο έντονα εξισωτικός ή ισοπεδωτικός χαρακτήρας των διεκδικήσεων και των αξιακών της προταγμάτων· αυτό που ο Διαμαντούρος χαρακτηρίζει ως «ισοπεδωτικό εξισωτισμό» (*levelling egalitarianism*), και προφανώς συνδέεται με ευρύτερες ιδεολογικο-πολιτικές οριζουσες.²¹

20. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες”...», *ό.π.*, σ. 10, 18.

21. Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-1991: an Interpretation», *ό.π.*, σ. 22. Για το κήρυγμα του εξισωτισμού γενικότερα και τις εκδηλώσεις του στη γαλλική κοινωνικοπολιτική ζωή, με ανάλογες προεκτάσεις ωστόσο και για την ελληνική πολιτική σκηνή, βλ. Π. Ι. Παραράς, *Ελευθερία και ισότητα στη σύγχρονη Γαλλία*, *ό.π.*, σ. 27 επ. Ο σχετικός πλεονασμός που υπάρχει στη φράση «ισοπεδωτικός εξισωτισμός» ίσως χρησιμεύει, ωστόσο, στην υπαινικσόμενη διάκρισή του, ως παθολογικής εξέλιξης ή εκφυλισμού, από το περισσότερο θετικό, λειτουργικό (και λεκτικά λιτότερο) ιδανικό της ισότητας.

Εκείνο που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι οι θέσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων των δημοσίων υπαλλήλων και ιδίως της ΑΔΕΔΥ ως προς τα προγράμματα της διοικητικής μεταρρύθμισης, όπως αυτά εκδηλώθηκαν κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, παρέχουν την εμπειρική επαλήθευση της πολιτισμικής εκείνης τάσης, αντίληψης και νοοτροπίας που μπορεί να χαρακτηριστεί ως «παραδοσιακή» και μάλιστα ως κουλτούρα του καταπιεσμένου ή αδικημένου (underdog). Με άλλα λόγια η ελληνική διοικητική κουλτούρα, όπως εκφράζεται από τα κορυφαία συνδικαλιστικά όργανα των δημοσίων υπαλλήλων, και επομένως από τη μεγάλη μάζα της δημόσιας υπαλληλίας, δύσκολα μπορεί να αποκρύψει τον έντονα παραδοσιακό, εξισωτικό, εσωστρεφή και αντιλογοκρατικό της χαρακτήρα και προσανατολισμό. Είναι μάλιστα τέτοια η σημασία και η ισχύς της ώστε τα μεν νομοθετήματα τα οποία εκφράζουν και υποστασιοποιούν αυτές τις αξίες και προσανατολισμούς να εκτελούνται και να αφομοιώνονται δίχως καθυστέρηση (βλ. λ.χ. τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις που θεσπίστηκαν κατά τη δεύτερη μεταδικτατορική περίοδο), ενώ οι παρεμβάσεις προς την αντίστροφη κατεύθυνση (λογοκρατικού-εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα) συναντούν σφοδρή αντίσταση και διαφωνία, με συνέπεια να μην εφαρμόζονται αλλά να αδρανοποιούνται και σταδιακά να ακυρώνονται εξωθούμενες στις παρυφές του διοικητικού συστήματος πραγματικής συμπεριφοράς και λειτουργίας.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Είναι εύκολο και προσφέρεται να σταματήσει κανείς, όπως συνήθως γίνεται, την ανάλυσή του στο σημείο αυτό ή μάλλον αφού προσθέσει ότι ο εκσυγχρονιστικός πόλος της ελληνικής πολιτικής και διοικητικής κουλτούρας τελικά θα επικρατήσει. Η αισιόδοξη προοπτική στο κάπως μανιχαϊστικό αυτό ερμηνευτικό σχήμα (παράδοση-εκσυγχρονισμός) θεμελιώνεται στα δεδομένα της γενικής επαύξησης της εσωτερικής και εξωτερικής πολυπλοκότητας στην οποία έχει υπεισέλθει το ελληνικό πολιτικό σύστημα, μετά την ένταξη και την εντεινόμενη ενσωμάτωσή του στο ευρωπαϊκό-κοινωνικό οικοδόμημα, καθώς επίσης και στο αναπόφευκτο και διευρυνόμενο «άνοιγμα» του πολιτικού συστήματος κατά τη μεταδικτατορική περίοδο. Με την έννοια αυτή, ίσως ευσταθεί η άποψη

ότι ο «εκσυγχρονισμός αποτελεί μονόδρομο».²²

Σύμφωνα με μια περισσότερο απαισιόδοξη, ωστόσο, άποψη, η ελληνική πολιτική-διοικητική κουλτούρα και πραγματικότητα θα συνεχίσει να διακατέχεται και να τέμνεται από την ασταθή και κυμαινόμενη διαπάλη μεταξύ των δύο πρωτευουσών πολιτισμικών τάσεων και παραδόσεων, με εναλλασσόμενες περιόδους μερικής και συμβολικής μόνο επικυριαρχίας της μιας πάνω στην άλλη. Καμία όμως από τις δύο αυτές επιμέρους ανταγωνιστικές παραδόσεις (τάσεις και προσανατολισμούς) δε θα καταφέρει να αποκτήσει την αναγκαία και ικανή γενίκευση, και, επομένως, την ενσωμάτωση και αφομοίωση της άλλης, ώστε οι αντιπαραθέσεις να διεξάγονται πλέον στο εσωτερικό μιας ενιαίας πολιτισμικής παράδοσης και όχι μεταξύ δύο εναλλακτικών και ριζικά αντίθετων στις συνέπειες και στις προϋποθέσεις τους παραδόσεων (διχασμένη πολιτική κουλτούρα).

Εφόσον καμία από τις δύο επιμέρους πολιτισμικές παραδόσεις δεν έχει επικρατήσει ολοσχερώς σε κάποιο κοινωνικό υποσύστημα και, πολύ λιγότερο, στην κοινωνία συνολικά («Η Ελλάδα ουδέποτε έγινε μια καθ' ολοκληρίαν σύγχρονη χώρα»),²³ είναι φυσικό η κοινωνία και τα υποσυστήματά της, η διοίκηση λ.χ., να χαρακτηρίζονται από ένα αμάλγαμα στοιχείων και επιρροών. Έτσι δε σπανίζουν οι περιπτώσεις και τα παραδείγματα που η εκσυγχρονιστική τάση κατάφερε να θεσμοθετηθεί και να εκφραστεί στο συμβολικό, κανονιστικό ή ρυθμιστικό επίπεδο του νόμου, ενώ η πράξη και η εσωτερική πολιτισμική ζωή της διοίκησης παρέμεινε εντυπωσιακά προσκολλημένη σε παραδοσιακά σχήματα και αξίες. Αντιστρόφως πάλι, η γενικότητα της εξισωτικής λογικής στην πραγματική οργάνωση και λειτουργία της διοίκησης δεν έχει εξαφανίσει ολοσχερώς την παραδειγματική σημασία εκσυγχρονιστικών μέτρων και θεσμών.

Ίσως πρόκειται, επομένως, για χαρακτηριστική εκδήλωση του φαινομένου (και του είδους των πολιτισμικών σχέσεων) που ο μεν Almond παλαιότερα χαρακτήρισε ως «μικτό πολιτισμικό χαρακτήρα των πολιτικών συστημάτων», ο δε Alexander πιο πρόσφατα αποκάλεσε «πολιτισμική περιχαράκωση» (cultural columnization). Ο μικτός ή διττός χαρακτήρας του πολιτικού συστήματος σημαίνει ότι οι παραδοσιακές δομές και αντιλήψεις συνυπάρχουν με τις

22. Fatouros, *Political and Institutional Facets of Greece's Integration*, ό.π.

23. Κ. Τσουκαλάς, «"Τζαμπατζήδες" στη χώρα των θαυμάτων...», ό.π., σ. 20.

πιο σύγχρονες και ορθολογικές, ούτως ώστε κάθε σύγχρονο βιομηχανικό σύστημα (*industria*) δεν υφίσταται αποκλειστικά και απόλυτα ως τέτοιο αλλά περιλαμβάνει στοιχεία και διαστάσεις προβιομηχανικού (*Aggaria*), παραδοσιακού χαρακτήρα.²⁴

Ουσιώδες γνώρισμα της πολιτισμικής ετεροδοξίας είναι ότι οι επιμέρους πολιτισμικοί προσανατολισμοί και τάσεις εκδηλώνουν έντονα έως ριζικά ανταγωνιστικές διεκδικήσεις, δίχως να φαίνεται κάποιος κοινός τόπος μεταξύ τους, που να επιτρέπει τη σύζευξη και το συγκερασμό τους. Αυτή η πολιτισμική πόλωση είναι σύνηθες να παρουσιάζεται, σημειώνει ο Alexander, σε κοινωνίες όπου οι παραδοσιακές και εκσυγχρονιστικές φιλοσοφίες υποστηρίζονται αντίστοιχα από δυναμικά και αντίπαλα κοινωνικά στρώματα ή ομάδες.²⁵ Εφόσον ευσταθεί αυτή η άποψη, τότε φαίνεται πως πρόκειται για διακριτά συστήματα αξιών των οποίων η ταυτότητα προκύπτει μέσα από τη διαφορετικότητά τους. Τα συστήματα αυτά, αναπτύσσοντας έντονες αυτοαναφορικές ιδιότητες,²⁶

24. Βλ. G.A. Almond, «Introduction: A Functional Approach to Comparative Politics», σ. 3-64, 22 επ. στο G.A. Almond - J.S. Coleman, *The Politics of Developing Areas*, ό.π. Ο μικτός πολιτισμικός χαρακτήρας μπορεί, ωστόσο, να προσλάβει και τη μορφή ενός έντονου δυϊσμού ή και διχασμού, όπως στην περίπτωση των «*tom countries*» κατά το σχήμα του S.P. Huntington, «The Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, Sum. 1993, 72, 5, σ. 29-49.

Στην περίπτωση αυτή, με χαρακτηριστικά παραδείγματα, κατά τον Huntington, τη Ρωσία, την Τουρκία και το Μεξικό, στο πλαίσιο της ίδιας χώρας συγκρούονται και αντιπαράθενται αφ' ενός μια εκσυγχρονιστική και φιλοδυτική προσπάθεια και αντίληψη, που συνήθως εκπορεύεται εκ των άνω, και αφ' ετέρου μια ενδογενής και εσωστρεφής πολιτισμική και ιστορική παράδοση, που γίνεται ευρέως αποδεκτή από τις λαϊκές μάζες του πληθυσμού.

25. Οι άλλοι δύο τύποι πολιτισμικών σχέσεων που διακρίνει ο Alexander περιγράφονται αφ' ενός ως «*cultural specification*» και αφ' ετέρου ως «*cultural refraction*». Η διαφορά τους έγκειται στο ότι ενώ στην πρώτη περίπτωση τα πολιτισμικά συστήματα αξιών συγκλίνουν ουσιαδώς ως προς τα προτάγματα και το περιεχόμενό τους, στη δεύτερη περίπτωση υφίστανται συγκρουσιακές και ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των πολιτισμικών συστημάτων, τα οποία, ωστόσο, συμμερίζονται ορισμένες θεμελιώδεις αξιακές καταβολές ή κάποιους κοινούς προσανατολισμούς και αρχές. Η ακόμα εντονότερη αντιπαράθεση, δίχως κοινές αξιακές ρίζες ή συμπεριφορές, χαρακτηρίζει τον τρίτο τύπο πολιτισμικών σχέσεων, την «*πολιτισμική περιχαράκωση*» (*cultural columnization*), J.C. Alexander, «Three Models of Culture and Society Relations: toward an Analysis of Watergate», στο (του ίδιου), *Action and its Environment, Toward a new Synthesis*, Columbia U.P., N.Y. 1988, σ. 153-174.

26. Για την έννοια της αυτοαναφοράς, βλ. εκτενώς Niklas Luhmann, *Essays on Self-Reference*, Columbia U.P., N.Y. 1990. Βλ. επίσης H. Maturana - Fr. Varela, *To*

επιλέγουν να μην επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά να αντιπαραθέτουν τα στοιχεία της ταυτότητάς τους και με τον τρόπο αυτό να τα αναπαράγουν προσδιορίζοντας αντίστοιχα πλαίσια δράσης ή περιβάλλοντα της ατομικής ή συλλογικής πράξης και συμπεριφοράς.²⁷

Το διοικητικό σύστημα συνολικά στην ελληνική περίπτωση, και όχι μόνο τα μέτρα και οι προοπτικές της διοικητικής μεταρρύθμισης, φαίνεται πως επηρεάζεται και διέπεται από την αμοιβαία αυτοαναφορά των συγκρουόμενων αξιακών και πολιτισμικών παραδόσεων: αυτές καταφέρνουν, με ποικίλλουσα κατά περιόδους επιτυχία και ένταση, να καταγράφονται είτε στο συμβολικό επίπεδο της νομοθέτησης είτε στο επίπεδο της πραγματικής εφαρμογής (και διάθλασης του νόμου) ή και στα δύο επίπεδα. Ο ζωτικός χώρος της τελεσίδικης επιρροής τον οποίο διεκδικούν —είτε πρόκειται για τη διοίκηση, είτε για την πολιτική (εσωτερική και εξωτερική) και τον πολιτισμό— παραμένει εσαεί διακυβευόμενος από την αντιπαράθεσή τους, με όχι μόνο αβέβαιη αλλά και απίθανη την όποια τελική έκβαση.

Δέντρο της Γνώσης. Οι βιολογικές ρίζες της ανθρώπινης νόησης, Κάτοπτρο, Αθήνα, 1992.

27. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Alexander, *ό.π.*, σ. 296, «Οι δύο κουλτούρες» σε μια περιχαρακωμένη (columnized) κοινωνία παρέχουν «τελετουργικές εμπειρίες που λειτουργούν απλώς για να ενισχύσουν τις διαφορετικές πεποιθήσεις και τα συμφέροντα των ήδη πολωμένων ομάδων». Κατά ένα γενικότερο ίσως τρόπο, η σύγκρουση και η αντιπαράθεση του «σύγχρονου» ή μοντέρνου με το παραδοσιακό εκτείνεται σε όλα τα κοινωνικά πεδία και ίσως υπερβαίνει, διαχέει και υποκαθιστά τις άλλες μορφές συγκρούσεων και αντιπαράθεσεων. Κατά την παρατήρηση του D. MacCannell: «No other major social distinction (certainly not that between the classes) has received such massive reinforcement as the ideological separation of the Modern from the Pre-modern», στο *Tourist: a new Theory of the Leisure Class*, Schoken, N.Y. 1989, σ. 8.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ, ΕΞΟΥΣΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ:
Βιβλιοκριτικό δοκίμιο για το βιβλίο του Κ. Δοξιάδη
Υποκειμενικότητα και εξουσία: Για τη θεωρία της
ιδεολογίας

Είναι αλήθεια ότι ελάχιστα είναι εκείνα τα βιβλία, από όσα είναι διαθέσιμα στην ελληνική, με θεματολογία και βιβλιογραφικές αναφορές τόσο σύγχρονες και σημαντικές όσο το βιβλίο του Κύρκου Δοξιάδη *Υποκειμενικότητα και εξουσία: Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, που κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις Πλέθρον. Ο συγγραφέας αποσκοπεί να διερευνήσει την «αμφίδρομη παρεμβαστική σχέση μεταξύ υποκειμενικότητας και πολιτικής και τις επιπτώσεις της σχέσης αυτής στον προβληματισμό για την ιδεολογία», έναν προβληματισμό που λόγω των επιπτώσεων αυτών αποκτά «εντυπωσιακά αυξανόμενη βαρύτητα» στο «ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας».¹

Ως επίκεντρο αλλά και σημείο εκκίνησης του εγχειρήματος αυτού ο συγγραφέας επιλέγει τη διεξοδική ανάλυση του αλτουσεριανισμού, που ξεκινά από δύο κείμενα της αλτουσεριανής περιόδου του E. Laclau για να προχωρήσει αργότερα σε μια εις βάθος ανάλυση του έργου του ίδιου του Althusser. Υποστηρίζεται ότι η ανάλυση αυτή θα οδηγήσει «νομοτελειακά σχεδόν στη διασύνδεση με ορισμένα από τα σπουδαιότερα ονόματα και ρεύματα της μεταπολεμικής σκέψης».² Πρόκειται για τους Lacan, Foucault, Habermas και για τίποτα λιγότερο από μια επισκόπηση των «θεμελιωδών» κινήματων με τα οποία οι προαναφερθέντες έχουν ταυτιστεί, ήτοι για μια επισκόπηση του στρουκτουραλισμού, του μεταστρουκτουραλισμού και της Σχολής της Φραγκφούρτης. Ο πολύπλοκος χαρακτήρας του εγχειρήματος του Κ. Δοξιάδη επιβάλλει τη συνοπτι-

1. Βλ. Κ. Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα και εξουσία: Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, Πλέθρον, 1992, σ. 16-17.

2. Στο ίδιο, σ. 17.

κή άρθρωση της επιχειρηματολογίας του πριν από οποιαδήποτε κριτική παρατήρηση.

Η συζήτηση λοιπόν ξεκινά με μια αποτίμηση των δύο τελευταίων κειμένων της συλλογής του Ernesto Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, που κυκλοφόρησε το 1977. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην έννοια του λαϊκισμού και στη διαπίστωση ότι τα ιδεολογικά στοιχεία δεν έχουν καθαυτά καμία αναγκαία ταξική συνδήλωση: Εκείνο που συνιστά την ενότητα ενός ιδεολογικού λόγου είναι το «υποκείμενο». Ο Laclau εγκυβεύεται γιατί αγνοώντας τη συγκεκριμένη σημασία που έχει η διαφορετική φύση δύο «δανεισμών» του Althusser από την ψυχανάλυση (δηλ. των εννοιών «υπερπροσδιορισμός» και «υποκείμενο») δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία του περάσματος από τη λογική της συνάρθρωσης στη λογική του υποκειμένου. Για τον Δοξιάδη ο Laclau «υποτάσσει πλήρως το υποκείμενο στη λογική της συνάρθρωσης».³ Η συζήτηση αυτή μας εισάγει σε μια γενικότερη συζήτηση για τις «θέσεις του Althusser για την ιδεολογία». Ο Κ. Δοξιάδης επιμένει και εδώ στη σημασία του περάσματος από τη λογική της συνάρθρωσης, στην οποία «οι έννοιες της ιδεολογίας και του υποκειμένου... είναι και οι δύο ολωσδιόλου υποταγμένες»,⁴ στη λογική του υποκειμένου που αναδεικνύεται ιδιαίτερα στο *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*. Η ανάδειξη αυτή σχετίζεται όχι τόσο με την κοινή δομική προέλευση της ψυχανάλυσης και του αλτουσεριανού μαρξισμού όσο με την ψυχαναλυτική εννοιολογία αυτή καθαυτή όπως αναπτύσσεται από τον Lacan με την εισαγωγή του «σταδίου του καθρέφτη» αλλά και γενικότερα. Η έκθεση της αλτουσεριανής προβληματικής και των προβλημάτων που παρουσιάζει γίνεται πάντα σε αναφορά με την εννοιολογία της λακανικής ψυχανάλυσης και την εννοιολόγηση των διπλών φαντασιακό/συμβολικό και αναγνώριση/παραγνώριση. Αποτέλεσμα της θεωρητικής αυτής περιδιάβασης είναι η κατάδειξη της «σύγκλισης Lacan με Adorno-Horkheimer» και της απόκλισης «μεταξύ Althusser και Lacan».⁵

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Ιδεολογία και εξουσία» ο Κ. Δοξιάδης εισάγει «την άποψη του M. Foucault» για την εξουσία, την κυριαρχία και το υποκείμενο και υποστηρίζει πως οι λόγοι για τους οποίους ο Foucault κρατά απόσταση από τη χρήση

3. Στο ίδιο, σ. 32.

4. Στο ίδιο, σ. 38.

5. Στο ίδιο, σ. 51.

της έννοιας «ιδεολογία» δεν είναι καθοριστικοί «εάν αρθούν ορισμένες προϋποθέσεις σχετικές με την παραδοσιακή (και την αλτουσεριανή) έννοια της ιδεολογίας με τις οποίες κυρίως έχουν να κάνουν οι επιφυλάξεις του Foucault».⁶ Η συζήτηση επικεντρώνεται στο ζήτημα της ελευθερίας του υποκειμένου που, για τον Κ. Δοξιάδη, ενώ στον Foucault αποτελεί σαφή προϋπόθεση των σχέσεων εξουσίας, στον Althusser αποκτά τον σκελετικό χαρακτήρα της ελευθερίας ενός αυτόματου μηχανήματος. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου η παρωχημένη αυτή αντίληψη του Althusser επικρίνεται αναφορικά με τη διαλεκτική του σταδίου του καθρέφτη στον Lacan και την αναγκαιότητα της εισβολής του συμβολικού στο φαντασιακό. Στο κεφάλαιο αυτό διαφαίνεται και μια πρώτη μορφοποίηση της έννοιας της ιδεολογίας που προτείνει ο συγγραφέας: «Η ιδεολογία... είναι εξουσία διά μέσου του λόγου (και ταυτόχρονα κατά μια Φουκωϊκή αντίληψη) και αντιπαράθεση μέσα στο λόγο».⁷ «Η ιδεολογική έγκληση (κατά Althusser) είναι μια άσκηση εξουσίας (κατά Foucault) διά μέσου του λόγου».⁸

Στα επόμενα δύο κεφάλαια εξετάζονται ακόμα δύο πλευρές της αλτουσεριανής προβληματικής: στο 4ο ο διαχωρισμός ιδεολογίας και επιστήμης και στο 5ο η επανασύνδεσή τους. Έτσι αναδεικνύεται η κεντρική αντίφαση στο έργο του Althusser και συνάμα το πρόβλημα που επιχειρεί να λύσει η θεωρία του για την ιδεολογία και το υποκείμενο. Ο Althusser είναι καταδικασμένος σε αδιέξοδο «στο βαθμό που προσπαθεί να κάνει τα αδύνατα δυνατά: δηλαδή, να αποσυνδέσει το μαρξισμό ως επιστήμη από την ιδεολογία, όταν αυτό ακριβώς που ορίζει την ιδιαίτερη επιστημονικότητα του μαρξισμού είναι η στενότητα οργανική διασύνδεση του με την ιδεολογία».⁹ Και στα δύο αυτά κεφάλαια συνεχίζονται οι εμβόλιμες αναφορές σε κατηγορίες και απόψεις κυρίως του Foucault αλλά και του Lacan. Επιπλέον γίνεται σαφέστερη η εικόνα της ιδεολογίας για τον Κ. Δοξιάδη: «Όπως έχω υποστηρίξει... η ιδεολογία δεν είναι παρά η εξουσιαστική, η ανταγωνιστική και συνεπώς η κυριαρχική λειτουργία του λόγου, δηλαδή της σκέψης».¹⁰

Στο 6ο κεφάλαιο το πέρασμα από την προνεοτερική «κλασική»

6. Στο ίδιο, σ. 56.

7. Στο ίδιο, σ. 57.

8. Στο ίδιο, σ. 55.

9. Στο ίδιο, σ. 95.

10. Στο ίδιο, σ. 100.

περίοδο στη νεότερη όπως σκιαγραφείται από τον Foucault σε σχέση με την έννοια της αναπαράστασης στις *Λέξεις και τα πράγματα* χρησιμοποιείται για να φωτίσει την περίοδο της εμφάνισης και τη μετέπειτα σταδιοδρομία της έννοιας της ιδεολογίας. Εδώ, όπως και στο κεφάλαιο που ακολουθεί, η ανάλυση εστιάζεται στις «ιδέες» και στις «αρχαιολογικές» προϋποθέσεις της λειτουργίας τους.

Στο 7ο κεφάλαιο όμως το βάρος δίδεται όχι στην κλασική περίοδο αλλά στη νεότερη σκέψη και γνώση. Εδώ γίνονται εκτενείς αναφορές στο έργο σημαντικών θεωρητικών όπως ο Levi-Strauss, ο Durkheim, ο Mauss, η σχολή της Φραγκφούρτης και φυσικά ο Lacan προκειμένου να διερευνηθούν μια πλειάδα θεωρητικών προβλημάτων όπως οι διακρίσεις υπερβατικού-εμπειρικού και υποκειμένου-αντικειμένου ή το ζήτημα της περατότητας. Η περιδιάβαση αυτή καταλήγει σε μια εισαγωγική διαπραγμάτευση της έννοιας του συμβολικού στον Lacan. Το εγχείρημα αυτό συνεχίζεται στο κεφάλαιο 8 που επιγράφεται «Η ιδιαιτερότητα του λακανικού συμβολικού». Για τον Κ. Δοξιάδη ο Lacan «προτείνει το συμβολικό ως το πεδίο το οποίο θα οδηγήσει σε έναν επαναπροσανατολισμό των θεωρητικών ελισθημάτων προς το χώρο της υποκειμενικότητας».¹¹ Γενικά η συζήτηση περιορίζεται γύρω από την εννοιολόγηση του συμβολικού και τη σχέση του με το φαντασιακό. Το κεφάλαιο κλείνει με μια προσπάθεια αποτίμησης της ψυχανάλυσης και ερμηνείας της με βάση κάποιες φουκωϊκές απόψεις. Για το συγγραφέα, «η ψυχανάλυση... συνδέεται βέβαια άμεσα με το πλέγμα εξουσίας-γνώσης που ασχολείται με τη ζωή και το σώμα».¹² Η ψυχανάλυση εξομοιώνεται με μια ποιμαντορικής εκκλησιαστικής προέλευσης «σχέση “καθοδήγησης πράξεων” διά της οποίας τα άτομα μετατρέπονται σε υποκείμενα».¹³

Στο 9ο κεφάλαιο, που έχει ως τίτλο «Αναπαράσταση και εξουσία», η επιχειρηματολογία ξαναγυρίζει στο ζήτημα του περάσματος από την κλασική στη νεότερη εποχή με τη διαφορά ότι τώρα στον προβληματισμό δεσπόζει το στοιχείο της εξουσίας. Η συζήτηση λαμβάνει χώρα κυρίως αναφορικά με το έργο του Foucault και με βάση τις αναλύσεις του για τον πίνακα του Velasquez «las Menipias» και του σχεδιαγράμματος του πανοπτικού του Bentham. Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο η επιχειρηματολογία αναζητεί νέο

11. Στο ίδιο, σ. 134.

12. Στο ίδιο, σ. 141.

13. Στο ίδιο, σ. 142.

αντικείμενο το οποίο και βρίσκει στο ζήτημα των διανοούμενων. Το κεφάλαιο ξεκινά με ένα σχολιασμό της κατηγοριοποίησης του διαφωτισμού από τον Foucault στο σχήμα διαχωρισμού κλασικής-νεότερης σκέψης. Το ενδιαφέρον της ανάλυσης περνά από τις *Λέξεις και τα πράγματα*—στο οποίο συγκεντρώνονται οι περισσότερες αναφορές του Κ. Δοξιάδη— στο κείμενο του Foucault για το διαφωτισμό και από εκεί στο κείμενο «Αλήθεια και εξουσία», στο οποίο ο Foucault προβαίνει στο διαχωρισμό «καθολικών» και «ειδικών» διανοούμενων με έμφαση στην πολιτική διάσταση του διαχωρισμού. Το επόμενο κεφάλαιο ξεκινά με μια πρόταση αποκαλυπτική της φύσης της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα: «Επανερχόμαστε στο διάγραμμα του πανοπτικού». ¹⁴ Στην πραγματικότητα όμως ο στόχος, στο κεφάλαιο αυτό, είναι να βρεθούν ερείσματα για την προβληματική του Foucault αναφορικά με τους διανοούμενους σε ένα βιβλίο του Zygmunt Bauman, το οποίο παρουσιάζει και σχολιάζει ο Κ. Δοξιάδης, και σε μια εισήγηση του Huck Gutman σχετικά με τον Rousseau σε κάποιο σεμινάριο που έλαβε χώρα στο Vermont υπό την επίβλεψη του Foucault.

Η αναφορά στον Rousseau χρησιμεύει ως «πάτημα» για το πέρας σε μια εξέταση του έργου του Habermas, μια και ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η καταγωγή του «επικοινωνιακού ορθού λόγου» του Habermas θα πρέπει να αναζητηθεί στο ρουσσικό πρότυπο της διαφανούς διαδικασίας σχηματισμού της κοινής γνώμης. ¹⁵ Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο η συνοπτική έκθεση της επιχειρηματολογίας του Habermas και η κριτική της με βάση το λακανικό συμβολικό—που για τον Κ. Δοξιάδη ταυτίζεται με το χώρο του υποκειμένου κατά Lacan ¹⁶— καταλήγει στην κατάδειξη της υπεροχής της φουκωικής προβληματικής: «το σχήμα του Foucault το οποίο έχουμε αναπτύξει και το οποίο διαχωρίζει αλλά και συσχετίζει τις έννοιες της εξουσίας, της αντιπαράθεσης και της κυριαρχίας, είναι αντίθετα σε θέση να απαντήσει στην κριτική του Habermas, επειδή, όπως επίσης έχω δείξει, συμβιβάζεται αποτελεσματικότερα και από το ίδιο το σχήμα του Habermas, κατά την άποψή μου, με το επικοινωνιακό μοντέλο που εκείνος έχει χρησιμοποιήσει: ήτοι με το μοντέλο της ψυχαναλυτικής πρακτικής—και συγκε-

14. Στο ίδιο, σ. 173.

15. Στο ίδιο, σ. 187.

16. Στο ίδιο, σ. 195.

κριμένα με το μοντέλο του λακανικού συμβολικού». ¹⁷

Θα πρέπει ήδη να έχει γίνει κατανοητό ότι το εγχείρημα του κ. Δοξιάδη είναι πολύπλευρο και εξαιρετικά σύνθετο. Το επίκεντρο της ανάλυσης περνά από το λαϊκισμό σε μια δαιδαλώδη έκθεση και κριτική του έργου του Althusser –η οποία προσδίδει πάντως κάποια συνοχή στα πρώτα πέντε κεφάλαια του βιβλίου– και από εκεί απογειώνεται σε μια ατέρμονη περιφορά από τη θεώρηση της υποκειμενικότητας στον Foucault, στον ορισμό του συμβολικού από τον Lacan για να περάσει σε έναν προβληματισμό για τους διανοούμενους και να καταλήξει στο επικοινωνιακό μοντέλο του Habermas.

Από εδώ και πέρα θα προσπαθήσω να αρθρώσω ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις επικεντρώνοντας την προσοχή μου αρχικά στα επιμέρους επιχειρήματα, κατηγορίες και ισχυρισμούς του συγγραφέα ή τουλάχιστον σε ορισμένα από αυτά. Έπειτα θα τοποθετηθώ απέναντι στη συνοχή και στο θεωρητικό αποτέλεσμα του όλου εγχειρήματος. Στην άρθρωση του πρώτου σκέλους της επιχειρηματολογίας μου θα ξεκινήσω από ενδεχόμενες παρερμηνείες του συγγραφέα για έννοιες και θεωρήσεις των στοχαστών που συζητά και κατόπιν θα περάσω στην τακτική του να αποσιωπά μέρος του έργου εκείνων στους οποίους αναφέρεται –χωρίς όμως, συνήθως, να αιτιολογεί τη στρατηγική του αυτή και στα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της τακτικής αυτής.

Ξεκινώ με κάποιες παρατηρήσεις γύρω από το status ορισμένων λακανικών κατηγοριών:

1. Στη σ. 198, στο απόσπασμα που παρέθεσα το επικοινωνιακό μοντέλο του Habermas ταυτίζεται με το λακανικό συμβολικό· εμμέσως δε υποστηρίζεται ότι ο Habermas προσπάθησε να χρησιμοποιήσει το συμβολικό του Lacan που για τον συγγραφέα εξισώνεται με το μοντέλο της ψυχαναλυτικής πρακτικής εν γένει, ένα κατ' αυτόν επικοινωνιακό μοντέλο. Στην πραγματικότητα όμως το αντίθετο ισχύει: Στη θέση του κλειστού συστήματος της «ελευθέρως» διύποκειμενικής επικοινωνίας, στη θέση του ουσιοκρατικού ιδεώδους του Habermas ο Lacan προτάσσει τον παράδοξο χαρακτήρα του συμβολικού. Το νόημα παράγεται όταν ένα ολόκληρο πεδίο από σημαίνοντα συναρθρώνεται γύρω από ένα κύριο σημαίνον, ένα *point de capiton*. Αυτό το σημαίνον όμως, το επίκεντρο του νοήματος –παραδόξως– είναι ένα άδειο σημαίνον, το σημαίνον της έλ-

17. Στο ίδιο, σ. 198.

λειψης.¹⁸ Εκείνο που χρησιμεύει ως σταθερό και αμετακίνητο σημείο αναφοράς δεν είναι παρά απλώς διαφορά. Εκείνο που αναγνωρίζουμε σ' αυτό δεν είναι παρά η ενσάρκωση της έλλειψης.¹⁹ Ο χαρακτήρας του είναι βίαιος με την έννοια ότι σταματά το γλιστρήμα των σημαινόντων με μια ουσιαστικά αυθαίρετη κίνηση, που ως σημείο αναφοράς έχει μόνο τον ίδιο της τον εαυτό. Ήδη από το 3ο σεμινάριο (για τις ψυχώσεις) ο Lacan αναφέρεται στον παράδοξο ρόλο του σημαίνοντος: «Το σημείο εκκίνησής μας... είναι ότι κάθε πραγματικό σημαίνον είναι αυτό καθαυτό ένα σημαίνον που δε σηματοδοτεί τίποτα... Η εμπειρία το αποδεικνύει —όσο περισσότερο το σημαίνον δε σηματοδοτεί τίποτα, τόσο πιο ανθεκτικό είναι».²⁰ Νομίζει αλήθεια κανείς ότι ο Habermas θα συμφωνούσε με μια τέτοια διατύπωση; Παρ' όλα αυτά, όπως παρατηρεί ο Žizek, και ο Lacan γνωρίζει μια «ιδεώδη κατάσταση επικοινωνίας», μόνο που τη χωρίζει άβυσσος από αυτήν του Habermas. Πρόκειται για την ίδια την ψυχαναλυτική διαδικασία: «Στην ψυχαναλυτική διαδικασία έχουμε πάλι δύο υποκείμενα που μιλούν το ένα στο άλλο· αντί όμως να αντικρίζουν το ένα το άλλο και να ανταλλάσσουν επιχειρήματα, ένα από αυτά βρίσκεται ξαπλωμένο στον καναπέ, κοιτά τον αέρα και εκσφενδονίζει ασύνδετες φλυαρίες ενώ το άλλο στέκει συνήθως σιωπηλό και τρομοκρατεί το πρώτο με το βάρος της καταπιεστικής του βουβής παρουσίας».²¹ Αυτή είναι μια κατάσταση πραγματικά ελεύθερη από οποιαδήποτε καταπίεση στο βαθμό που ουδετεροποιεί το δομικό ρόλο του κύριου σημαίνοντος και αποκαλύπτει «την ίδια τη συγκυριακότητα/ενδεχομενικότητα που παρήγαγε το συμβολικό πεδίο του αναλυομένου».²² Βεβαίως πρέπει να ειπωθεί ότι ο Κ. Δοξιάδης, σε κάποιο σημείο, αναγνωρίζει ότι το όραμα της δυνατότητας ολοκλήρωσης της επικοινωνιακής διαδικασίας του Habermas δε συμβαδίζει με τη λακανική θεωρία. Η καταληκτική διαπίστωση όμως στην οποία αναφέρεται η παρατήρησή μου παραμένει και ενέχει ένα εντελώς διαφορετικό νόημα.

2. Στη σ. 142, στο απόσπασμα που πάλι παρέθεσα, η ψυχαναλυτική πρακτική ταυτίζεται, σε μια φουκωική διάσταση, με μια ποι-

18. Βλ. S. Žizek, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, 1989.

19. Στο ίδιο, σ. 99-100.

20. J. Lacan, *The Psychoses*, Routledge, 1993, σ. 185.

21. S. Žizek, *Enjoy your Symptom*, Routledge, 1992, σ. 104.

22. Στο ίδιο, σ. 105.

μαντορικής προέλευσης σχέση «καθοδήγησης πράξεων». Το αντίθετο ισχύει. Ίσως η αμερικανική ψυχανάλυση να μπορεί να περιγραφεί ως «καθοδήγηση πράξεων» όχι όμως και η λακανική. «Καθοδήγηση πράξεων» είναι ακριβώς αυτό που πρέπει να αποφύγει ο ψυχαναλυτής. Αν το έκανε θα διατηρούσε τη μεταβίβαση. Για τον Lacan, όμως, το στάδιο της μεταβίβασης πρέπει να ξεπεραστεί έτσι ώστε στο σημείο από το οποίο ο αναλυόμενος περιμένει την Αλήθεια που θα τον καθοδηγήσει να διαφανεί η Έλλειψη: «Αντίθετα με τη μετα-φροϋδική ανάλυση όπου ο αναλυόμενος υποτίθεται ότι μαθαίνει κάτι καινούριο από τον αναλυτή, ο Lacan βλέπει την ανάλυση να τερματίζεται σε ένα παράδοξο. Τελειώνει μετά τη μεταβίβαση, μόνο όταν ο αναλυόμενος αρνείται τον αναλυτή ως απάντηση, ως κύριο σημαίνον που υποτίθεται πως γνωρίζει (master signifier supposed to know)».²³ Η «καθοδήγηση πράξεων», η ταύτιση δηλαδή με τον αναλυτή, αποτελεί παρέκκλιση για τον Lacan. Όπως παρατηρεί στο σεμινάριο για τις *Τέσσερις θεμελιώδεις έννοιες της ψυχανάλυσης*: «Κάθε ανάλυση που κανείς διδάσκει ως κάτι που θα τερματιστεί με την ταύτιση με τον αναλυτή αποκαλύπτει... ότι ο πραγματικός της σκοπός έχει χαθεί. Υπάρχει κάτι πέρα από την ταύτιση...».²⁴ Ούτως ή άλλως «δεν είναι η λειτουργία μας [των αναλυτών] να τους οδηγήσουμε [τους αναλυόμενους] από το χεράκι μέσα στη ζωή».²⁵ Με μια στωϊκή διάθεση, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι όσον αφορά τη σύνδεση με την εκκλησιαστική ποιμαντορία το ισχυρότερο ίσως στοιχείο που συνδέει τον Lacan με αυτή είναι το γεγονός ότι ο αδελφός του ήταν βενεδικτίνος μοναχός και ότι ο ίδιος γεννήθηκε τη μέρα των Χριστουγέννων.

3. Στο σχήμα του συγγραφέα το υποκείμενο στον Lacan όπως και η αναπαράσταση ταυτίζονται σχεδόν με το συμβολικό.²⁶ Η ιδέα όμως της αναπαράστασης αν και σχετίζεται και με το συμβολικό, πηγάζει κυρίως από το φαντασιακό –τόσο από χρονική όσο και από δομική-λογική άποψη. Όπως παρατηρεί ο W. Richardson:

23. E. Ragland-Sullivan, «Introduction», στο *Lacan and the Subject of Language*, Routledge, 1991, σ. 12.

24. J. Lacan, *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, Penguin, 1979, σ. 271-272.

25. J. Lacan, *Freud's Paper on Technique*, Cambridge University Press, 1988, σ. 265.

26. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 43.

«Το φαντασιακό είναι το πεδίο κάθε φαντασίας, κάθε αναπαράστασης, ακόμα κι όταν πρόκειται για αναπαραστάσεις λέξεων».²⁷ Όσον αφορά την έννοια του υποκειμένου η εξίσωση στην οποία προβαίνει ο συγγραφέας δε λαμβάνει υπόψη, στο βαθμό που θα έπρεπε, τη λακανική σύλληψη του διχασμένου υποκειμένου. Για τον Lacan, «ο άνθρωπος είναι ένα διχασμένο υποκείμενο, διχασμένο ανάμεσα στο νόημα, στα σημαίνοντα και στα επακόλουθα του πραγματικού στο είναι (jouissance). Στην πλευρά του “είναι” ο Lacan παρουσιάζει το πραγματικό ως εμπόδιο. Σκοντάφτουμε πάνω του όπως όταν σκοντάφτουμε πάνω σε ένα βουνό ή ένα οχύρωμα».²⁸ Όπως παρατηρεί ο ίδιος ο Lacan, «το υποκείμενο είναι η εισαγωγή μιας απώλειας στην πραγματικότητα».²⁹ Στα *Ecrits* είναι πλέον εμφανές ότι το υποκείμενο εμφανίζεται στις ρωγμές του συμβολικού: «Αυτή η σχισμή στη νοηματική αλυσίδα από μόνη της επαληθεύει τη δομή του υποκειμένου ως ασυνέχειες στο πραγματικό».³⁰ Επομένως το συμβολικό δεν αρκεί για τη σύλληψη του υποκειμένου. Είναι, αντιθέτως, το πραγματικό εκείνο που, ιδιαίτερα στο ύστερο έργο του Lacan, συνδέεται με το υποκείμενο. Ο S. Zizek επισημαίνει πως «σήμερα είναι πια κοινός τόπος ότι το λακανικό υποκείμενο είναι διχασμένο, διαγραμμένο, ταυτίζεται με την έλλειψη σε μια αλυσίδα σημαίνοντων».³¹ Ήδη από το σεμινάριο του 1955-1956 υπάρχουν σημεία στο λόγο του Lacan που προοιωνίζουν τις θεωρήσεις αυτές: «Το υποκειμενικό δε βρίσκεται από τη μεριά του ομιλητή. Είναι κάτι που συναντούμε στο πραγματικό».³² Βεβαίως ο κυρίαρχος ρόλος του πραγματικού δεν έχει ακόμα αποκρυσταλλωθεί. Το πραγματικό όμως δε μεταβάλλει μόνο την έννοια του υποκειμένου όπως αυτή συλλαμβάνεται από το συγγραφέα. Οδηγεί σε μια διαφορετική σύλληψη και του συμβολικού: «Η πιο ριζοσπαστική διάσταση της λακανικής θεωρίας εντοπίζεται... στην αναγνώριση του γεγονότος ότι και ο μεγάλος Άλλος, η ίδια η τάξη του συμβολικού, είναι κι αυτή *barre*, διαγραμμένη, από μια

27. W. Richardson, «Lacan and the Problem of Psychosis», στο Allison, Oliveira, Roberts, Weiss, *Psychosis and Sexual Identity*, State University of New York Press, Νέα Υόρκη 1988, σ. 21.

28. E. Ragland-Sullivan, «Hamlet, Logical Time and the Structure of Obsession», στο *Newsletter of the Freudian Field*, τόμ. 2, αρ. 2, 1988, σ. 300.

29. J. Lacan, *Απαντήσεις*, Έρσμος, 1987, σ. 49.

30. J. Lacan, *Ecrits*, Tavistock/Routledge, 1977, σ. 299.

31. S. Zizek, *The Sublime Object of Ideology*, ό.π., σ. 122.

32. J. Lacan, *The Psychoses*, ό.π., σ. 186.

θεμελιώδη αδυνατότητα, δομημένη, γύρω από ένα αδύνατο, τραυματικό πυρήνα, γύρω από μια κεντρική έλλειψη».³³ Επομένως, οι παρατηρήσεις μας δεν αφορούν μόνο την ταύτιση ή σύνδεση του υποκειμένου και της αναπαράστασης με το συμβολικό. Αφορούν και την ίδια την έννοια του συμβολικού. Μόνο με την αποδοχή της σύνδεσης πραγματικού-συμβολικού η σύνδεση υποκειμένου-συμβολικού αποκτά κάποιο νόημα, στα πλαίσια της λακανικής προβληματικής. Η εικόνα του συμβολικού που παρουσιάζει ο Κ. Δοξιάδης εξηγείται ίσως από την εμμονή του να την ενσωματώσει στην προβληματική του Foucault όπως εκείνος της αντιλαμβάνεται. Το κόστος όμως της τακτικής αυτής είναι η αποσιώπηση της έμφασης που δίνει ο Lacan στο στοιχείο του πραγματικού και ο κίνδυνος παραμόρφωσης των κεντρικών του κατηγοριών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ σελίδες επί σελίδων του βιβλίου αφιερώνονται στις έννοιες του συμβολικού και σε μικρότερο βαθμό του φαντασιακού, η αναφορά στην έννοια του πραγματικού περιορίζεται σε τρεις γραμμές.³⁴ Το σοβαρότερο όμως είναι ότι ο συγγραφέας δεν επιχειρηματολογεί υπέρ της απόφασής του να υπερτονίσει κάποια στοιχεία της λακανικής θεωρίας εις βάρος κάποιων άλλων. Έτσι ο αναγνώστης είναι δυνατόν να αποκομίσει την εντύπωση ότι ο Lacan του συγγραφέα είναι ο «πραγματικός» Lacan. Δεν αποτελεί εξήγηση της στάσης αυτής το ότι η έννοια του πραγματικού αποκτά την ιδιαίτερη βαρύτητά της στο ύστερο έργο του Lacan. Στα *Ecrits* αλλά και στις *Τέσσερις θεμελιώδεις έννοιες της ψυχανάλυσης*, έργα στα οποία αναφέρεται ο συγγραφέας, η βαρύτητα αυτή είναι αισθητή. Εξάλλου, όπως προσπάθησα να δείξω, ήδη από τα πρώτα σεμινάρια του Lacan τοποθετούνται οι βάσεις για πολλές από τις μεταγενέστερες θεωρήσεις.

Το ίδιο όμως επιλεκτικό μάτι δρα και στην περίπτωση του Foucault. Θα περιοριστώ στην εξέταση τριών ζητημάτων:

1. Κατ' αρχάς οι θεωρήσεις του Foucault χρησιμοποιούνται για έναν σκοπό τον οποίο ο ίδιος αντιμετώπιζε πολύ σκεπτικά: είναι γνωστό ότι ο Foucault απέφυγε συστηματικά τη χρήση της έννοιας της ιδεολογίας ή την απόδοση σ' αυτήν σημαντικού θεωρητικού βάρους. Ο ίδιος εκθέτει τους λόγους για την αποστροφή του αυτή σε μια συνέντευξή του. Τα στοιχεία που τον ενοχλούν είναι η σύλληψη της ιδεολογίας ως αντίθεσης προς κάτι που λογίζεται ως α-

33. S. Zizek, *The Sublime Object of Ideology*, ό.π., σ. 122.

34. Κ. Δοξιάδης, ό.π., σ. 84.

λήθεια, η σύνδεση της με ένα υποκειμενικό στοιχείο και η εξάρτησή της από μια υλική υποδομή, ο καθορισμός της από την οικονομία για παράδειγμα.³⁵ Βεβαίως θα μπορούσε κανείς να συμφωνήσει με το συγγραφέα ότι οι αντιρρήσεις αυτές θα μπορούσαν να καμφθούν. Αυτό το εγχείρημα όμως δε λαμβάνει χώρα στην εν λόγω μελέτη. Αντ' αυτού, τη στιγμή ακριβώς που ο αναγνώστης περιμένει την ανάπτυξη κάποιας επιχειρηματολογίας για την κάμψη αυτή —η οποία θα αποτελούσε σημαντικό επίτευγμα της μελέτης—, ο συγγραφέας τον παραπέμπει σε κάποιο άλλο του κείμενο.

2. Το δεύτερο σημείο στο οποίο θέλω να αναφερθώ αφορά την έννοια της εξουσίας. Στη σ. 147, όπως και αλλού, υποστηρίζεται ότι για τον Foucault η εξουσία είναι «κάτι που ασκείται από ορισμένα πρόσωπα πάνω σε άλλα»,³⁶ πάνω σε ελεύθερα υποκείμενα. Εδώ ο συγγραφέας υπερτονίζει όσα αναφέρονται σε κάποιο, σχετικά άγνωστο, άρθρο του Foucault, το οποίο όμως αποκλίνει σε μεγάλο βαθμό από τις απόψεις που έχει εκφράσει σε πολύ σημαντικότερα έργα του. Για παράδειγμα δε λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* —που περιέχει εκτενείς και κατατοπιστικότερες αναφορές στην έννοια της εξουσίας— ο Foucault υποστηρίζει πως οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι υποκειμενικές.³⁷ Η εξουσία δεν αποκτιέται, ή μοιράζεται, δεν «ασκείται» απλώς, «η εξουσία είναι παντού».³⁸ Όπως παρατηρεί η Michelle Barrett στο πρόσφατο βιβλίο της *The Politics of Truth*, η έννοια της εξουσίας στον Foucault δεν εμφανίζεται ενσωματωμένη σε άτομα ή συμφέροντα:³⁹ «[Ο Foucault] εισήγαγε μια έννοια της εξουσίας την οποία δεν εντόπισε σε συγκεκριμένους δρώντες (είτε πρόκειται για το κράτος, τα άτομα, οικονομικές δυνάμεις κλπ.)».⁴⁰ Για τον Foucault η εξουσία αγκαλιάζει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα μην αφήνοντας προνομιακά πεδία ελευθερίας:⁴¹ «[όλοι] ήδη συμμετέχουμε σε δίκτυα εξουσίας, ήδη συγκροτούμαστε μέσα από εξουσιαστικές λειτουργίες —και έννοιες όπως “το ελεύθερο άτομο”... είναι εντελώς άχρηστες».⁴² Ασφαλώς η

35. M. Foucault, *The Foucault Reader*, Penguin, 1984, σ. 60.

36. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 147.

37. M. Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. Ι, Ράππας, 1978, σ. 116.

38. Στο ίδιο, σ. 116.

39. M. Barrett, *The Politics of Truth*, Polity, 1991, σ. 135.

40. Στο ίδιο, σ. 134.

41. Στο ίδιο, σ. 136.

42. Στο ίδιο, σ. 136.

ποικιλία και η συνύπαρξη διαφορετικών φάσεων και διατυπώσεων στο έργο του Foucault δεν είναι μειονέκτημα. Το προβληματικό ίσως είναι ο υπερτονισμός κάποιων διατυπώσεων (και μάλιστα των πλέον περιθωριακών) έναντι άλλων χωρίς όμως επαρκή δικαιολόγηση. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στην τρίτη κριτική παρατήρηση αναφορικά με τη χρήση του Foucault.

3. Η επιλεκτική στρατηγική του συγγραφέα οδηγεί, μεταξύ άλλων, και στην παρουσίαση μιας υπέρμετρα ενοποιημένης εικόνας του έργου του Foucault. Αυτή η τάση είναι έκδηλη και στον τρόπο με τον οποίο η συζήτηση περνά από τα πρώτα έργα του Foucault στα ύστερα. Το επώδυνο πέρασμα από την αρχαιολογική (πρώτη) φάση στη γενεαλογική (ύστερη) φάση δε θίγεται από το συγγραφέα, παρότι έχει δραματικές επιπτώσεις στη μεθοδολογία και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τα πράγματα ο Foucault. Οι Dreyfus και Rabinow στο σημαντικό τους βιβλίο για τον Foucault, στο οποίο επανειλημμένως παραπέμπει ο Κ. Δοξιάδης, αποδίδουν κεφαλαιώδη σημασία στην αποτυχία της αρχαιολογίας και στον γενεαλογικό επαναπροσανατολισμό του Foucault.⁴³

Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οι επιλογές αυτές του συγγραφέα αποσκοπούν στη μείωση της απόστασης ανάμεσα σε Foucault και Lacan, στην οποία και φαίνεται να στοχεύει. Το ζήτημα όμως της σύγκλισης αυτής είναι ιδιαίτερα λεπτό και θα πρέπει να προσεγγίζεται με πάρα πολλή προσοχή. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Lacan δεν ήταν ούτε ιστορικός ούτε φιλόσοφος αλλά ψυχαναλυτής· επιπλέον δεν ανήκε στη γενιά του Foucault.⁴⁴ Αν πρόκειται δε για να δικαιωθεί η σύγκλιση να πρέπει να μεταβάλουμε τη σημασία της «κλινικής» στη λακανική ψυχανάλυση (όπως έδειξα πιο πάνω) και να απονευρώσουμε τη συμβολή του Lacan αφαιρώντας τις αναφορές στο πραγματικό και την έλλειψη και υπερτονίζοντας τη δομική διάσταση του συμβολικού, όπως επίσης να εξουδετερώσουμε τις πλέον ριζοσπαστικές σκέψεις του Foucault για την εξουσία και το υποκείμενο, τότε η σύγκλιση χάνει κάθε νόημα. Ανεξάρτητα πάντως από τις παρατηρήσεις μας αυτές, θα πρέπει κανείς να συμφωνήσει με τον Κ. Δοξιάδη όσον αφορά τη μεγάλη σημασία της προσέγγισης της σχέσης Foucault-Lacan, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Δεν υ-

43. Βλ. H. Dreyfus - P. Rabinow, *M. Foucault*, Whittleaf, 1982.

44. Βλ. J.A. Miller, «How Psychoanalysis Cures According to Lacan», *Newsletter of the Freudian Field*, τόμ. 1, αρ. 2., 1987, σ. 6.

πάρχουν όμως εύκολες λύσεις. Ακόμα και στο ζήτημα της ηθικής το οποίο ψηλαφούν στο ύστερο έργο τους τόσο ο Lacan όσο και ο Foucault οι απόψεις δίστανται δραματικά. Αναφέρω ενδεικτικά ότι ενώ ο John Rajchman στο ενδιαφέρον βιβλίο του *Truth and Eros: Foucault, Lacan and the Question at Ethics* τείνει να κατανοήσει ως συγκλίνοντες ή παράλληλους τους προβληματισμούς των δύο για την ηθική,⁴⁵ ακριβώς για το ίδιο θέμα ο J. A. Miller παρατηρεί πως «ο ύστερος Foucault, [...] κατανοείται καλύτερα στο πλαίσιο αυτής της ηθικής [αναφέρεται στη δημοσίευση του σεμιναρίου του Lacan του 1960-1961 για την ηθική της ψυχανάλυσης] και βρίσκεται σε προφανή αντίθεση προς αυτήν».⁴⁶ Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και ο Pierre-Gilles Gueguen σε άρθρο του για ένα διαφορετικό θέμα το οποίο όμως συζητά και ο Κ. Δοξιάδης καταλήγοντας σε διαφορετικά αποτελέσματα. Πρόκειται για τον πίνακα του Velasquez «Las Meninas» Και σ' αυτή την περίπτωση «η λύση του Lacan αποδεικνύεται... εντελώς αντίθετη από αυτήν του Foucault».⁴⁷

Η κριτική μου προσέγγιση του *Υποκειμενικότητα και εξουσία* δεν μπορεί όμως να βασιστεί αποκλειστικά σε τέτοιου είδους επιμέρους παρατηρήσεις: κανείς δεν κατέχει το μονοπώλιο ερμηνείας της λακανικής ή φουκωικής σκέψης. Εξάλλου ακόμη κι αν αυτό συνέβαινε κανείς δε θα μπορούσε να αποκλείσει το ενδεχόμενο μιας δημιουργικής παρανόησης. Εκείνο, επομένως, που θα πρέπει τώρα να εξεταστεί είναι αν στην περίπτωση του Κ. Δοξιάδη προκύπτει δημιουργικό και σημαντικό αποτέλεσμα. Ας ξεκινήσουμε από την έννοια της ιδεολογίας στην οποία καταλήγει ο συγγραφέας. Παραδόξως αυτό που ομολογείται και από τον ίδιο το συγγραφέα είναι ότι η «φουκωικής» έμπνευσης θεώρησή του της ιδεολογίας ως εξουσιαστικής και κυριαρχικής λειτουργίας του λόγου και της σκέψης αποτελεί κωδικοποίηση του «κοινού παρονομαστή» των ποικίλων νοημάτων που έχει προσλάβει ο όρος αυτός στον ίδιο το μαρξισμό.⁴⁸ Τώρα, βέβαια, πώς γίνεται μια θεώρηση της ιδεολο-

45. Βλ. J. Rajchman, *Truth and Eros: Foucault, Lacan and the Question of Ethics*, Routledge, 1991.

46. J.A. Miller, αγγλ. μετάφραση της συνέντευξης στη *Le Matin*, 26 Σεπτεμβρίου 1986, *Newsletter of the Freudian Field*, τόμ. 1, αρ. 1, 1987, σ. 10.

47. P.G. Gueguen, «Foucault and Lacan on Velasquez: The Status of the Subject of Representation», *Newsletter of the Freudian Field*, τόμ. 3, αρ. 1 & 2, 1989, σ. 157.

48. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 103.

γίας που αναφέρεται στο έργο του Foucault να κωδικοποιεί όλα εκείνα για τα οποία ο Foucault εμφανίζεται σκεπτικός και απορριπτικός είναι, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, απορίας άξιον. Εκείνο όμως που απογοητεύει τον αναγνώστη είναι ότι όσες φορές ο συγγραφέας αναφέρεται στην έννοια της ιδεολογίας που προτάσσει πάντα παραπέμπει σε άλλα του κείμενα. Στη σ. 55 παραπέμπει σε «παλαιότερο» κείμενό του, ενώ στη σ. 100 ο αναγνώστης παραπέμπεται από τη φράση «όπως έχω υποστηρίξει» στο ίδιο κείμενο ή στην ίδια θεώρηση. Γενικά, η εντύπωση που δίνεται στον αναγνώστη είναι ότι το αποτέλεσμα της επιχειρηματολογίας που αναπτύσσεται στο βιβλίο είναι γνωστό και δεδομένο εκ των προτέρων, ειδικά σε όσους έχουν διαβάσει το άρθρο στο οποίο παραπέμπει ο συγγραφέας.

Κατόπιν τούτου το μόνο ίσως στοιχείο που διατηρεί τη συνοχή της επιχειρηματολογίας είναι η αναφορά στο ζήτημα της υποκειμενικότητας. Ο τρόπος όμως με τον οποίο γίνεται η προώθηση της υποκειμενικότητας στο προσκήνιο δεν εκμεταλλεύεται, σχεδόν καθόλου, τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα τόσο του λακανικού όσο και του φουκωϊκού προτάγματος. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για τις αναφορές στο στρουκτουραλισμό και το μεταστρουκτουραλισμό. Αν στον Saussure μπορούμε να εντοπίσουμε τις ρίζες του στρουκτουραλισμού, οι ίδιες οι ανακολουθίες του έργου του διατηρούν την εγκυρότητα της καρτεσιανής αντίληψης για την παντοδυναμία του υποκειμένου. Αυτό συμβαίνει γιατί για τον Saussure «η ακολουθία των προτάσεων καθορίζεται από τα καπρίσια του ομιλητή και δεν παρουσιάζει καμιά δομική ομοιομορφία που θα μπορούσε να νοηθεί στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας».⁴⁹ Μόνο με τη γλωσσεματική σχολή της Κοπεγχάγης και το έργο του Hjelmslev πραγματοποιείται ο προσανατολισμός προς μια φορμαλιστική γλωσσολογία και σημειολογία. «Ο θάνατος του υποκειμένου», η πολεμική ιαχή του κλασικού στρουκτουραλισμού ακολουθεί την παρατήρηση ότι η ακολουθία των προτάσεων δεν είναι δυνατόν να συλληφθεί με αναφορά στη θέληση ενός εντελώς αυτόνομου υποκειμένου αλλά καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό «από τις δομές των θεσμών, από ό,τι συνηθίζεται να λέγεται σε συγκεκριμένα πλαίσια κλπ.».⁵⁰ Το πέρασμα στο μεταστρουκτουραλισμό σημαδεύεται από

49. J. Lacan, «Discourse» στο B. Goodin - Ph. Pettit (επιμ.), *The Blackwell's Companion to Contemporary Political Philosophy* (υπό δημοσίευση, 1993), σ. 432.

50. Στο ίδιο, σ. 433.

την αναγνώριση του γεγονότος ότι ούτε ο αναγωγισμός σε κλειστά δομικά συστήματα αποτελεί λύση. Στο κείμενό του «Politics and the Limits of Modernity» ο Ernesto Laclau παρουσιάζει τρία παραδείγματα αυτής της στροφής: «Την κριτική της διαφοράς καταδήλωση/συνδήλωση στον ύστερο Barthes, την αποδοχή της προτεραιότητας του σημαίνοντος και το αυξανόμενο βάρος του “πραγματικού” σε σχέση με το συμβολικό στον Lacan, την έμφαση στον συγκροτησιακό χαρακτήρα της difference και στην κριτική της μεταφυσικής της παρουσίας στον Derrida».⁵¹

Το σημαντικό είναι ότι στην πορεία αυτή, όπως την περιγράψαμε, όχι μόνο η έννοια του υποκειμένου και το ζήτημα της υποκειμενικότητας έρχονται στο προσκήνιο αλλά έχουμε να κάνουμε και με το «θάνατο του υποκειμένου», το θάνατο δηλαδή της καρτεσιανής παραδοσιακής σύλληψης της υποκειμενικότητας. Για τον Lacan για παράδειγμα η φροϋδική ανακάλυψη του ασυνείδητου συνεπάγεται ότι «το ίδιο το κέντρο του ανθρώπινου όντος δεν επρόκειτο να βρίσκεται πλέον στον τόπο στον οποίο το έχει τοποθετήσει ολόκληρη η ουμανιστική παράδοση».⁵² Η ίδια κριτική στάση απέναντι στο «υπερβατικό» καρτεσιανό υποκείμενο και την παράδοση του ουμανισμού χαρακτηρίζει και το έργο του Foucault, ειδικά εκείνο της πρώτης φάσης του. Στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, όμως, το ενδιαφέρον περνά στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες επιχειρείται η συγκρότηση υποκειμενικότητας—όχι βέβαια υπερβατικών. Τόσο στον Foucault όσο και στον Lacan η αμφισβήτηση της παραδοσιακής σύλληψης του υποκειμένου καταλήγει τελικά σε μια ριζοσπαστική αναθεώρηση της υποκειμενικότητας, είτε πρόκειται για την εισαγωγή του υποκειμένου της έλλειψης και της σχέσης του με το πραγματικό στον Lacan είτε για τις ύστερες αναζητήσεις του Foucault. Οι όροι όμως αυτής της πορείας και ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της ίδιας και των αποτελεσμάτων της—που λίγο επιχειρήσαμε εδώ να θίξουμε—δεν αναπτύσσονται στο κείμενο του Κ. Δοξιάδη, από τη στιγμή που έχουν περιθωριοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό οι κατηγορίες και οι θεωρήσεις του Foucault και του Lacan που βρίσκονται στην αιχμή αυτής της πορείας.

Προσπάθησα μέχρι τώρα να δείξω ότι ο τρόπος με τον οποίο

51. E. Laclau, «Politics and the Limits of Modernity», στο A. Ross (επιμ.) *Universal Abandon?*, University of Minnesota Press, 1988, σ. 69.

52. J. Lacan, στο J.S. Lee, *Jacques Lacan*, University of Massachusetts Press, 1990, σ. 73.

αρθρώνεται η επιχειρηματολογία του συγγραφέα όσο και το τελικό αποτέλεσμα του όλου εγχειρήματος δε φαίνεται να αποδίδουν τους αναμενόμενους καρπούς. Η συγκεκριμένη κατανόηση Foucault και Lacan δεν οδηγεί και σε τόσο ριζοσπαστικές θεωρήσεις της υποκειμενικότητας και της πολιτικής. Με τη σειρά τους αυτές δεν έχουν ουσιώδες αντίκρισμα προς την κατεύθυνση μιας εναλλακτικής θεώρησης της ιδεολογίας. Παρ' όλα αυτά ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρεται *in passim* σε δύο κείμενα σχετικά με τη θεωρία της ιδεολογίας τα οποία προσφέρουν εκείνα τα στοιχεία –επιμένοντας σε εκείνες τις κατηγορίες, κυρίως του Lacan, που περιθωριοποιεί εκείνος– τα οποία οδηγούν προς την κατεύθυνση μιας ριζικής ανανέωσης της θεωρίας της ιδεολογίας. Το πρώτο από αυτά τα κείμενα είναι ένα τρισέλιδο άρθρο-εισήγηση του Ernesto Laclau που φέρει τον τίτλο «The Impossibility of Society». Μέσα σε λίγες σελίδες ο Laclau συνοψίζει τις δύο κυρίαρχες μορφές της θεωρίας της ιδεολογίας στο μαρξισμό –και όχι μόνο. Στο κείμενο αυτό που αποτελεί μια σημαντική κριτική της ουσιοκρατικής βάσης των δύο αυτών μορφών ο Laclau ορίζει την ιδεολογία ως εκείνες τις νοηματικές μορφές που δεν αναγνωρίζουν τον επισφαλή και πάντοτε απειλούμενο χαρακτήρα κάθε θετικότητας και αντικειμενικότητας: ως τις μορφές εκείνες, δηλαδή, μέσω των οποίων κάθε κοινωνία προσπαθεί να εγκαθιδρυθεί ως τέτοια και που βασίζονται στο «κλείσιμο», στον καθορισμό του νοήματος, στη μη αναγνώριση του ατέλειωτου παιχνιδιού των διαφορών. Επειδή όμως το κοινωνικό πάντα προϋποθέτει κάποιο καθορισμό του νοήματος, «το ιδεολογικό θα πρέπει να θεωρείται συγκροτησιακό του κοινωνικού. Το κοινωνικό υπάρχει μόνο ως η μάταιη προσπάθεια να εγκαθιδρυθεί αυτό το αδύνατο αντικείμενο: η κοινωνία».⁵³ Στη λακανική ορολογία αυτό που υπονομεύει αυτή την προσπάθεια εγκαθίδρυσης και παγίωσης του κοινωνικού, αυτό που εμποδίζει την οριστική και τελειωτική συρραφή (*suture*) του νοήματος, τη δυνατότητα δηλαδή συμβολικής –και φαντασιακής– ολοκλήρωσης μιας ταυτότητας είναι το πραγματικό και η έλλειψη. Το δεύτερο κείμενο στο οποίο αναφέρθηκα είναι το σημαντικότερο βιβλίο του Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, στο οποίο η σύνδεση της ιδεολογίας με το πραγματικό και την έλλειψη αναπτύσσονται διά μα-

53. E. Laclau, *New Reflections on the Revolution of our Time*, Verso, 1990, σ. 92.

κρού. Ειδικά στην περίπτωση του Zizek γίνεται ξεκάθαρο ότι η ιδεολογία δεν είναι δυνατόν να συλληφθεί με αναφορά μόνο στο συμβολικό και το φαντασιακό επίπεδο. Στον σκληρό πυρήνα της ιδεολογίας βρίσκεται η τάξη του πραγματικού. Αυτή η διάσταση, πέρα από τις συμβολικές αναπαραστάσεις, επικεντρώνει την προσοχή μας στην έλλειψη στο επίπεδο του νοήματος, έλλειψη η οποία λειτουργεί ως αίτιο για την ίδια την κάλυψη της και έτσι εξηγεί την ανάγκη του υποκειμένου για ταυτίσεις με ιδεολογικές νοηματικές μορφές.⁵⁴ Γίνεται κατανοητό ότι τα δύο αυτά κείμενα οδηγούν στην κατεύθυνση ενός ριζικού αναπροσανατολισμού της θεωρίας της ιδεολογίας. Ο ίδιος ο Κ. Δοξιάδης στην αναφορά του στον Zizek, σε μια υποσημείωση της εισαγωγής γράφει: «Για μια ενδιαφέρουσα και σχετικά πρόσφατη προσέγγιση του Lacan από τη σκοπιά της θεωρίας της ιδεολογίας –εκτενέστερη αλλά και ριζικά διαφορετική από τη δική μου– βλ. και το βιβλίο του Σλοβένου θεωρητικού S. Zizek...».⁵⁵ Κατ' αρχήν θα πρέπει να παρατηρηθεί πως δεν πρόκειται για προσέγγιση του Lacan από τη σκοπιά της θεωρίας της ιδεολογίας: πρόκειται για προσέγγιση της θεωρίας της ιδεολογίας από τη σκοπιά του Lacan. Αυτό που ενδιαφέρει όμως κυρίως είναι ότι ομολογείται ότι η προσέγγιση αυτή είναι διαφορετική από εκείνη του συγγραφέα. Αφού όμως οι παρεμβάσεις των Lackau-Zizek είναι σχετικές και παρεμβαίνουν μάλιστα καταλυτικά και τονωτικά, όπως προσπάθησα να δείξω, στο πεδίο επιχειρηματολογίας του συγγραφέα και αφού, κατά δεύτερο λόγο, εκείνος τις έχει υπόψη του και αναφέρεται σ' αυτές, δεν έπρεπε να δικαιολογήσει τους λόγους για τους οποίους διαφοροποιείται; Έτσι θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένας πραγματικά ριζοσπαστικός διάλογος με άμεσα οφέλη για τη θεωρία της ιδεολογίας. Από την άλλη μεριά βέβαια θα παρουσιαζόταν μπροστά μας μια πολλαπλότητα λογικών και θεωρητικών προοπτικών, η «καταπίεση» των οποίων είναι αναγκαία για την επένδυση της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα με ένα *minimum* συνοχής και ευστάθειας που κάθε μελέτη πρέπει να διαθέτει.

Ακόμα κι έτσι, όμως, θα πρέπει κανείς να αναγνωρίσει ότι το εύρος της θεματολογίας και οι πηγές στις οποίες αναφέρεται ο Κ.

54. Βλ και A. Elliott, *Social Theory and Psychoanalysis in Transition*, Blackwell, 1992, σ. 186.

55. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 17.

Δοξιάδης είναι δυνατόν και θα πρέπει να αποτελέσουν έναυσμα για την έναρξη και στην Ελλάδα μιας συζήτησης που δεν μπορεί παρά να οδηγήσει στην ανανέωση της πολύπαθης θεωρίας της ιδεολογίας.

Μια απάντηση

Είναι γεγονός ότι ο ουσιαστικός διάλογος στο χώρο των θεωρητικών κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Δεδομένης αυτής της κατάστασης, κάθε απόπειρα ξεπερασμάτος της είναι βεβαίως αξιέπαινη. Πέραν αυτού, αισθάνομαι υποχρεωμένος να διατυπώσω τις ακόλουθες διευκρινιστικές παρατηρήσεις ως προς το βιβλίο μου *Υποκειμενικότητα και εξουσία*:

1. Δεν υποστηρίζω, ούτε άμεσα ούτε έμμεσα, ότι « το επικοινωνιακό μοντέλο του Habermas ταυτίζεται με το λακανικό συμβολικό », ούτε ότι « ο Habermas προσπάθησε να χρησιμοποιήσει το συμβολικό του Lacan », αλλά, αντιθέτως, ότι ο Lacan και ο Habermas διαφοροποιούνται ριζικά ως προς αυτό ακριβώς το σημείο: δηλαδή, ως προς το πώς αντιμετωπίζουν τόσο την επικοινωνία όσο και την ψυχαναλυτική πρακτική.

2. Δεν υποστηρίζω ότι « η [λακανική] ψυχαναλυτική πρακτική ταυτίζεται, σε μια φουκωική διάσταση », με μια ποιμαντορικής προέλευσης σχέση « καθοδήγησης πράξεων », « δεδομένου ότι εδώ ο όρος ποιμαντορικής προέλευσης σχέση “ καθοδήγησης πράξεων ” » λειτουργεί εντελώς εκτός των συμφραζομένων του βιβλίου μου· *αντιθέτως*, καταδεικνύω αναλυτικότερα και εκτενέστερα τη σύνθετη και αμφίδρομη μορφή της εξουσιαστικής διάστασης της λακανικής ψυχαναλυτικής πρακτικής.

3. Δεν υποστηρίζω ότι « το υποκείμενο του Lacan όπως και η αναπαράσταση ταυτίζονται σχεδόν με το συμβολικό », αλλά, αντιθέτως, ότι το υποκείμενο συγκροτείται τόσο στο συμβολικό όσο και στο φανταστικό· η δε αναλογία μεταξύ συμβολικού και αναπαράστασης αφορά μόνο τον αλτουσεριανό ορισμό της ιδεολογίας.

4. Είναι αλήθεια ότι δεν επαναλαμβάνω *ολόκληρη* την επιχειρηματολογία παλαιότερων δημοσιευμάτων μου, πράγμα που άλλωστε ποτέ δεν κάνει κανείς.

5. Το κείμενο του Foucault το οποίο αναφέρεται ως « σχετικά ά-

γνωστο» και «πλέον περιθωριακό» αποτελεί την τελική διατύπωση των απόψεων του Foucault για την εξουσία, και περιλαμβάνεται ως επίλογος στη γνωστότερη ίσως μελέτη που έχει γίνει για το έργο του.

6. Το βιβλίο μου δεν «οδηγεί, μεταξύ άλλων, και στην παρουσίαση μιας υπέρμετρα ενοποιημένης εικόνας του έργου του Foucault», αντιθέτως, ολόκληρη η προσέγγισή μου στηρίζεται και επικεντρώνεται ακριβώς στο διαχωρισμό του έργου του Foucault σε δύο κυρίαρχες φάσεις.

7. Καθιστώ εξαρχής *απολύτως σαφή* την τεράστια επιστημολογική και θεματική απόσταση που χωρίζει τον Foucault από τον Lacan.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Συντακτική Επιτροπή της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* που μου παρέσχε τη δυνατότητα να απαντήσω αμέσως στο παραπάνω κείμενο.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ - ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σειρά «Ανθρωπολογία», 1993, σ. 396.

Η συγκρότηση της επιστήμης της κοινωνικής ανθρωπολογίας και η διαμόρφωση του ανθρωπολογικού λόγου ακολουθούν αργούς ρυθμούς στον τόπο μας. Λίγο πολύ, όλοι γνωρίζουμε τις αντιξοότητες που επιβράδυναν και δυσχέραναν την εξέλιξή της: η μέχρι πρόσφατα καταδυνάστευσή της από τη λαογραφία και η οιονεί ταύτισή της με αυτήν, η απουσία επαφής και διαλόγου με άλλες κοινωνικές επιστήμες και, τέλος, η ανέκαθεν ισχυρή, αλλά τώρα επιθετικότερη παρά ποτέ, τάση υποταγής του ερευνητικού έργου και λόγου στις γεωπολιτικές σκοπιμότητες και τα ιδεολογήματα της εθνοκεντρικής ρητορείας: παράμετροι που συνέβαλαν και στο να παραμένει ασαφής η φυσιογνωμία της κοινωνικής ανθρωπολογίας και υποτονική η παρουσία της. Στις παραμέτρους αυτές όμως θα πρέπει και να προσμετρήσουμε τη χαρακτηριστική διστακτικότητα με την οποία γράφουν και δημοσιεύουν οι θεράποντες της επιστήμης στη χώρα μας: σε σύγκριση με το έργο των συνομηλίκων τους κοινωνιολόγων, ιστορικών και λοιπών κοινωνικών επιστημόνων, το δημοσιευμένο ανθρωπολογικό έργο παραμένει φτωχό, όπως άλλωστε πιστοποιεί η «Βασική Βιβλιογραφία Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» που συνοδεύει πρόσφατο σχετικό αφιέρωμα.

Οι χρονιές 1992 και 1993 μπορούν έτσι να θεωρηθούν σημαντικές για την ανθρωπολογία, καθώς στη διάρκειά τους κυκλοφόρησαν, από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους, δύο συλλογικοί τόμοι με πρωτότυπα ανθρωπολογικά κείμενα για την Ελλάδα, ένα αφιέρωμα στην ανθρωπολογία σε λογοτεχνικό περιοδικό ευρείας κυκλο-

φορίας¹ και το πρώτο τεύχος περιοδικής έκδοσης εθνολογικού περιεχομένου.²

Προϊόντα των εργασιών του Συμποσίου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας που πραγματοποιήθηκε στη Μυτιλήνη το φθινόπωρο του 1986, τα δύο βιβλία που ανέφερα προσκομίζουν, με αρκετή βέβαια καθυστέρηση, τις κυρίαρχες κατευθύνσεις του ανθρωπολογικού προβληματισμού μαζί με αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα από το έργο των ανθρωπολόγων που εργάστηκαν και εργάζονται στην Ελλάδα. Στο ένα βιβλίο συγκεντρώθηκαν οι έρευνες που αφορούν το πεδίο της λεγόμενης «ανθρωπολογίας του φύλου».³ Το δεύτερο βιβλίο, αφιερωμένο από τους επιμελητές του στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος και αντικείμενο αυτής εδώ της παρουσίας, περιλαμβάνει μελέτες θεματικά ποικίλες, με κοινά ωστόσο γνωρίσματα: τη συνείδηση της ιστορικότητας του εθνογραφικού αντικειμένου, την πρόθεση διαπραγμάτευσής του υπό το πρίσμα των σχέσεών του με τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, την αξιοποίηση εννοιών, όρων και μεθοδολογιών άλλων κοινωνικών επιστημών, κυρίως δε της ιστορίας· κοντολογίς, θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές που υπηρετούν το επιστημονικό παράδειγμα της λεγόμενης ιστορικής ανθρωπολογίας, παράδειγμα που προτίθεται να συνυπάρξει πλέον με το συγχρονικό δομολειτουργικό παράδειγμα στο χώρο της ανθρωπολογίας της ελληνικής κοινωνίας.

Το βιβλίο *Ανθρωπολογία και Παρελθόν* απαρτίζεται από μια εμπειριστατωμένη εισαγωγή και τρεις θεματικές ενότητες, που αντιστοιχούν σε πεδία έρευνας όπου, εδώ και μερικές δεκαετίες, δοκιμάζεται η σύγκλιση του ιστορικού και του ανθρωπολογικού λόγου με αξιόλογα αποτελέσματα. Η εισαγωγή του βιβλίου αφηγείται την πορεία των σχέσεων ιστορίας και ανθρωπολογίας στον ακαδημαϊκό χώρο της Γαλλίας και της Βρετανίας, ξεκινώντας από τα χρόνια του μεσοπολέμου. Οι δύο επιστήμες ακολουθούν, κατά την περίοδο αυτή, διαμετρικά αντίθετες κατευθύνσεις: η ανθρωπολογία, στη διαδικασία χειραφέτησής της από τον ιστορικισμό και τα εξε-

1. Αφιέρωμα: «Κοινωνική Ανθρωπολογία», περ. *Διαβάζω*, τχ. 323, 24.11.93, σ. 35-79.

2. *Εθνολογία*, περιοδική έκδοση Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας, τόμ. 1/1992, Αθήνα 1993.

3. Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (1992), *Ταντότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης. Βλ. και τη σχετική παρουσίαση στο *Διαβάζω*, ό.π., σ. 71-72.

λικτικά σχήματα της πρώιμης περιόδου της, γυρνά την πλάτη στην ιστορία: στο χώρο της ιστορίας αντίθετα, με πρωτεργάτες τους ιστορικούς των *Annales*, συντελείται η χαρακτηριστική στροφή προς την αποδοχή και, σε κάποιο βαθμό, την ιδιοποίηση ανθρωπολογικών εννοιών, θεωριών και μοντέλων. Με αφετηρία αυτήν την περίοδο λοιπόν, η εισαγωγή καταγράφει τις διαδοχικές φάσεις και τις διακυμάνσεις των σχέσεων ιστορίας και ανθρωπολογίας, τη σταδιακή προσέγγισή τους και τη σύγκλιση των δύο λόγων στη διερεύνηση κοινών θεματικών πεδίων. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η παρουσίαση των επιμέρους συμβολών του βιβλίου. Τέλος, επιχειρείται μια αποτίμηση της γενικότερης παραγωγής της ανθρωπολογίας και ιστοριογραφίας των τελευταίων ετών στην Ελλάδα, όπου καταγράφονται οι θετικές πλευρές των πρόσφατων εξελίξεων και επισημαίνονται παράλληλα οι αδυναμίες του ανθρωπολογικού λόγου, οι «καθστερήσεις και μονομέρειες» της ιστοριογραφίας και οι παράγοντες που βαρύνουν και «αγκυλώνουν» τις δύο επιστήμες από κοινού. Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη, συγγραφέα της εισαγωγής, ο διάλογος μεταξύ ανθρωπολογίας και ιστορίας που «εγκαινιάζεται» με αυτό το βιβλίο παραμένει ακόμη σε αρχικό, ανεπεξέργαστο στάδιο, παρά τις εξελίξεις που σημείωσε η διερεύνηση ορισμένων όψεων της νεοελληνικής κοινωνίας. Δύσκολα θα αμφισβητούσε κανείς αυτές τις παρατηρήσεις. Προχωρώντας ακόμη πιο πέρα, θα προσέθετα ότι ούτε η παρουσία του συγκεκριμένου τόμου τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός τέτοιου διαλόγου· δίχως αμφιβολία όμως, οι επιμέρους συμβολές του μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές κάποιων βημάτων των ανθρωπολόγων προς την ιστορία.

1. ΔΙΑΡΚΕΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Το παρόν μιας κοινωνίας συνιστά μετασχηματισμό του παρελθόντος της και όχι κατάργησή του. Η διερεύνηση του παρόντος φέρνει αντιμέτωπο τον παρατηρητή με φαινόμενα μεταλλαγών και εξελίξεων όσο και με την αδράνεια, την αντίσταση στην αλλαγή, τη διαίωνιση, με άλλα λόγια, του παρελθόντος στο παρόν. Στο πλαίσιο αυτής της διαπλοκής του παρελθόντος με το παρόν, του «παλαιού» με το «νέο», κινούνται οι συγγραφείς οι οποίοι εντάσσονται στην πρώτη θεματική ενότητα.

Ο Paul St. Cassia διερευνά την κοινωνική ληστεία στην Κύπρο στα τέλη του 19ου αιώνα, με κύρια πηγή την αναφορά ενός αστυνομικού επιθεωρητή. Η συγκριτική οπτική του αναδεικνύει χαρακτηριστικές διαφορές ανάμεσα στην κοινωνική ληστεία στην Κύπρο (που ενσαρκώνουν εδώ τα χασανπούλια, μια ομάδα ένοπλων ανδρών που έδρασαν από το 1887 έως το 1896 στην περιοχή της Πάφου) και στις άλλες μεσογειακές κοινωνίες της Κορσικής, της Σικελίας, της Ελλάδας και της Σαρδηνίας. Τίθενται έτσι ενδιαφέροντα ερωτήματα: Γιατί η ληστεία, αντί να ριζώσει στην κυπριακή ύπαιθρο, όπως για παράδειγμα έγινε στη Σικελία, εξαφανίστηκε κατά τις αρχές του 20ού αιώνα; Γιατί οι μορφές των ληστών, παρά τη δημοτικότητα τους στα αγροτικά στρώματα, δε γνώρισαν την εξιδανίκευση των δικών μας κλεφτών στην εθνική και εθνικιστική ρητορική; Γιατί δεν αποδόθηκε εκ των υστέρων μια ηρωική χροιά στη ζωή και τη δράση των «χασανπουλιών»; Συναρπαστικό στοιχείο της μελέτης, το οποίο όμως «αδικείται» από αυτήν, αποτελεί η προσωπικότητα του υπεύθυνου της αναφοράς, του αστυνομικού επιθεωρητή Καρεκλά. Η αναφορά γράφτηκε σαράντα χρόνια μετά τα γεγονότα, από ένα μορφωμένο, αστικής προέλευσης στέλεχος του βρετανικού διοικητικού μηχανισμού. Είναι κρίμα που η μελέτη δεν επεκτάθηκε στη θέση και το ρόλο του Καρεκλά ως «διαμεσολαβητής»: η χρονική, κοινωνική και πολιτισμική απόσταση του επιθεωρητή από τα γεγονότα, τους πρωταγωνιστές και τους χωρικούς που του αφηγήθηκαν τα συμβάντα καθόρισαν, δίχως αμφιβολία, τον τρόπο πρόσληψης και απόδοσης των αφηγήσεων που συνθέτουν την αναφορά του.

Η μελέτη του Hans Vermeulen, *Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπετάνιων στο χωριό του Κάιν και του Άβελ*, έχει ως θέμα τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις και συγκρούσεις των χωρικών μιας κοινότητας της Μακεδονίας από τις αρχές του αιώνα μας έως σήμερα. Ο Vermeulen ερευνά εδώ και καιρό την περιοχή και την ιστορία της, έχει δε δημοσιεύσει και άλλες μελέτες γι' αυτήν. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ξεφρνιάζει το κείμενό του, που εμφανίζει αδικαιολόγητες αδυναμίες. Ας σημειωθεί καταρχήν η οικονομία του, που κάθε άλλο παρά υπηρετεί τη σκέψη του ερευνητή: από τις δεκαεννέα συνολικά σελίδες, οι δεκαεπτά αφιερώνονται σε μια περίπλοκη αφήγηση των συμβάντων. Στην προτελευταία μόλις σελίδα συναντούμε τον ανθρωπολόγο που ανακοινώνει ότι προτίθεται να εξετάσει την ιστορία των συγκρού-

σεων στο Αμπελόφυτο από τη σκοπιά των εννοιών του φατριασμού και της «αμοραλιστικής οικογενειοκρατίας». Η παραπομπή σε αυτές τις έννοιες εμπεριέχει, προφανώς, την πρόθεση αξιολόγησης τους ως ερμηνευτικά σχήματα κοινωνικών φαινομένων: στο βαθμό που οι αντιμαχόμενες πλευρές (φατρίες) εμφανίζονται αδιαφοροποίητες από πολλές απόψεις, απαιτείται όντως να δοθεί κάποια ερμηνεία στις επιλογές των χωρικών: μπορούμε άραγε να επικαλεστούμε ως εξηγητική αιτία την αμοραλιστική οικογενειοκρατία, την έννοια δηλαδή για την επίτευξη του μέγιστου υλικού βραχυπρόθεσμου όφελους της πυρηνικής οικογένειας του ενδιαφερόμενου; όχι πάντοτε, υποστηρίζει ο Vermeulen, που έχει συλλάβει μέσω μιας διαχρονικής θεώρησης τη διαπλοκή της πολιτικής συμπεριφοράς των κατοίκων του Αμπελόφυτου με το εκάστοτε περιρρέον εθνικό πολιτικό κλίμα. Σε συνθήκες «ομαλού» πολιτικού βίου λοιπόν, οι πολιτικο-ιδεολογικές θέσεις εκφράζονται με την πολιτική συμπεριφορά των χωρικών που συνδέεται με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Σε συνθήκες πολιτικής βίας και ανελευθερίας αντίθετα, όπως αυτές της μεταπολεμικής περιόδου όπου αποσιωπούνται οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές, επικρατούν ο φατριασμός και η οικογενειοκρατία. Ο Vermeulen είναι γνώστης της περιοχής και οι θέσεις του είναι κατά πάσα πιθανότητα ορθές. Εκείνο που θα είχα να επισημάνω ως προς το συγκεκριμένο κείμενο είναι το παράδοξο μιας τόσο συνολτικής ερμηνείας της πολιτικής συμπεριφοράς των μελών μιας κοινότητας επί μισό σχεδόν αιώνα και της απουσίας οποιασδήποτε επιχειρηματολογίας και τεκμηρίωσης αυτής της ερμηνείας. Οι ελλείψεις γίνονται εμφανέστερες ακόμη με την αναφορά στην «αμοραλιστική οικογενειοκρατία» (amoral familism), την έννοια που εισήγαγε ο Banfield το 1958 ως εξηγητική της πολιτικής συμπεριφοράς αγροτικών στρωμάτων της Μεσογείου, η οποία όμως έχει υποστεί κάμποσες αναθεωρήσεις στη μελέτη μεσογειακών κοινωνιών (Silverman 1968), αλλά και ειδικότερα της Ελλάδας (du Boulay και Williams 1987).

Ο Peter Allen επιχειρεί μια ερμηνεία των μεθοδεύσεων επίλυσης του θεσμού της βεντέτας από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα έως τις μέρες μας. Ο μελετητής της μανιάτικης εκδοχής του θεσμού ξεκινά από μια θεωρητική τοποθέτηση που, πολύ σχηματικά, συνοψίζεται ως εξής: η βεντέτα δεν έχει τέλος, δεν υπάρχει οριστική επίλυσή της παρά μόνον αν εξοντωθούν φυσικά τα μέλη μιας από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές ή αν η μια πλευρά (γενιά) αποχω-

ρήσει για να εγκατασταθεί αλλού. Η βεντέτα πρέπει να θεωρηθεί ως διαρκής σχέση μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών στο πλαίσιο ενός κοινού αξιακού συστήματος· οι τελετουργικές πράξεις ή διαδικασίες «συμφιλίωσης» αποδεικνύουν την ύπαρξη βεντέτας και ταυτόχρονα λειτουργούν ως διαρκής υπενθύμιση της έχθρας. Η βεντέτα χωρίζει τις αντιμαχόμενες γενιές, συνάμα όμως προϋποθέτει και δημιουργεί επικοινωνία μεταξύ τους. Τέλος, η βεντέτα, διά μέσου του κανονιστικού πλαισίου που ενέχει, περιστελλεί στην ουσία τη βία, την ελέγχει και τη χαλιναγωγεί. Στη μανιάτικη κοινωνία της Ασπίδας οι άνθρωποι «εξακολουθούν να μαλώνουν»· σήμερα ωστόσο μπορούν και επιλέγουν σε διαδικασίες και πρακτικές επίλυσης των αντιδικιών τους που προσφέρονται από το πλαίσιο της επίσημης κρατικής δικαιοσύνης. Ποιαν επιλέγουν από το φάσμα των δυνατών μεθόδων επίλυσης των αντιδικιών τους; εκείνην που εμφανίζεται ως η συνεπέστερη και η συμβατότερη με τις αρχές λειτουργίας της βεντέτας και τις επικρατούσες αντιλήψεις περί δικαίου. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία: με την προσφυγή στην εξώδικη λύση των «προσωρινών μέτρων» επιβεβαιώνεται η ματαιότητα αναζήτησης μιας οριστικής λύσης. Οι ενδιαφερόμενοι απαντούν στο αίτημα της επαναφοράς της ισορροπίας, την οποία μια άκαμπτη δικαστική απόφαση και ανακήρυξη χαμένων/κερδισμένων θα διατάρασσε ακόμη περισσότερο. Αποδεχόμενοι τις αποφάσεις των προσωρινών μέτρων ως τελεσίδικες, οι αντίπαλες πλευρές «κλείνουν» κάποια συγκεκριμένα κεφάλαια της βεντέτας, χωρίς όμως να δίνουν τέλος στις σχέσεις έντασης και αντιδικίας και, εντέλει, στο διάλογο μεταξύ των αντιπάλων. Ένας «νεοτερικής» μορφής ένδικος μηχανισμός υποκαθιστά την «παραδοσιακή» πρακτική επίλυσης της βεντέτας διά μέσου του «ψυχικού»· πρόκειται όμως για μηχανισμό που εντέλει υπηρετεί αντιλήψεις και πρότυπα που συνθέτουν το πλαίσιο της βεντέτας.

Ο Charles Stewart καταπιάνεται με ένα θέμα που δεν έχει έως τώρα μελετηθεί σοβαρά από τους ανθρωπολόγους της Ελλάδας: τη θέση και το ρόλο του σώματος των δοξασιών και πρακτικών που συνηθίζεται να αποκαλούμε «το υπερφυσικό», αν και, όπως σημειώνει αμέσως μετά, παραμένει προς διευκρίνιση η έννοια του «φυσικού» με βάση την οποία χαρακτηρίζεται ένα σύστημα γνώσεων ως «υπερφυσικό». Το «παράδοξο» που διερευνάται εδώ συνίσταται στο εξής: Στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Νάξο, τόπο διεξαγωγής της έρευνάς του, ο Stewart διαπιστώνει ότι «το υπερφυσικό»

κό» μετατοπίζεται σταδιακά κατά τη διάρκεια του αιώνα από το περιθώριο του συστήματος αξιών και γνώσεων της παλαιότερης μορφωμένης ελίτ προς το κέντρο των ενδιαφερόντων της σημερινής αντίστοιχης κοινωνικής ομάδας· κατ' αναλογία, «το υπερφυσικό» εκλείπει βαθμιαία από την καθημερινότητα των αγροτικών στρωμάτων στην οποία παλαιότερα ενδημούσε. Η ερμηνεία της αντιιστροφής αυτής στηρίζεται σε μια πλούσια επιχειρηματολογία που αποδίδει κεντρική θέση στην εξέλιξη της λαογραφικής σκέψης και τη διαπλοκή της με τον πολιτικό και κοινωνικό στοχασμό επάνω σε κρίσιμες όψεις του νεοελληνικού κράτους (από τη δημιουργία κατάλληλων ιδεολογικών σχημάτων για τη στήριξη της «τρισχλιετούς συνέχιας» έως το γλωσσικό και άλλα ζητήματα εκπαίδευσης). Παράλληλα ο συγγραφέας επιστρατεύει και την έννοια της ηγεμονίας όπως αναπτύχθηκε από τον Gramsci και εκείνην του πολιτισμικού κεφαλαίου του Bourdieu. Η σταδιακή ιδιοποίηση, εκ μέρους των μορφωμένων αστικών στρωμάτων, του υπερφυσικού (σε όλες του τις εκφάνσεις, όπως υπογραμμίζει ο Stewart, από τα πιο «λαογραφικά» «ντόπια» στοιχεία έως τον «εισαγόμενο» αποκρυφισμό και την αστρολογία) υπηρετεί τη συγκρότηση και την κατοχύρωση μιας ιδιαίτερης, διακριτής πολιτισμικής, άρα και κοινωνικής, φυσιογνωμίας τους. Η ανερχόμενη αγροτική τάξη επιζητεί να πάρει τις αποστάσεις της από τις καταβολές της και, μεταξύ άλλων στοιχείων, από τις «προλήψεις» και τον «ανορθολογισμό» που είχαν απορροφηθεί αρχικά από την ελίτ των διανοουμένων και των αστών ως χαρακτηριστικά του «αμαθούς λαού»· η ελίτ των ημερών μας, αναζητώντας νέα διακριτικά γνωρίσματα, θα κινηθεί προς την ιδιοποίηση του σώματος των παραδοσιακών δοξασιών και πρακτικών. Είναι προφανές ότι οι διαδικασίες απόρριψης και ενστερνιασμού του υπερφυσικού δε σχετίζονται κατά κανένα τρόπο με γνωστικές διεργασίες ή επιλογές ερμηνευτικών σχημάτων περισσότερο η λιγότερο «ορθολογικών»· μαρτυρούν μάλλον την έγνοια για ενσωμάτωση στο επιθυμητό κοινωνικό στρώμα και την επακόλουθη διάκριση (του ατόμου και της κοινωνικής ομάδας) από τους «άλλους». Από αυτήν τη σκοπιά επομένως, η μελέτη του Stewart συμβάλλει στον έλεγχο της αρκετά διαδεδομένης άποψης που, υπεραπλουστεύοντας πολύ πιο σύνθετες και πολύπλοκες σχέσεις, συνδέει την απομάκρυνση του «εξορθολογικοποιημένου» ατόμου από την πίστη στο υπερφυσικό, το μυστικισμό κ.ο.κ, με την ανάπτυξη της παιδείας.

Η Marie Elizabeth Handman εξετάζει τις πρακτικές και τις αντιλήψεις για τη διακίνηση παιδιών στην κοινότητα Αρναίας της Χαλκιδικής. Με υπόβαθρο μια διαχρονική θεώρηση του νομικού πλαισίου που διέπει αυτές τις πρακτικές από την Εξάβιβλο έως το νέο οικογενειακό δίκαιο του 1983, η συγγραφέας προσεγγίζει την ποικιλία των πρακτικών διακίνησης των παιδιών που καλύπτονται υπό τον γενικότερο τίτλο «υιοθεσία». Εντύπωση προκαλούν οι περιπτώσεις διακίνησης (αγέννητων) παιδιών μεταξύ γυναικών που συγγενεύουν και οι σχετικές υποθέσεις που διατυπώνει η συγγραφέας για κάποιο κανονιστικό πλαίσιο που συναρτά το φύλο του βρέφους που «δίνεται» με την αρρενογονική γενιά στην οποία έχει ενσωματωθεί μέσω του γάμου της η θετή μητέρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σκέψη για μια διαφανόμενη τάση απόδοσης προτεραιότητας στην αγχιστειακή συγγένεια και την αντίστοιχη τάση υποβάθμισης της κάθετης καταγωγής εκ μέρους του ελληνικού δικαίου σε ζητήματα υιοθεσίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα θέματα που πραγματεύεται η Handman και οι υποθέσεις της απαιτούν περαιτέρω διερεύνηση και έλεγχο με βάση σαφώς ευρύτερα εθνογραφικό υλικό· αυτό όμως δεν αφαιρεί τη γοητεία από τον τρόπο σκέψης και γραφής της.

Το τελευταίο κείμενο της ενότητας *Διάρκειες και μετασχηματισμοί* αφορά τις μεταβολές της οικιακής ομάδας στα Μέθανα στο χρονικό διάστημα 1972-1987. Η μελέτη της Mary Clark ξεκινά με μια διαφωτιστική παρουσίαση των θέσεων που έχουν διατυπωθεί για την οικογένεια και, πιο πρόσφατα, για το νοικοκυριό, όπου επισημαίνονται τα εννοιολογικά αλλά και μεθοδολογικά σφάλματα στα οποία ολισθαίνουν συχνά οι ερευνητές που καταπιάνονται με τις οικιακές δομές του παρόντος και του παρελθόντος. Παρακολουθώντας την εξέλιξη των οικιακών δομών στην κοινωνία των Μεθάνων, διαπιστώνεται ότι ο βαθμός διαφοροποίησης και μετασχηματισμού ποικίλλει ανάλογα με το επίπεδο στο οποίο επικεντρώνεται η προσοχή του παρατηρητή. Σημαντικό εύρημα της Clark είναι ότι ενώ η μορφή (με την έννοια σύνθεσης/μεγέθους) του νοικοκυριού μπορεί να μεταβληθεί ανταποκρινόμενη στις απαιτήσεις μιας νέας οργάνωσης της οικονομίας, της παραγωγής και οι σχέσεις μεταξύ των γενεών να μετατοπιστούν και αυτές από την κυριαρχία των πρεσβύτερων προς τη διαπραγμάτευση με τους νεότερους, οι λειτουργίες που επιτελεί το νοικοκυριό μπορεί να διατηρηθούν, όπως και το πλέγμα των αντιλήψεων που συνιστούν τα

αξιακά πρότυπα της οικογένειας. Έτσι, τα διαφορετικά επίπεδα της οικιακής και οικογενειακής εμπειρίας των ανθρώπων χρήζουν διακριτής και ισοδύναμης αναλυτικής προσέγγισης.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ

Η δεύτερη θεματική ενότητα συγκεντρώνει εργασίες με θέμα διάφορες πλευρές της οικιακότητας σε κοινωνίες του παρελθόντος. Η Μαρία Κουρούκλη, *Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαίτησης στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα*, εστιάζει την έρευνά της στις οικογενειακές δομές της κοινότητας Επίσκεψης και παρακολουθεί την εξέλιξή τους μέσα από τα ιστορικά αρχεία της νήσου. Η σύγκριση της εικόνας που προκύπτει από την ανάλυση των πηγών του 19ου με τα ευρήματα της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιείται περίπου ενάμιση αιώνα αργότερα αναδεικνύει τη μορφολογική σταθερότητα των οικιακών δομών. Η μελέτη συμβάλλει ακόμη στην ανασκευή των μυθευμάτων περί των «μεγάλων οικογενειών» του παρελθόντος και της ιστορικής διαδοχής τους από τις μικρές πυρηνικές δομές της βιομηχανικής κοινωνίας.

Στη μελέτη της Σοφίας Καπετανάκη αναλύονται, με βάση πάλι αρχαιολογικό υλικό, αλληλένδετες όψεις του οικιακού: η μεταγαμική εγκατάσταση και η μεταβίβαση της περιουσίας μέσω της προίκισης των γυναικών, της διανομής και της κληρονομιάς. Εξετάζοντας τις σχετικές πρακτικές, η συγγραφέας καταδεικνύει τη χειραγώγηση των εθιμικών ρυθμίσεων προς όφελος μιας στρατηγικής που εντέλει κατοχυρώνει και ενισχύει τη διατήρηση της ακεραιότητας πατρικής περιουσίας.

Για τον Δημήτρη Ψυχογιό, ο θεσμός της προίκας πρέπει να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο του οικιακού τρόπου παραγωγής, ως αποκραυγαστική σε υλική μορφή υπερ-εργασίας την οποία αποσπούν οι ιθύνοντες στην αγροτική προκαπιταλιστική κοινότητα, οι γέροντες στην προκειμένη περίπτωση. Αναγκαία προϋπόθεση του γάμου, η προίκα, ως παραγωγική και εκμεταλλευτική σχέση, ενσαρκώνει την εξουσία του πατέρα επάνω στο γάμο των παιδιών του, επάνω στη διαδικασία αναπαραγωγής όχι μόνον της οικογένειας αλλά και της κοινότητας. Ιδωμένη ως μηχανισμός που υπηρετεί σχέσεις υπαγωγής και εκμετάλλευσης, των γυναικών πρωτίτως αλλά και των νεότερων ανδρών, αποβάλλεται η «αθώα» όψη

της προίκας ως το κληρονομικό μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που καταβάλλεται στις θυγατέρες.

3. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Η τελευταία, και συναρπαστικότερη, ενότητα αφορά το χώρο της κοινωνικής μνήμης και των συλλογικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος. Η Renée Hirschon-Φιλιπτάκη, *Μνήμη και ταυτότητα*, ασχολήθηκε με μια κατεξοχήν ανθρωπολογική ιστορία: την ιστορία που «κατασκεύασαν» με υλικό τις μνήμες τους και της αφηγήθηκαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς. Στο γοητευτικό κείμενο της η Hirschon δείχνει πώς η συλλογική μνήμη της ζωής στα πάτρια εδάφη λειτούργησε για τους πρόσφυγες σε πολλαπλά επίπεδα. Αποκρινόμενη στη συντριβή της ταυτότητας και το ρήγμα της συνέχειας που επέφερε ο ξεριζωμός και η εγκατάσταση σε έναν καινούριο, άγνωστο και ανοίκειο χώρο, η συλλογική μνήμη συντήρησε την ανεπτυγμένη αίσθηση της «ετερότητας» από τους Παλαιοελλαδίτες· αναπαρήγαγε τα στερεότυπα των τοπικών διακρίσεων μεταξύ Μικρασιατών τα οποία συνδέθηκαν με τις περιοχές της Κοκκινιάς και νοηματοδότησαν τον «αχαρτογράφητο» χώρο στον οποίο θα ζούσαν πλέον· τέλος, ενίσχυσε τη συνείδηση της πολιτισμικής υπεροχής τους διά μέσου της χρήσης των οικείων συμβολικών αντιθέσεων «ανοικτός: κοσμοπολίτης, πολιτισμένος, καλλιεργημένος = εμείς/κλειστός: άξεστος, αγροίκος = παλαιοελλαδίτες».

Η Anna Collard, *Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη*, αναλύει τους τρόπους με τους οποίους συλλαμβάνουν και αφηγούνται οι κάτοικοι μιας ευρυτανικής κοινότητας την πρόσφατη (και ιδιαίτερα τραυματική) ιστορία τους, από τη δεκαετία του 1930 έως τις ημέρες μας. Η ιστορία των κατοίκων του Αγίου Βησσαρίωνα βρίσκεται στους αντίποδες των «σκληρών», με ορθολογικό τρόπο διατυπωμένων και διατεταγμένων συμβάντων της «επίσημης» και «επιστημονικής» ιστοριογραφίας: οι συνομιλητές της ερευνήτριας αφηγούνται και περιγράφουν ένα «δικό τους» οθωμανικό παρελθόν με όρους άμεσων εμπειριών· η προσπάθεια προσπέλασης της πιο πρόσφατης και, για πολλούς, άμεσα βιωμένης περιόδου της Κατοχής και των θεσμών της λαϊκής αυτοδιοίκησης προσκρούει στην απροθυμία συζήτησης, την αποσιώπηση και την οιονεί «υποβάθμισή» τους. Ο Εμφύλιος, αντίθετα, κατέχει κεντρική θέση στις

συζητήσεις. Όπως διηγείται η ίδια η ερευνήτρια, οι επιλεκτικές αφηγήσεις των συνομιλητών της απέκλεισαν στην ουσία την προσέγγιση ορισμένων ζητημάτων που την ενδιέφεραν ιδιαίτερα. Στάθηκαν όμως, ως φαίνεται, αφορμή για να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους αυτοί οι άνθρωποι διαμόρφωσαν αυτήν τη συγκεκριμένη ιστορία, επιλέγοντας να φωτίσουν διά των αναμνήσεών τους κάποιες περιόδους και υποβαθμίζοντας άλλες, ταυτόχρονα δε να αναρωτηθεί για το ρόλο της κοινωνικής μνήμης. Η Collard αξιοποίησε στο έπακρο τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος των κατοίκων του Αγίου Βησσαρίωνα. Σεβόμενη ακριβώς αυτό το «αντιφατικό», «αυθαίρετο» και «αντιστορικό», κατόρθωσε να «ακούσει» τα όσα αποσιωπούσε ή «λησμονούσε» η κοινωνική μνήμη, εκφέροντας «αναθεωρημένες», άκρως επινοητικές και επιλεκτικές αφηγηματικές κατασκευές, μα που είναι πλήρεις νοημάτων και μηνυμάτων για τον ευαισθητοποιημένο ακροατή. Η συμβολή της υποδεικνύει ακόμη, με έμμεσο τρόπο, το ανούσιο κάθε σχολιασμού που θα εδραζόταν στη διάξευση και την αντίστιξη μιας συλλογικής προφορικής μνήμης με μια επιστημονική, γραπτή ιστορία. Τα κείμενα της Hirschop και της Collard αποτίουν τιμές στη «λαϊκή ιστοριογραφία»: συνάμα, συνιστούν υποδείγματα προσέγγισης για τους ερευνητές παρόμοιων φαινομένων, παροτρύνοντάς τους προς την αναζήτηση και την κατανόηση των διαδικασιών και των κατηγοριών που επιστρατεύουν οι άνθρωποι, προκειμένου να διαπραγματευθούν και εντέλει να συμβιώσουν με ένα συχνά επώδυνο, τραυματικό, ακόμη και απειλητικό παρελθόν.

Κλείνοντας το σχολιασμό αυτόν, θα πρέπει, ως είθισται, να γίνει λόγος και για τις αδυναμίες του τόμου. Θα σημείωνα καταρχήν την ανισότητα που διακρίνει τη δομή του. Οι επιμελητές επέλεξαν να κατανεύμουν τις συμβολές των συγγραφέων κατά τρόπο που δημιουργεί κάποια ερωτηματικά: μια υπερτροφική πρώτη ενότητα συγκεντρώνει έξι κείμενα, έναντι τριών και δύο στις επόμενες ενότητες. Μερικά από τα κείμενα του βιβλίου μετέχουν ταυτόχρονα, όπως άλλωστε είναι φυσικό και συχνά συμβαίνει, σε δύο ή και περισσότερα από τα θεματικά πεδία που διαμόρφωσε η επιμέλεια. Αναρωτιέμαι επομένως κατά πόσον, με μια ενδεχόμενη, και επουσιώδη, τροποποίηση του τίτλου της ενότητας, δε θα μπορούσε να επιτευχθεί μια πιο ισόρροπη κατανομή των συμβολών. Για παράδειγμα, μου φαίνεται ότι η μελέτη της Clark που αφορά τους μετα-

σηματισμούς της οικιακής ομάδας θα μπορούσε να ενταχθεί και στην ενότητα με τίτλο «Ιστορικές μορφές της συγγένειας», όπως άλλωστε και η μελέτη των πρακτικών υιοθεσίας στην Αρναία της Χαλκιδικής της Handman.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά αυτή καθαυτή τη γραφή των κειμένων. Μερικά κείμενα διατηρούν το ύφος της προφορικής –και ενίοτε πρόχειρης– ανακοίνωσης σε ακροατήριο μνημένων: κάποιοι ανθρωπολόγοι συναντήθηκαν και κατέθεσαν τα συγκεκριμένα έργα τους επάνω στα οποία επακολούθησε συζήτηση. Απουσιάζει δηλαδή μια κάπως συστηματική ενημέρωση του μη παρευρεθέντος στο συμπόσιο (για να μη μιλήσουμε για εκείνους τους αναγνώστες που δεν είναι ανθρωπολόγοι): αναφέρομαι σε στοιχειώδη θέματα όπως ο τόπος και ο χρόνος της κάθε έρευνας, οι υποθέσεις εργασίας, η μεθοδολογία, κ.ο.κ.

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο χωλαίνει η έκδοση και όφειλε η επιμέλεια να αποδώσει περισσότερη προσοχή είναι η μετάφραση, ειδικότερα δε η απόδοση στα ελληνικά των ανθρωπολογικών όρων. Μου φαίνεται, για παράδειγμα, ότι το «ριζικό νοικοκυριό» δεν είναι η καλύτερη δυνατή απόδοση του όρου «stem family», και ότι η «αγχιστεία» δεν παραπέμπει απαραίτητα στο γαλλικό «alliance».

ΑΣ ΤΟΝΙΣΤΕΙ ότι οι αντιρρήσεις που διατυπώνονται εδώ συνδέονται άμεσα με τη σημασία που έχει κατά τη γνώμη μου η κυκλοφορία του τόμου. Πρόκειται, στο κάτω κάτω, για το πρώτο έργο της ελληνικής βιβλιογραφίας που καταπιάνεται με την αναθεώρηση των σχέσεων ιστορίας και ανθρωπολογίας και το οποίο δεν αρκείται σε θεωρητικές τοποθετήσεις-ευχολόγια περί κάποιου «δέοντος γενέσθαι» στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά προσκομίζει συγκεκριμένα δείγματα, έστω ατελή και άνισα, αυτού του τρόπου προσέγγισης και μελέτης της νεότερης ελληνικής κοινωνίας. Νομίζω πως άξιζε να του αφιερωθεί λίγο περισσότερος χρόνος και φροντίδα, εκ μέρους των επιμέρους συγγραφέων αλλά και των επιμελητών, ώστε να βελτιωθεί η γενικότερη εμφάνιση του βιβλίου.

ΡΩΞΑΝΗ ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ

ΔΙΟΝΥΣΗ Γ. ΔΡΟΣΟΥ, *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεο-φιλελευθερισμού*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα-Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1994.

Το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα έχει δώσει τη δυνατότητα σε μερικές πολύ σημαντικές εργασίες που ασχολούνται με βασική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες να δουν το φως της δημοσιότητας στη χώρα μας. Τέτοια περίπτωση αποτελεί και το βιβλίο του Δ. Δρόσου. Πρόκειται για σύντομη, αλλά περιεκτική και εξαιρετικά πυκνή εργασία που επιχειρεί μια επιστημονική προσέγγιση ενός ζητήματος εξαιρετικά φορτισμένου με ιδεολογικές χρήσεις, όπως είναι η σκέψη του A. Smith. Το εγχείρημα είναι έτσι ταυτόχρονα φιλόδοξο και προκλητικό.

Είναι γνωστό ότι ο σύγχρονος φιλελευθερισμός υποκύπτει με κάποια αυταρέσκεια στον πειρασμό να θεμελιώνει τις προτάσεις του προσφεύγοντας στην αυθεντία του ιδεολογικού πατέρα του κλασικού φιλελευθερισμού. Το γεγονός ότι αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει «αναδρομική θεμελίωση» αποτελεί φαινόμενο όχι μόνο των θεωρητικών επεξεργασιών του νεοφιλελευθερισμού, αλλά και του καθημερινού πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου, πολλαπλασιάζει τις παγίδες ενός θέματος ούτως ή άλλως δύσκολου και ολισθηρού. Είναι εμφανής ο μόχθος που κατέβαλε ο συγγραφέας προκειμένου να επιτύχει μια δύσκολη ισορροπία μεταξύ μιας μαρξιανής έμπνευσης κριτικής στάσης απέναντι στον A. Smith και ενός ανυπόκριτου θαυμασμού προς τη συνθετότητα της σκέψης του τελευταίου.

Η επιχειρηματολογία του Δ.Δ. αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα. Κατ' αρχήν η «αντικρατιστική» προβληματική του A. Smith τοποθετείται στο ιστορικό της πλαίσιο. Και ιστορικό πλαίσιο εδώ σημαίνει προσδιορισμό του αντιπάλου. Πρόκειται για κριτική της θεωρίας και της πρακτικής του μερκαντιστικού συστήματος. Το σύστημα αυτό επικρίνεται για τα μονοπωλιακά προνόμια στα οποία στηρίζεται και τα οποία αναπαράγει μέσω της αυθαίρετης και αυταρχικής παρέμβασης ενός κράτους ταυτισμένου με τα ιδιοτελή συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών μερίδων. Η αξίωση για την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς συνδέεται με την πρόταση μιας πολιτικής μεταρρύθμισης. Το ζητούμενο της τελευταίας δεν είναι η απόσυρση του κράτους από κάθε είδους παρέμβαση, αλλά

η αποσύνδεσή του από τα ιδιαίτερα ιδιωτικά συμφέροντα και η παρέμβασή του σύμφωνα με τα κριτήρια που υπαγορεύει η σοφή πολιτική εκτίμηση του συνολικού συμφέροντος της κοινωνίας. Σ' αυτό το τόσο λεπτό και ευεπίφορο σε λαθροχειρίες σημείο ο συγγραφέας ανιχνεύει στο έργο του Α. Smith τα επιχειρήματα που θεμελιώνουν τη θέση ότι η αγορά δεν αποτελεί απλώς ένα μηχανισμό κατανομής πόρων, αλλά ειδικό τρόπο κοινωνικοποίησης, μέρος ενός «συστήματος φυσικής ελευθερίας» το οποίο είναι αδιανόητο χωρίς το διακεκριμένο από τα ιδιωτικά συμφέροντα πεδίο του δημόσιου χώρου.

Το δεύτερο επίπεδο της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα αναφέρεται στην ηθικο-φιλοσοφική θεμελίωση του σμιθιανού φιλελευθερισμού. Εδώ καταπιάνεται με ζητήματα που αφορούν στη σχέση μεταξύ του *Πλούτου των Εθνών* και της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων*. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις ηθικές προϋποθέσεις της δικαιολόγησης που παρέχει ο Α. Smith στην επιζήτηση του ατομικού συμφέροντος. Τα κριτήρια της ηθικότητας του ατομικού πράττειν σχηματίζονται μέσω της ανάπτυξης των κοινωνικών σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων που επιτρέπει η κοινωνία της αγοράς καταργώντας τους φραγμούς της παραδοσιακής κοινωνίας. Τα άτομα, ελευθερωμένα από τις προσωπικές εξαρτήσεις και τον περιοριστικό ορίζοντα του «κοινοτισμού» της κλειστής προ-αστικής κοινωνίας, ανοίγονται στους κινδύνους, αλλά και τον πολιτισμό της αστικής ζωής. Η ελευθερία της αστικής ζωής εκδηλώνεται αναπόφευκτα και ως οικονομική ελευθερία, οπότε τίθεται το ζήτημα του συνεκτικού κοινωνικού δεσμού μεταξύ ατόμων που νομιμοποιούνται να επιζητούν το ατομικό τους συμφέρον. Το ζήτημα τίθεται από τον Α. Smith από την άποψη της αποτροπής του εκφυλισμού της «προς εαυτόν αγάπης» (η οποία δε θεωρείται καθ' εαυτή ούτε αντικοινωνική ούτε ανήθικη) σε άμετρη «φιλαυτία». Ο έλεγχος του εγωισμού ωστόσο δεν μπορεί να ασκηθεί αυταρχικά χωρίς να αναιρεθούν οι προϋποθέσεις του «συστήματος της φυσικής ελευθερίας». Ο Δ.Δ. παρακολουθεί –ανακατασκευάζει θα λέγαμε– τη σμιθιανή επιχειρηματολογία, δείχνοντας ότι η κατασκευή εννοιών όπως η «συμπάθεια», ο «αυτοέλεγχος», ο «αμερόληπτος παρατηρητής» ανταποκρίνονται στη μέριμνα του Α. Smith να αντιμετωπίσει το κρίσιμο αυτό πρόβλημα. Στην ηθική φιλοσοφία του Α. Smith η κοινωνία της αγοράς δε δικαιολογείται εντέλει ως «πολιτισμένη κοινωνία» παρά μόνο στο βαθμό που είναι

σε θέση να θεσμοθετήσει μηχανισμούς ελέγχου του εγωισμού και, μοιραία, περιορισμού της άμετρης οικονομικής ελευθερίας των μελών της.

Στο τρίτο επίπεδο της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα εξετάζεται το αμφιλεγόμενο ζήτημα της επισήμανσης από τον ίδιο τον Α. Smith της τάσης της κοινωνίας της αγοράς να υπονομεύει η ίδια την αποτελεσματικότητα των μηχανισμών ελέγχου που τη συνέχουν. Η αναπόφευκτη αλλοτρίωση των εμπορευόμενων ατόμων κινδυνεύει να κλονίσει την κοινωνικότητά τους –το «δημόσιο πνεύμα»– και να εξουδετερώσει τον αναγκαίο για την κοινωνική συνοχή αυτοέλεγχο. Η λύση για το διαφαινόμενο αδιέξοδο αναζητείται από τον Α. Smith όχι στις δυνάμεις της αγοράς, αλλά στο πεδίο του δημόσιου χώρου: η ανάληψη από το κράτος της παιδείας των πολιτών οφείλει να αποκαταστήσει την ικανότητά τους να μετέχουν ηθικών συναισθημάτων, ικανότητα επί της οποίας θεμελιώνεται, όπως έδειξε ο Δ.Δ. στα προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου του, η όλη δικαιολόγηση της κοινωνίας της αγοράς. Έτσι η ανάπτυξη πολιτικών αρετών αναδεικνύεται σε ύστατη ασφαλιστική δι-κλείδα της διατήρησης του «απελευθερωτικού προγράμματος» που εμπνέει το φιλελεύθερο λόγο του Α. Smith.

Στο τελευταίο κεφάλαιο ο συγγραφέας παρεμβαίνει στη συζήτηση για τη σχέση μεταξύ Α. Smith και Κ. Marx ως προς το ζήτημα της αλλοτρίωσης. Εκεί ενώ μοιάζει να φλερτάρει με τον πειρασμό της συνήθους λογικής της «προαναγγελίας», αποφεύγει εντέλει την παγίδα αυτής της αναχρονιστικής σύγκρισης και μιας αντίστροφης «αναδρομικής θεμελίωσης». Επιμένει τόσο στη ριζική απομάκρυνση του Marx από τις ατομοκεντρικές συντεταγμένες του κλασικού φιλελευθερισμού όσο και στην κοινή καταβολή τους στο διαφωτιστικό πρόγραμμα χειραφέτησης του ανθρώπου.

Ως αδυναμίες του έργου του Δ.Δ. θα μπορούσαν να θεωρηθούν η συνοπτική παρουσίαση των υποθέσεων του σκοτικού Διαφωτισμού και ο ελλειπτικός και ενίοτε υπαινικτικός λόγος ιδίως του τελευταίου κεφαλαίου, όπου μαζί με τα συμπεράσματα διατυπώνονται και ιδέες που μοιάζουν περισσότερο με υποθέσεις εργασίας παρά με τεκμηριωμένες στην προηγούμενη έρευνα προτάσεις. Αλλά το τελευταίο ίσως να βρίσκεται μέσα στις προθέσεις του συγγραφέα είτε ως ιδιομορφία στο στυλ είτε ακόμα και ως «προκαταβολή» μιας μελλοντικής δουλειάς. Ούτως ή άλλως ένα καλό βιβλίο πρέπει να «κλείνει» με το άνοιγμα ενός επόμενου. Όμως

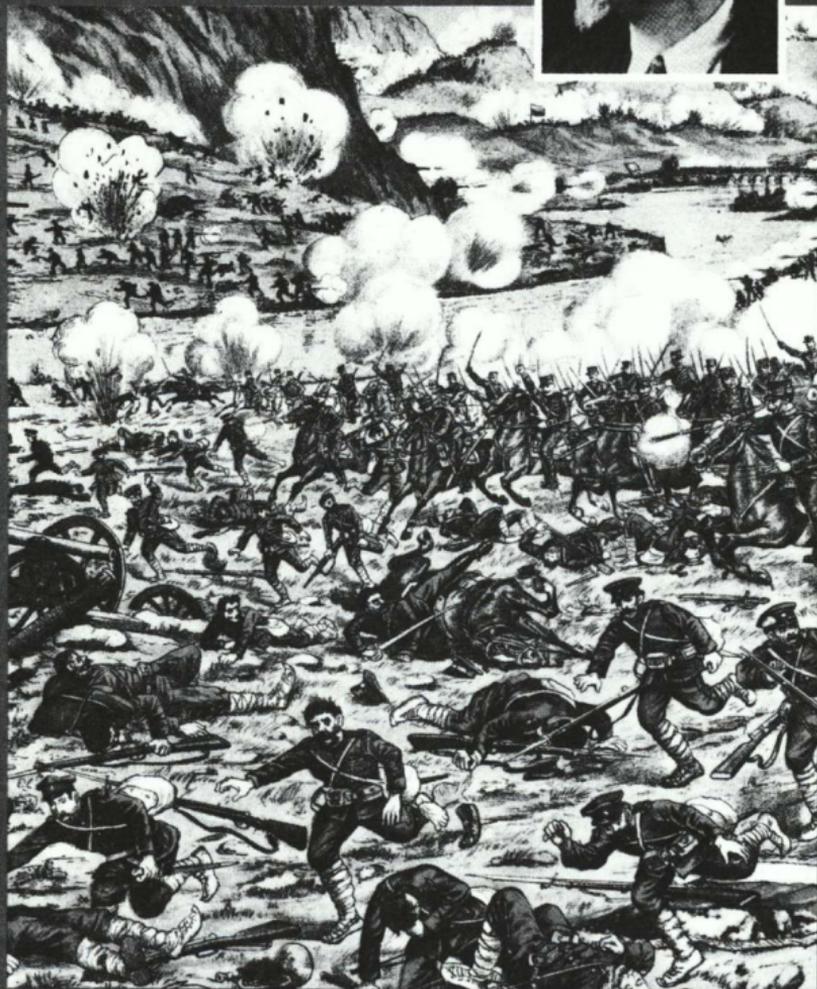
μέχρι να έχουμε το επόμενο βιβλίο του Δ. Δρόσου αξίζει τον κόπο να διαβαστεί προσεκτικά το παρόν, όχι μόνο από τους ειδικούς στο θέμα, αλλά και από όλους τους κοινωνικούς επιστήμονες. Η ανάλυση της σκέψης του Α. Smith που επιχειρεί ο συγγραφέας όχι μόνο συνεισφέρει στη βασική έρευνα στο χώρο της φιλοσοφίας των κοινωνικών επιστημών, αλλά θα μπορούσε να βοηθήσει και στην κατανόηση των προβλημάτων συγκρότησης «κοινού συμφέροντος» στην ελληνική κοινωνία. Εξάλλου είναι από πολλές απόψεις γόνιμη η εστίαση στα ζητήματα πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας που εγείρονται από τα δόγματα της πολιτικής οικονομίας και της οικονομικής πολιτικής.

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ

ΛΕΟΝ ΤΡΟΤΣΚΙ
ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ
ΠΟΛΕΜΟΙ
1912-1913

Θεμέλιο

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο

20 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
1974-1994

Αθήνα 7, 8, 9 Δεκεμβρίου 1994

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

1. Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: κόμματα, εκλογές, πολιτική εκπροσώπηση.
2. Το κοινωνικό περιεχόμενο της Δημοκρατίας: κρατικές πολιτικές, συλλογικά συμφέροντα και ανταγωνισμοί.
3. Οι πολιτισμικές διαστάσεις της Δημοκρατίας: δημόσιος χώρος και επικοινωνία, πολιτική κουλτούρα, ιδεολογία.
4. Η εξωτερική πολιτική της Δημοκρατίας: Ελλάδα, Ευρώπη, Βαλκάνια.
5. Η θεσμική λειτουργία της Δημοκρατίας: μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού.

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

- Προθεσμία υποβολής προτάσεων συμμετοχής: 20 Απριλίου 1994 (περίληψη σε πέντε δακτυλογραφημένα αντίτυπα: 250 λέξεις ή μία σελίδα διπλού διαστήματος).
- Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν ΑΝΩΝΥΜΩΣ από τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής της Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης και οι απαντήσεις θα δοθούν μέχρι την 30ή Ιουνίου 1994.
- Τελική προθεσμία υποβολής των εγκεκριμένων εισηγήσεων στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου είναι η 1η Νοεμβρίου 1994.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 1994

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
ΓΙΑΓΚΟΣ ΣΙΩΤΗΣ

Στο διάστημα που μεσολάβησε από το προηγούμενο τεύχος, η πνευματική κοινότητα της χώρας θρήνησε το θάνατο δύο εξεχόντων μελών της. Οι καθηγητές Γιάγκος Σιώτης και Γιώργος Δασκαλάκης δεν είναι πια μαζί μας. Και οι δύο υπηρέτησαν, εκτός των άλλων, την πολιτική επιστήμη με ιδιαίτερη αφοσίωση, και μάλιστα σε περιόδους που η μελέτη του πολιτικού φαινομένου δεν έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης ή νομιμοποίησης. Δυστυχώς η στενότητα χρόνου δεν επέτρεψε στην *Επιθεώρηση* να αποτιμήσει όπως θα έπρεπε το έργο τους. Έτσι το καθήκον αυτό θα πρέπει να περιμένει μέχρι το επόμενο τεύχος.

ΠΑΡΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή διασκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου ή σε μορφή Text (ASCII).

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Η αναδημοσίευση εργασιών που έχουν δημοσιευτεί στην παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloubis, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Executive Secretary C. Lyrintzis, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Scientific Board N. Alivisatos, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Moyzelis, Y. Metaxas, G. Mavrocordatos, A. Macridimitris, Maro Padelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki

Address Themelio Publications, Solonos 84, Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1200 Dr. Subscriptions: Individuals 2400, Foreign 3000, Institutions 5000, Students 2000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms Th. Theodosopoulou, 84, Solonos Str. Athens 106 80, Tel. 36 09 001, Fax 36 12 092

HANS-JÜRGEN PUHLE

NATION STATES, NATIONALISM AND DEMOCRACY IN 19th AND 20th-CENTURY EUROPE

This article attempts to address some of the questions concerning the linkages between nations states and nationalism. More specifically, the article analyzes the relations between national phenomena and societal and political processes as well as the impact of nationalism upon states and their democratic institutions. At the same time, it focuses on the questions of both the rise of nationalism in Old-established States as well as the rise of nationalism and regionalism in the Periphery. The author undertakes a brief survey of the debates concerning States, nation-building, ethnicity modernization and democratization, which enables him to identify factors contributing to the rise of nationalism and regionalism. This typology, he concludes, allows for much needed distinctions to be drawn among various European cases, while indirectly suggesting desirable, alternative, and more pragmatic organization for European societies in the future which will render them capable of coping with multiple rather than exclusive identities.

ALEXIS HERACLIDES

SECESSIONIST NATIONALISM AND WORLD SOCIETY

The article presents some of the main conclusions that can be drawn regarding secessionist nationalism, the reasons for its eruption, the international normative regime and its international dimension (the character of external involvement by states and intergovernmental organizations) with regard to the period 1945-1989. Following a tentative comparison with the first post-Cold War years (1990-1993), the article concludes by suggesting a new normative regime. Until 1990 the international community was decidedly against secession and support to secessionist movements was frowned upon. Yet there was no shortage of secessionist movements and several of them had discernible external support. However, these clashes were less internationalized than classic civil wars. They were a Third World phenomenon and, in each case, the incumbent government could muster more external support than the secessionists. The scenery has changed with the end of the Cold War, rendering secessionist nationalism one of the most daunting and intractable problems and the main source of armed conflict and threats relating to international peace and security. Secession and support to it is no more beyond the pale. The major cracks in the normative anti-secessionist edifice call for a new international regime on the matter. Trying to resurrect the previous regime in the hope that it can act as a deterrent is not very realistic. The opposite, a *laissez-faire* approach without a normative beacon is even worse, ushering us into a Darwinian world where «might» would be «right» and secessionist bids would multiply *ad absurdum*. The suggestion of this article is for an «ethnosocial contract» between state and distinct cultural groups. Should that not be a feasible prospect in a given situation, then the solution could be separation or the partition of the state concerned, provided the following conditions are met: discrimination, ingroup legitimization as regards the minority in question, real prospects for conflict resolution and intransigence on the part of the state concerned.

DIMITRIS KIOUKIAS

RICHARD FALK: THE HUMANIST-NORMATIVE TRADITION
IN THE SERVICE OF INTERNATIONAL ORDER

Despite the dominance of the positivist-realist paradigm as regards the study of international relations, normative questions and approaches are and should still be pursued.

R. Falk's work is a good example of a renewed interest in normative international relations. He rejects political realism both on methodological and ethical grounds and espouses instead a value-oriented international theory, in order to help bring about a just world order.

To be sure, Falk has not developed a coherent and systematic theory. His early writings were distinguished by their call for international legal reforms. He subsequently abandoned these ideas and focused, instead, on transnational social movements and, later on, in charismatic spiritual leaders. To make sense of his «political philosophy», we endeavour to unravel the basic tenets of a particular brand of normative tradition to which we feel he belongs.

Viewing Falk in this light helps reinterpret his teachings and make sense of his contradictions. Realist and liberal critics may have been right in pointing out his utopianism. Yet utopian thinkers from Plato to Strauss have often offered an ethical view of politics, something which is always of high value. The revival of this kind of thought in the realm of international politics is, therefore, Falk's real contribution.

PANOS KAZAKOS

THE GREEKS ABROAD AS A MOBILIZED DIASPORA

The article deals with the government attitudes towards the Greek diaspora and the factors affecting the latter's responsiveness to «national issues». It is argued that, in the postwar period, the Greek governments adopted different concepts («philosophies») concerning their relations with the diaspora, sometimes addressing mainly social and economic problems of the diaspora, sometimes giving priority to mobilizing it for foreign policy objectives (Cyprus issue, FYROM recognition). In all cases, however, governments behaved in a paternalistic manner, monopolizing competence in defining problems and courses of action.

On the other side, the Greek diaspora has exhibited a willingness to mobilize in support of foreign policy objectives as chosen by Greek governments. Mobilization is defined as active support, whenever an external threat to the fatherland is perceived. The general hypothesis advanced here is that weaker and threatened ethnicities tend normally to have more strongly organized and more easily mobilized diasporas. However, the practice of the Greek parties, to intermingle national issues with party tactics, adversely affects the mobilization potential. Despite that, the Greeks abroad belong to the «mobilized» type of diaspora.

The intensity and the forms of mobilization differ from host country to host country. This is exemplified in the cases of the Greeks in Germany, Egypt, South Africa and Latin America. Economic success in the host countries, the latter's policies towards immigrants, the political status of the immigrants, as well as dispersion and distance are among the factors which play an important role in explaining these differences.

ANTHONY MAKRIDIMITRIS

COLLECTIVE DEMANDS AND ADMINISTRATIVE REFORM:
ASPECTS OF GREEK ADMINISTRATIVE CULTURE

The attitude of the A.D.E.D.Y., the highest collective representative of the Civil Service employees, vis-à-vis the policies and projects of administrative reform, initiated during the post-dictatorial period in Greece, can be distinguished into three phases and forms: a phase of *conditional support* (1975-1980), a phase of *full support* (1980-1989) and a phase of *complete rejection* (1990-1993).

The policies and projects of administrative reform initiated during this period contained objectives which corresponded to, and produced this attitude in A.D.E.D.Y. They can be labeled as follows:

- a. *Policies of hesitant modernisation*, whose aim was the reestablishment, with minor adjustments, of the predictatorial regime in the Civil Service,
- b. *Policies of administrative democratisation*, intended to bring about the levelling and equalisation of incomes, prospects for promotion, and power differentials among civil servants,
- c. *Policies of organisational modernisation*, designed to increase the internal differentiation of the administrative system and to advance the use of meritocratic criteria in the recruitment, promotion and remuneration within the Civil Service.

The paper expounds the view that the attitude of the A.D.E.D.Y. vis-à-vis the particular policies and projects for administrative reform cannot be thoroughly explained, unless it is related to, and placed within, the context of a set of broader *cultural logics* and orientations which seem to mark and cut across modern Greek society. These cultural logics can, in a schematic and analytical way, be divided into (a) a more *traditional*, introverted, autochthonous and egalitarian attitude and orientation, and (b) a more *modernised*, rationalist, outward-looking, and radicalised attitude and orientation.

It is no surprise that, between these two distinct cultural sets and logics, there tend to emerge various forms of conflicting and contradictory interactions. Neither of these, however, has managed definitively to prevail over and permanently to exclude its rival. In a curious and paradoxical way, the one cultural logic seems to presuppose and help reproduce the other.

The paper concludes that, in such a context of «cultural columnisation», these particular cultural logics or sets possibly form distinct systems of values, whose identity is maintained and reproduced through, and by means of, their mutual self-referential engagement. In turn, this implies that, at the empirical level, administrative policies are likely to be shaped and, in various degrees of precision, conditioned by these distinct cultural logics and orientations.

ΟΥΜΠΕΡΤΟ ΕΚΟ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΣΤΟΝ
ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΕΛΦΙΝΙ

ΕΥΡΩΠΗ - ΤΟΥΡΚΙΑ
ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΕΙΣ
ΚΑΙ
ΔΙΑΘΛΑΣΕΙΣ

Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

Καὶ τὸν εὐρανοῦ ὑψηλοῦ
ἐκείνη χαλιούνη μετὰ τῶν ἐρ
μῶν καὶ ἀποστολῶν ἐκαστοῦ αὐτῶν.

مزامير عبراني
عراقي وشمسادي
ترجمت لكوني ونفسيرهم

Psalterium, I. Iebricum, Græcè,
Arabice & Chaldeè, cum tribus
latinis interpretibus & glossis.

166. 29.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τα βιβλία της «γνώσης»

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Διεύθυνση: Π. Κονδύλης

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΞΕΧΩΡΙΖΟΥΝ

ΧΑΝΝΑ ΑΡΕΝΤ

Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita activa)

ΡΑΪΜΟΝ ΑΡΟΝ

Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης
Πρώτος τόμος: Μοντασκιέ, Καντ, Μαρξ, Τσγκβίλ
Δεύτερος τόμος: Η γενιά της καμψής του αιώνα: Εμίλ Ντυρκέμ, Βιλφρέντο Παρέτο, Μαξ Βέμπερ.

ΛΕΒ ΒΥΓΚΟΤΣΚΙ

Σκέψη και γλώσσα

ΛΟΥΣΙΕΝ ΓΚΟΛΑΝΤΜΑΝ

Διαλεκτικές έρευνες

ΜΑΡΣΕΛ ΓΚΡΑΝΕ

Η κινεζική σκέψη

ΟΥΜΠΕΡΤΟ ΕΚΟ

Θεωρία Σημειωτικής

ΟΛΟΦ ΖΙΓΚΟΝ

Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας

ΕΡΝΣΤ ΚΑΣΣΙΡΕΡ

Ο μύθος του κράτους

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη (Από τον οψίμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού)

ΒΙΚΤΩΡ ΚΡΑΦΤ

Ο κύκλος της Βιεννης και η γένεση του νεοθετικισμού (Βιτγκκενστάιν, Σλίκ, Κάρναπ, Πόππερ)

ΚΑΡΛ ΛΕΒΙΤ

Το νόημα της Ιστορίας (Η φιλοσοφία της Ιστορίας από τις βιβλικές της απαρχές ως τους Μαρξ και Μπουρκχαρντ)

ΚΑΡΛ ΛΕΒΙΤ

Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του 19ου αιώνα. Πρώτος και δεύτερος τόμος

ΤΖΩΝ ΛΟΚ

Δεύτερη πραγματεία περι κυβερνήσεως

Κ. ΜΠ. ΜΑΚΦΕΡΣΟΝ

Ατομικισμός και ιδιοκτησία (Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Χομπς ως τον Λοκ)

Κ. ΜΠ. ΜΑΚΦΕΡΣΟΝ

Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ - ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ

Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα

ΜΑΡΤΙΝ ΜΠΟΥΜΠΕΡ

Το πρόβλημα του ανθρώπου

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΣ

Η ελληνική φιλοσοφία: 1453-1821
Πρώτος τόμος: Η κυριαρχία του Αριστοτελισμού (Προκορυθαλική και Κορυθαλική περίοδος)
Δεύτερος τόμος: Η επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας (Μετακορυθαλική περίοδος)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ (επιμ.)

Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974

Πρώτος τόμος: Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907).

Δεύτερος τόμος: Ίδεες και κινήσεις για την οικονομική και την πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925).

Μέρος πρώτο: Από το *Κοινωνικό μας ζήτημα* στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ.

Μέρος δεύτερο: Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ.

Τρίτος τόμος: Η εδραίωση του «μαρξισμού-λενινισμού» και οι αποκλίσεις ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955).

Τέταρτος τόμος: Τα ρήγματα της τριτοδιεθνιστικής «ορθοδοξίας» και οι νεωτερικές συλλήψεις της σοσιαλιστικής θεωρίας (1956-1974).

ΖΑΚ ΝΤΕΡΡΙΝΤΑ

Περί γραμματολογίας

ΖΑΝ ΠΙΑΖΕ

Σοφία και ψευδαισθήσεις της φιλοσοφίας

ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΣΑΤΕΛΕ (επιμ.)

Ιστορία της Φιλοσοφίας
Πρώτος τόμος: Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη
Δεύτερος τόμος: Από τον Γαλιλαίο ως τον Ζ.-Ζ. Ρουσσώ

Τρίτος τόμος: Από τον Καντ ως τον Χούσερλ
Τέταρτος τόμος: Ο Εικοστός Αιώνας

Ν.Π. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.)

Η αρχαία σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα

ΖΩΡΖ ΣΟΡΕΛ

Οι ψευδαισθήσεις της προόδου

ΛΕΟ ΣΤΡΑΟΥΣ

Φυσικό Δίκαιο και Ιστορία

ΚΛΩΝΤ ΛΕΒΙ-ΣΤΡΩΣ

Φιλή και ιστορία

ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ

Λεβιάθαν. Η Υλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας
Πρώτος και δεύτερος τόμος

ΓΙΟΧΑΝ ΧΟΥΖΙΝΓΚΑ

Ο άνθρωπος και το παιχνίδι

ΕΝΤΜΟΥΝΤ ΧΟΥΣΣΕΡΛ

Δεύτερη λογική έρευνα: Η ιδεατή ενότητα του Ειδούς και οι νεότερες θεωρίες για την αφαίρεση

ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΒΙΤΤΓΚΕΝΣΤΑΪΝ

Φιλοσοφικές παρατηρήσεις

ΜΟΝΤΕ

Πρώτος

εκδόσεις «γνώση»

Ιππ
τηλ.

MD0006025866